М. ФІЛЯНСЬКИЙ

КОРОТКИЙ ПУТІВНИК

ХАРКІВ, КИЇВ, ДНІПРОПЕТРОВСЬК, ПОРОГИ, КИЧКАС, ДНІПРЕЛЬСТАН, ЗАПОРІЖЖЯ, ХЕРСОН, МИКОЛАЇВ, ОЛЬВІЯ, НИЗОВА НАДДНІПРОВЩИНА, ОДЕСА, КРИВОРІЖЖЯ, ДОНБАС, ДІНЕЦЬ, КРИМ, КАВКАЗ, МОСКВА, ЛЕНІНГРАД

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

[374.66]

Укрголовліт № 625. 13/III 1928. Зам. № 1168. Тир. 5000.

КІЛЬКА ПОПЕРЕДНІХ СЛІВ

1. Автор порадника не належить до прихильників готових „екскурс-маршрутів“, як би ідеально не було їх улаштовано. Подорож за виготованим шаблоном обмежує ініціятиву екскурсанта так за час переведення екскурсії, як і за час підготовчих робіт до неї.

До того ж, слід зауважити, що ті поверхові й приблизні пояснення, що ними дістається обмежуватись керовниками за час переведення екскурсійного досліду, не дають задовольняючої ерудиції екскурсантові: вони дають лише сурогат знання, звільняючи екскурсанта від фундаментальної попередньої підготовки. З цього боку готовий екскурс-маршрут має більш негативних, ніж позитивних рис.

Инша справа, коли ми глянемо на нього з матеріяльного боку. Тому, хто має екскурсійний досвід, відомо, що в умовах переведення екскурсії за готовим маршрутом витрати зменшуються вдвоє, коли не втроє: цього моменту не можна обійти, і в ньому ми бачимо майже єдине виправдання наперед наміченого, битого екскурсійного шляху. Набувши досвіду, перевівши подорож раз чи два за планом того чи

иншого екскурс-маршруту, екскурсант зробить найкраще, коли забуде за них зовсім і дальші подорожі буде провадити за планом власної ініціятиви.

2. Час бедекерівського огляду „достопримечательностей“ минув і для нас він не підходить. Екскурсійний огляд лише тоді дає бажані наслідки, коли кожен момент буде досліджуватись екскурсантом на тлі його оточення: природи, історії, умовин соціяльних, економічних; моменти природи, зокрема — на тлі їх генезису; особливо слід позбутись провінційно-романтичного підходу до окремих історичних та побутових явищ: „пороги“ не вимагають легендарних прикрас і нічого жахатись зміни співучої пасторали на ландшафт промисловий.

3. Не слід обмежуватись дослідом явищ, де переважає ефект, надзвичайність. Навпаки: „кожне дерево, що стоїть над шляхом, повинно бути „явищем“ — от той загальний принцип, що його слід виховувати подорожньому. Лише за таким підходом подорож набуває повноти й сили вражінь, у якому напрямку й за якими умовинами вона б не провадилася.

4. Влаштовуючи один із перших екскурсійних порадників, що охоплює значну частину терену України, автор ні на хвилину не стоїть на думці, що він виконав свою роботу задовольняюче. Наперед дякуючи за найдрібнішу щиру пораду, він лише гадає, що намітити основні віхи свідомого екскурсійного підходу є завдання часу в умовах його творчої дійсности й її радісних перспектив, і буде радий, коли ті моменти, що їх у даній схематичній роботі лише намічено, завтра буде поширено й поглиблено.

В основі даної роботи положено переважно власний досвід.

„Дінець“ та Крим влаштовано за найближчою участю С. А. Надольського.

М. Філянський

1928

ХАРКІВ

Головні етапи історії міста

Час заснування Харкова припадає на ту добу, коли мандрівники (татари), ще досить вільно почували себе на степових просторах Лівобережжя, Дінця, набігаючи на окраїни Московської держави й руйнуючи їх.

Терен сучасного Харкова, як і його околиць ще за часи недалекі від нас, часи XVII ст.— являв місцевість дику, зарослу густими лісами. Лопань та Харків мали зовсім инший вигляд, були зовсім не схожі на ті калюжі, що ми їх знаємо зараз. Таке місцеположення утворювало природні умовини захисту, і на вільні плодючі землі околиць сучасного Харкова почало збігатись населення з тих місцевостей, де стан економічний, крепацтво та малоземелля примушували населення шукати собі кращих умовин.

Московський уряд ішов назустріч заселенню зайвих місцевостей, маючи утворити живий кордон від постійної небезпеки з боку мандрівників, і там, де тільки дозволяли умовини, будував фортеці-остроги з метою захисту від ворога, закликаючи населення різними привілеями. Маємо цікавий документ (середини XVIII ст.), що його надіслано до комісії, закликаної „для составления проэкта нового уложения“:

„Сколько известно, той город Харьков населен в середине прошедшаго века призванными из Заднепровских

и Малороссийских городов по привилегиям вольными людьми малороссийского народа для защищения границы от набегов татар, и первым осадчим был малороссиянин Иван Каркач".

Перші насельники Харкова, „черкаси", зупинилися саме на тому місці, де зараз Виконком, собор та будинок ІНО. Гадають, що за час заснування міста слід вважати роки 1655—1656. 1656 року до нової „слободи" Харкова московський уряд призначив воєводу Селіфонтова „для острожного строения и бережения от прихода воинских людей татар". Наприкінці XVII та початку XVIII ст. Харків уже має вигляд справжньої фортеції; перші його мешканці були знайомі „с воинским делом" і нераз відбивали напади ворога.

Фортеця (1663 р.) мала чотирикутну форму, з баштами, трьома ворітьми, ровами з зовнішнього боку, а за ровами, крім того, була ще горожа — „частокол".

Фортеця складалася з дерев'яних стін, звязаних стяжками й набитих землею.

1708—1709 р. р. Петро І, „по причине возмущения донских казаков и вступления в Малороссию Карла XII", велить фортецю поширити валом, ровами, бруствером і, крім того, „форштатом о шести фольверках".

Значіння Харкова як фортеці починає занепадати з часу будування фортеці ізюмської, куди переноситься й місце головного гарнізону. Для Харкова починається нова доба поступовного поширення його терену, як одного з найвидатніших культурних осередків України.

Вже на 1724 рік ми маємо 61 вулицю й 1301 двір, що їх поділено на 10 церковних приходів. Вулиці приймають назву найзаможніших меш-

Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

канців: Панасенка, Верещаки, Довгаля, Кулика. Фортеця ще залишається, але поблизу неї мешканці засновують хутори та села, частина їх зливається з містом. Поширення терену, торговлі, транспорту вимагають перепланування міста, старовинні будови зносяться, один по одному складаються нові плани розподілу кварталів відповідно зростові економічно-культурного осередку.

За часи автономної України, поряд з воєводою, що його призначав московський уряд, у Харкові був представник від української військової старшини; між ними бачимо, напр., Івана Сірка.

З моменту першого заселення Харків поступовно переходить низку стадій, починаючи від „слободи“ через фортецю, повіт і наприкінці — губерніяльне місто.

Еволюції міста відповідає адміністративне управління: від осадчого до генерал-губернатора.

„Городського Голову“ — представника міста вперше обирається 1767 року. Головний орган, в руках якого зосереджено все культурно-економічне життя, — спершу городський магістрат, а з 1785 року міська дума.

На початку XIX ст. Харків має вже 1792 семейства, 1807 дворищ, 1602 домоволодіння. Терен міста — 710 кв. дес.

Місто інтенсивно зростає. Протягом лише одного десятиріччя (1837 — 1846) кількість кам'яних будов поширюється на 100%.

О тридцятих роках Харків набуває значіння адміністративного осередку трьох колишніх губерень: Харківської, Полтавської, Чернігівської; на початку 60-х років він стає губерніяльним містом.

Збудування залізниці о другій половині XIX ст. відразу підносить економічне значіння Харкова, надаючи йому ролі посередника торговельних відносин Москва—Україна, першорядного місця складу російського капіталу, звідкіль він розподілюється по всьому терену України. На

Всеукраїнський соціяльний музей ім. Артема в Харкові

1904 рік торговельний оборот Харкова досягає 100 міл. крб.

За добу від 1856 до 1875 р. р. кількість фабрик та заводів Харкова збільшується вдвоє, а за дальші тридцять років — вдесятеро. На початку XX ст. місто нараховує 1218 фабрично-заводських підприємств. Наприкінці XIX ст. відкривається біржу, акційні товариства, зростає могутнім темпом населення, будуються нові

фабрики й заводи. Останні роки знаменуються руйнуванням капіталістичних підвалин, і Харків стає столицею УСРР, культурно-економічним її аванпостом.

За час своєї недовгої історії Харків дав чимало видатних імен, що їхня діяльність залишила глибокі сліди не тільки в межах культурного життя України. Цікаво порівняти сучасний Харків, один з найвидатніших культурних осередків Союзу, з Харковом XVIII ст.

Наприкінці XVIII ст. у Харкові було тільки п'ять церковно-приходських шкіл та так званий Колегіюм. Він відогравав ролю вищої наукової інституції і звався иноді Академією. Колегіюм мав великий вплив на підвищення культурних інтересів тогочасного громадянства. Біля нього зосереджувались найвидатніші сили, що прагнули культури, цікавились наукою, мистецтвом. Одним з найвидатніших між ними був, безумовно, Гр. Сав. Сковорода, що залишив перші зразки оригінального світогляду, не доведеного до певної форми філософської системи, але цікавого за ознаками глибокої індивідуальности його творця. Він залишив також і зразки літературної творчости, що набула за свій час широкої популярности. Ґрунт до утворення вищої інституції, що відповідала б досягненням европейської науки, підготовлявся, і серед передових кіл постала думка про утворення університету. За її виразника й фактичного провідника став М. В. Каразін, за ініціятивою якого ідея здійснилась. Університет, що його влаштовано в Харкові, зібрав коло себе найвидатніших представників науки й відограв ролю в культурному житті всієї України, давши представників науки, на работу яких зважав Захід.

Між ними слід підкреслити зокрема ім'я відомого філолога Потебні, труди якого ще й тепер не втратили свого значіння.

За часів радянської влади університет перетворюється на Харківський інститут народньої освіти (ІНО) ім. одного з найвидатніших представників наукової думки Потебні.

Харківський художній технікум

Зараз Харків має вищі інституції майже з усіх галузей професійної освіти: до двадцяти вузів, більш за тридцять дослідчих інституцій, низку окремих наукових, літературних, музичних товариств, до двадцяти книгозбірень, більш десяти театрів, до п'ятдесятьох інституцій лікувальних і силу инших професійно-культурних організацій та установ.

Разом з тим, Харків набуває значіння як один з найвидатніших фабрично-заводських осередків УСРР. В ньому зосереджено низку закладів

першорядного значіння так за їхніми галузями, як і за маштабом продукції: електрозавод (один з найвидатніших закладів Союзу), паротягобудівельний завод, керамічний, древообробні, авторемонтні, штамповальні, струментальні. Суміжність Харкова з джерелами основних матеріялів продукційного комбінату — Донбас, Криворіжжя; обрії, що їх відчиняє наш час за здійсненням проблеми Дніпрельстану — все це надає Харкову певних перспектив, наближає його в недалекому майбутньому до одної з баз культурно-економічного життя усього УСРР.

Головні пункти екскурсійного досліду Харкова

Являючи один з найвидатніших культурно-економічних центрів не тільки України, а й усього Союзу, маючи перед собою безумовні перспективи, Харків не належить до міст, багатих на видатні пам'ятники матеріяльної культури. Можна сміливо сказати, що жодна муза не звернула на нього уваги й майже усе те, що він мав до цього часу, за винятком двох чи трьох пам'ятників, носить на собі тавро глибокого, безнадійного провінціялізму. Харків — місто без власної фізіономії. Його будови, навіть коли вони наближаються до потуг на стиль, мають лише приблизні архітектурні форми, монументи — убогі; на тлі цього безличчя дивно навіть натрапити на такий чистий зразок високого ампіру, як то ми маємо на дзвіниці Каплунівської церкви, або на такий яскравий відгук колоритних форм українського дерев'яного будівництва, як то ми маємо на кам'яній будові Покровського собору. За останні часи, почасти дореволюційні,

Купецький спуск

Тип робітничих помешкань у робітничому кварталі

а головно післяреволюційні, Харків починає в цьому відношенні виявляти ознаки уваги до своєї власної фізіономії. Приємно глянути на робітничий квартал, де будинки робітників виявляють характер справжнього художнього підходу; окремі грандіозні будови великих підприємств конструктивного характеру; нарешті, маємо завдання, що їх поставлено на чергу будівництва нового Харкова, де звернуто увагу не тільки на окрему будову, а й на загальний архітектурний ансамбль. І художникам - будівникам слід особливо подбати за художній ансамбль майбутнього Харкова, що виростає на новому місці у всьому розумінні цього слова: територіяльному, економічному й культурному.

Музеї та постійні виставки

1. Всеукраїнський соціяльний музей ім. Артема

Завдання інституції — відображення життя людини на тлі соціяльно - економічних відносин.

Музей в стадії організації; наприкінці поточного року будуть відкриті відділи:

1. Природних умовин.
2. Продукційних можливостей України.
3. Охорони здоров'я.

Адр.: вул. Вільної Академії, 6/8; тел. 7-55.

За відсутністю відповідного помешкання при тому ж будинкові містяться тимчасово (у стані консервації) два музеї:

1. *Державний художньо - історичний* (складається з трьох відділів: живопис, графіка та декоративно - прикладного мистецтва, з кабінетами кераміки та мистецтва Сходу).
2. *Музей українського мистецтва.*

2. *Музей Слобожанщини*

Мистецтво та етнографія України.

Відділи: історичний, етнографічний, художній.

Адр.: горка Вільної Академії.

Відкрито від 12 до 4, крім суботи та понеділка.

3. *Археологічний музей*

Зміст музею — відображення доісторичних часів України на експонатах, що їх здобуто в межах України за час археологічних дослідів терену. Адр.: вул. Вільної Академії, 14; телефон 17-90.

Запис на екскурсії — окрполітосвіта, екскурсбюро.

4. *Всеукраїнський сільсько-господарський музей при Наркомземі*

На численних експонатах (мапах, нарисах, діяграмах) дає можливість ознайомитись з низкою питань сільського господарства УСРР.

Теми екскурсій: природні умовини терену та вплив їх на характер сільського господарства України.

Досягнення дослідчих станцій, скотарство, ветеринарія, землевпорядкування, колективізація й ин.

Адр.: вул. Енґельса, 10.

5. *Промислова виставка*

Промисловість УСРР, найвидатніші досягнення всесоюзного значіння.

Відділи: гірничий, гірничо-заводський, машинобудівельний, електро-технічний, хемічний,

45365

керамічний, текстильний, виробництво паперу й инші. Адр. вул. Енґельса, 8; тел. 28-77.

6. Сільсько-господарський музей Наркомзему

Адр.: вул. Енґельса, 10; тел. 34-88.

7. Музей зоологічний

Учбовий музей для студентів.
Відділи: хребтові, безхребтові.

Спортивна арена в робітничому кварталі

Теми екскурсій: еволюція животин.
Запис на екскурсії — окрполітосвіта, екскурсбюро.
Адр.: Шпитальний пров., 5.

8. Анатомічний музей при мединституті

Учбовий музей при катедрі нормальної анатомії.
Харк. держ. мед. інституту.

Адр.: вул. Лібкнехта, 41; тел. 3-92.

Запис на екскурсії — окрполітосвіта, екскурсбюро.

9. Музей Аерохему

Стан авіяції в історичному аспекті.

Запис на екскурсії — окрполітосвіта екскурсбюро.

Адр.: площа Рози Люксембург; тел. 33-67.

10. Музей міського господарства

Відображення діяльности інституції та підприємств комунального господарства.

Адр.: Шляпний пров., 2; тел. 7-50.

11. Музей науково-судової медицини

Адр.: вул. Лібкнехта, 41; тел. 11-98.

12. Науково-показовий музей при міліції та розшуку УСРР

Відділи: знаряддя злочинців. Підготовка кваліфікованих робітників розшуку. Боротьба з злочинством. Історія міліції й розшуку УСРР.

Екскурсії групові. Окремі екскурсанти не допускаються.

Адр.: Чернішевська, 25 б; тел. 28-10, 28-11.

13. Музей революції УСРР

Відділи: від селянського руху XVIII ст. до робітничого руху 70—80-х р. р.; від 20-х р. р. до революції 1905 р. Революція 1905 р.

Між двома революціями, 1917 р.

Громадянська війна на терені УСРР.

Екскурсійний огляд — по відділах.

Музей відкрито: вівторок, середа, субота — 12—6 год.; п'ятниця—10—4; неділя—10—6 год.

Адр.: вул. Вільної Академії, 4; тел. 39-17.

Зоологічний сад

Вул. Лібкнехта, 35; тел. 33-83.

Терен саду — 20 га.

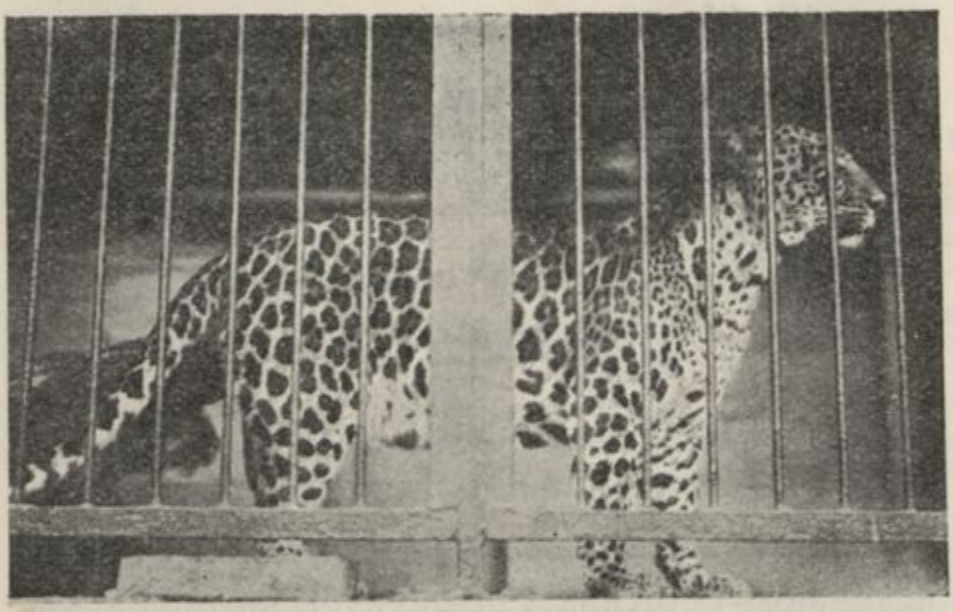

У Харківському зоологічному саду

Місцева та чужоземна фавна, акваріюм, тераріюм.

Між представниками фавни чужоземної: африк. лев, інд. слон, леопарди, б. ведмідь, бізони, лами.

Влітку сад відкрито що-дня з 9 год. ранку до 8 год. веч.

Взимку — від 10 до 4 год.

Платня за вхід: дорослі — 20 коп., червоноарм. і діти — 10 коп. Організовані екскурсії безплатно,

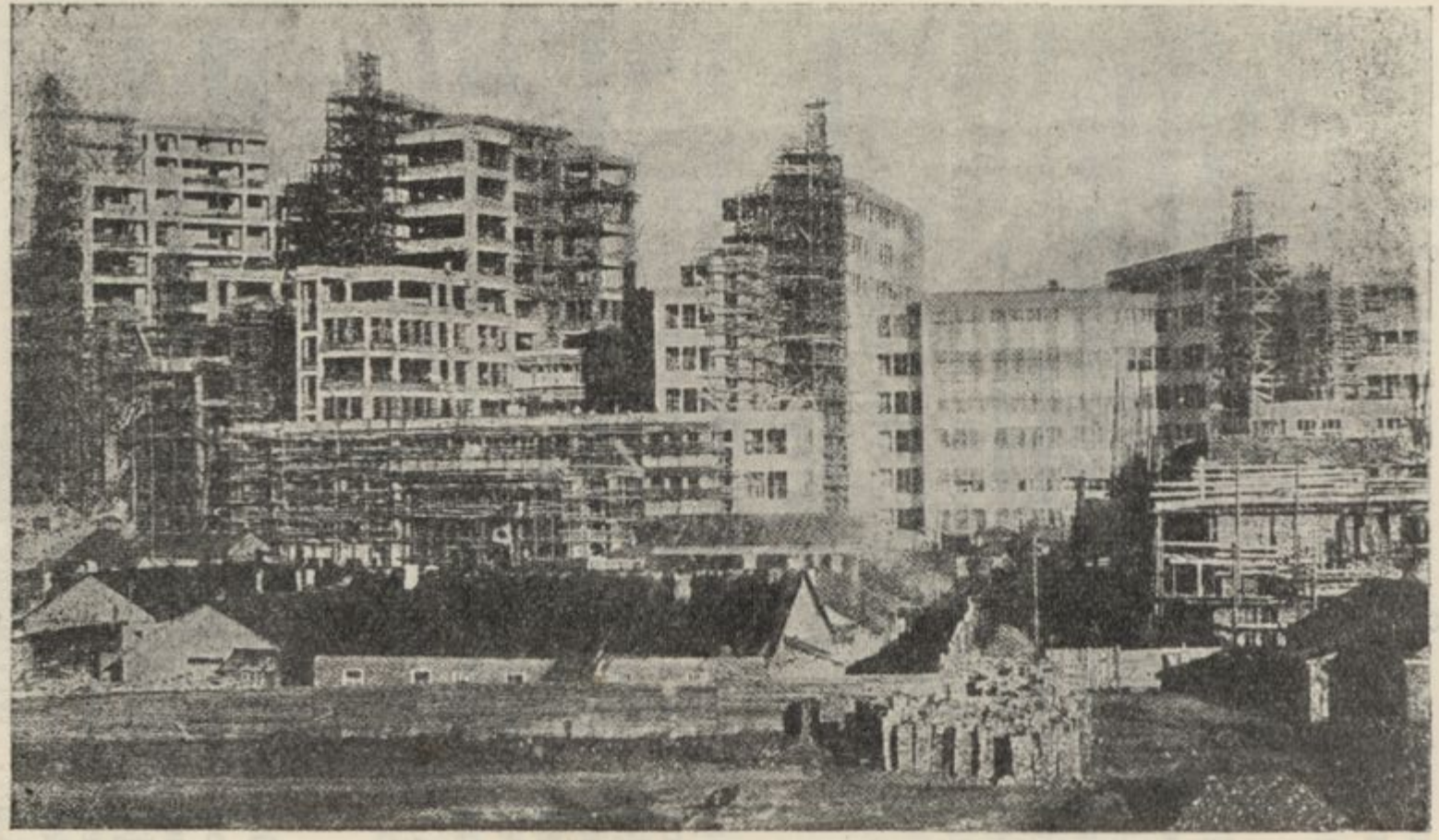

Будинок Держпромисловости

перепуск для екскурсій брати в екскурсбюро — окрвиконком, Радянська площа, 2-й поверх, кімн. 37, від 9 до $3^1/_2$ год.

Парки

Міський парк, „Комунальний“ — вул. Лібкнехта, кінець зупинки трамвая № 3.

Сад ІНО. Вул. Лібкнехта, 35.

Карпівський сад. Вул. Володарського.

Сад Квітки. Основ'янівська вул.

Сад ХТІ. Каплунівська вул., 16.

Заводи

1. Харківський паровозобудівельний завод (ХПЗ)

Завод виготовляє: паротяги, двигуни, компресори, трактори, котли, водяні турбіни й т. ин.

Цехи: паротяго-будівельний, котловий, тракторний, чавунно-виливний, мідно-виливний, модельний, болтовий і инші.

Робітників до 5000 чол.

Власна електростанція.

Адр.: Плеханівська, 126; тел. 4-26.

2. Завод ДЕЗ

Один з найвидатніших заводів СРСР по виготовуванню електромашин, турбогенераторів, трансформаторів, реостатів і т. ин.

Цехи: токарний, трансформаційний, збірний, колекторний і инші.

Робітників до 7000 чол.

Адр.: Чугуївське шосе.

3. *Завод Серп і Молот*

Виготовування сільсько-господарських машин, приводів, сортівниць, коренерізок, роздрібних машин і т. ин.

Цехи: виливний, штамповочний, збірний, механічний, будівельний та инші.

Робітників до 3000 чол.

Адр.: Корсунівська, 15; тел. 5-68.

Харків має силу дрібніших фабрично-заводських інституцій. Додаючи найголовніші, радимо звертатись за вказівками про инші до екскурсбюро Харківської окрполітосвіти (Радянська площа; тел. 16-76), звідкіль можна одержати відповідні справки за инші фабрично-заводські інституції.

Околиці Харкова

В околицях міста багато окремих пунктів відпочинку, екскурсійного досліду, полювання, рибальства, місцевостей з цікавими ландшафтами. Додаємо короткий опис тих між ними, куди екскурсант може легко дістатись потягом, автобусом.

1. Сокольники. Від міста 4 км. Автобусом.

Ліс. Ставки.

2. Померки. 6 км. Автобусом.

Ліс. Ставки. Лесові урвища (геологічні екскурсії).

3. Карачівка. 8 км. Потягом.

Ліс. Річка. Купання. Човни. Рибальство.

4. Південний виселок. 18 км. Потягом.

Великий став. Човни. Рибальство. Лесові урвища (геологічні екскурсії).

5. Мерефа. 25 км. Сосн. бір. Річка.
6. Пісочин. 12 км. Луки. Став.
7. Водяне. 22 км. Ліс. Став.
8. Люботин. 25 км. Парк. Ставки.
} Потягом

9. Задонецькі хутори. 36 км. Потягом. Бір.

В царинах Харкова—Карачівка

Дінець. Рибальство. Човни (геологічні екскурсії).

10. Черемушна. 36 км. Потягом. Бір. Дінець. Рибальство. Човни.

Підготовчий матеріял

Багалей и Миллер — История гор. Харькова.

Багалей — Общий очерк древностей Харьковской губ. 1912.

Осипов — Рабочее профессиональное движение в Харькове 1906 г. 1926.

Буздалин — Февральская революция в Харькове. 1927. Для юнацтва (молодшого віку)

Надольський — Наша столиця. 1928.

КИЇВ

Київ, як момент екскурсійного досліду

Археологічний дослід царин Києва доводить, що в межах сучасного міста людина мешкала від найдавніших часів: в печерах та проваллях „Щекавиці“, поблизу Кирилівського манастиря знайдено силу останків палеолітичної доби. Неоліт усіх його стадій, „Трипілля“, скити, сармати, готи, гуни, хазари, половці, майже всі відомі й напіввідомі нам мешканці степових просторів залишили на терені міста та його царин сліди свого життя в пам'ятниках матеріяльної культури; але на арену історії в певному розумінні слова, цеб-то в добу, від якої ми можемо стежити хід історії за літературними джерелами, Київ вступає лише з того часу, коли над його тереном зійшлися економічні інтереси народів, що їх звязував великий водний торговельний шлях із північних країн Европи до Візантії.

Гадають, що перше місце Києва слід шукати в межах сучасного Печерська, де ознаки давнього житла ще можна було бачити за XVII ст. В залежності від історичних умовин осередок міста переносився, і за часи доби великокнязівської ми вже знаємо фертеці Києва над високим берегом Дніпра, що стоїть насупроти Подолу. На початку XII ст. Київ уже звертає

увагу закордонних подорожніх як велике й славетне місто, найвидатніший культурно-економічний осередок загальноросійської держави. Разом з тим він стає й постійною метою нападів не тільки диких отар степових мандрівників, що безупинно одна за одною насувалися

Історичний музей ім. Шевченка

з евразійських просторів, а й князів північної Росії, що намагалися завладати ним і стати на чолі славетного культурно-економічного центру, де сходилися не тільки „варяг і грек", а й народи Заходу й Сходу. Ці напади нераз залишали Київ під руїнами, що ховали під собою усі досягнення попередніх часів. За особливо тяжкі часи не тільки розвитку Києва, а й культури України взагалі слід вважати руйнування міста Андр. Боголюбським — 1169 р., Рюриком

Ростиславичем — 1208 р., кримським ханом Едигеєм — 1416 р. і пізніш, наприкінці XV ст.— Менглі Гиреєм.

Після останнього нападу кримських татар, Києву чи не найважче було підійматися з руїн; тільки за другої половини XVI ст. Київ знов досягає свого розквіту, стаючи на чолі культурно-національного руху, поступовно звільняючись, між иншим, і від полонізації, що охопила була майже весь терен Правобережної й Лівобережної України.

На початку XVII ст. ми бачимо Київ в апогеї його слави: одна за одною утворюються й ростуть вищі культурні установи, з них виходять громадські діячі, що намагаються користуватись досягненнями західньо-европейських країн, і Київ стає осередком не тільки української, а й загальноросійської культури, впливаючи на північ формами власних досягнень. Доба відродження під впливом зносин із Заходом відбивається й на зовнішньому обличчі міста в широкому розповсюдженні бароккових будівельних форм, що царювали тоді в Европі.

Переломлюючись у призмі місцевого оточення, вони набувають своєрідних форм, місцевого колориту і становлять в історії будівництва окреме місце, відоме під назваю „українського барокко“.

У таком стані Київ разом з Україною 1654 року зливається з Москвою, спершу на базі переважно політичній, а потім і економічно-культурній.

Московський уряд не зважав на досягнення української культури, ні на природні умовини, за якими вона набувала оригінальних рис. Нівелюючи під загальний шаблон місцеві форми культурного життя, він ставить весь хід дальшої

історії у такі рямці, де поступ її не міг відповідати природним умовинам, і життя України йде від того часу в руслі північно-загально-російських культурних форм.

З 1787 року Київ стає губерніяльним центром. Лавра — один з найвидатніших осередків діяльности офіційної церкви. Зовнішнє обличчя Києва все більш губить відповідаючий місцевому оточенню колорит. Але й під всемогутньою рукою самодержавности Київ стихійно залишається культурним осередком України.

Часи революційного руху застають Київ у перехрестному вогні політичних течій, що їх викликано виключно складними й виключно тяжкими умовинами усього шляху його попереднього історичного життя. В сучасну історію він входе в зброї багатовікових культурних впливів і нашаровань, принявши з рук пролетаріяту прапор нового життя, вільного розвитку на тлі національного відродження. Колишній шлях „із варяг в греки“ набуває в умовинах творчої дійсности першорядного значіння, і Київ, на якому він стоїть, вступає в нову добу свого культурно-економічного розвитку.

Ховаючи час початку своєї історії у млі доісторичних часів, Київ за умовинами історичних подій не міг дійти до нас в повній наявності пам'ятників матеріяльної культури. Одні моменти зовсім і назавжди стерто з сторінок його історії, инші перетворено часом, инші поховано під грубим нашаруванням пізніших часів.

Але і в тому вигляді, в якому ми їх маємо тепер, Київ за кількістю історичних останків матеріяльної культури залишається як один із найцікавіших пунктів екскурсійного досліду не тільки в межах України, а всього СРСР.

Отже, слід зауважити, що огляд його потребує солідної попередньої підготовки, без якої сила моментів має залишитись без відповідних наслідків. Експонантний матеріял київських музеїв, як репрезентатор доісторичного життя терену; пам'ятники будівництва, що відбили на собі вплив класичних, візантійських, романських, готичних, бароккових, неокласичних і навіть східніх форм; пам'ятники малярства, що в них знайшли своє відображення напрямки й течії російських, місцевих і західньо-европейських шкіл, моменти природи в відслоненнях геологічних нашаровань, що є в яскравих зразках Наддніпрянського узбережжя; моменти економічного порядку в звязку з перспективами, що їх відчиняє нова доба нашої історії, в звязку з здійсненням проблеми Дніпрельстану — все це далеко не так просто входить у наше уявлення в умовах того обмеженого часом екскурсійного досліду, як це здається з першого погляду. Кожен з цих моментів зокрема, так у цілому, як і в дрібницях, може бути матеріялом окремого студіювання, і на них слід дивитись як на невиснажене джерело наукового досліду, до якого ще не раз звернеться історія. І чим солідніше буде ерудиційний вантаж екскурсанта, тим більше наслідків він має одержати від екскурсійного досліду.

Оглядаючи речі так званої кирилівської стоянки, неоліту, трипільської культури, екскурсант не винесе з них нічого, коли він не має змоги розібратись хоча б у загальних моментах зміни культур.

Не орієнтуючись в основних стилях, в історії їхнього поступовного розвитку, екскурсант не матиме змоги винести відповідне враження

від огляду геніяльного твору Растреллі, заплутається в бароккових формах будинків старого Києва і не уявить художньої вартости в сучасних формах нового „конструктивного“ будівництва. Йому нічого не скаже оригінал Веласкеса з картинної галерії, Канови з Георгіївської церкви, фрески Врубеля Кирилівського манастиря, коли йому не знайомі головні віхи історії мистецтва. Як звичайний „дачник“ він блукатиме й над урвищами Наддніпрянського узбережжя, коли він не буде знати шкільних основ геологічної науки. І чим вище буде його попередня теоретична підготовка, тим більше вражінь залишиться за час його подорожи до „матери городов русских“.

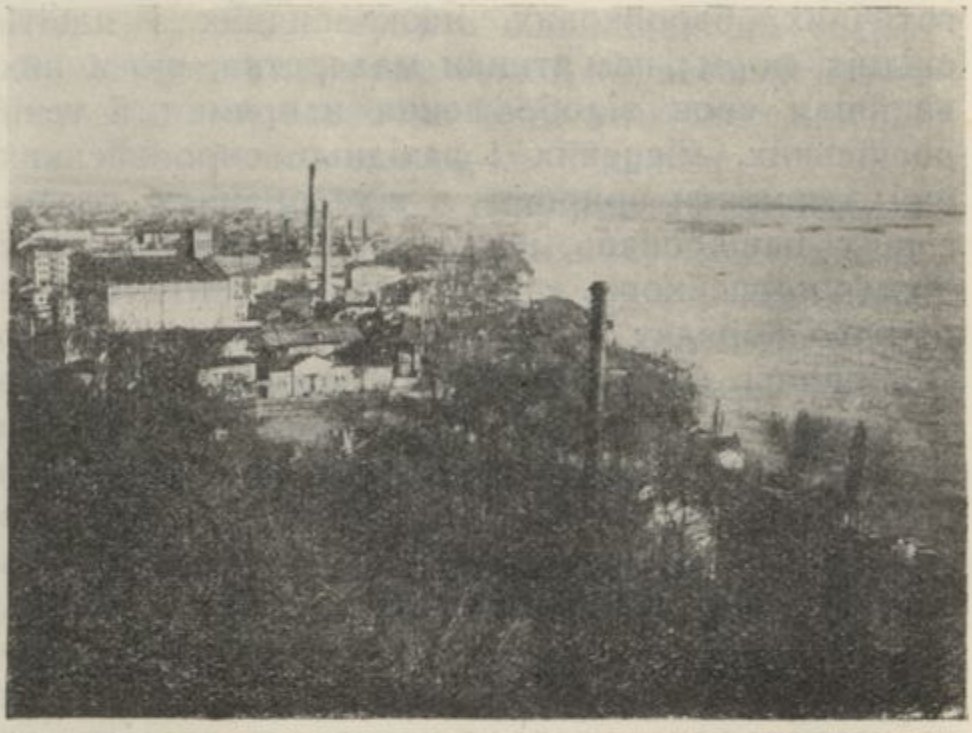

Поділ

Світлиця історійської школи (музей мистецтв)

Головні моменти екскурсійного досліду

Розраховуючи на дальнього екскурсанта, маємо зупинитись лише на тих моментах, що дають найяскравіший матеріял для екскурсійного огляду в галузях: природи, історії, мистецтва, економіки, революційного руху, орієнтуючись на час досліду в межах 4—5 день.

Природа

В околицях міста заслуговує на увагу терен узбережжя Дніпра, що спускається майже прямовисними урвищами з боку Радянського (кол. царського саду). Тут на відслоненнях геологічних нашаровань можна простежити структуру берега, що складається з видимих шарів післятретинної та верхньої частини третинної доби.

Зараз за шаром ґрунту — лес (з прошарами гумусового), нижче — шар бурого суглинку — піддонна морена льодовиків, під ними — шари простоводного суглинку, ще нижче — шар червоно-барнавих глин. Далі — шари третинної доби: пісок, зцементований каоліном — матеріял київських печер.

Нижче — так званий „полтавський" ярус, що складається з різнобарвних пісків, далі, де-не-де, вихід барнавого вугілля. Нижче — шари „харківського" ярусу, що складається з пісків зеленкуватого кольору і за ним шар характерний для площі Київського терену — „спондилової" глини — головний матеріял київської цегли, що має відому технічну вартість.

Екскурсії до огляду геологічної структури узбережжя слід провадити за сухої погоди. Дістатись від центру — трамваєм, що йде повз історичний музей до Лаври.

У Київському кооперативному музеї

По Шевченківському (кол. Бібіківському) бульвару. Цікавий за численними представниками місцевої та екзотичної флори. Огляд саду слід розраховувати так, щоб екскурсія до нього була відпочинком між иншими екскурсіями дня.

Околиці міста дають дуже цікавий і різноманітний матеріял.

Голосіївський ліс, Хотівський (сосновий), Пронівщина (переважно граб), Кадетський гай (переважно береза), Зоологічний сад (фруктові дерева), озера: Зміювате, Круте, Біле, Луково, дачні місцевості: Пуща Водиця, Святошин і низка инших; кожне місце має цікаві моменти зокрема; але між ними для дальнього екскурсанта радимо звернути увагу на гай при Кирилівській лікарні, де можна, між иншим, ознайомитися з технічними заходами боротьби з ярами. Поблизу — так звані Кирилівські горби — місце геологічних та археологічних дослідів, з його чіткими геологічними відслоненнями, виходами синьої „спондилової" глини. Ця місцевість стала всесвітньо-відомою з того часу (наприкінці минулого століття), коли тут знайдено стоянку палеолітичної людини. З окремих пунктів місця можна простежити майже всі три тераси задніпрянських низин.

Дістатись до гаю та горбів можна трамваєм від улиці Воровського (кол. Хрещатик).

Межигір'я. 24 км. від Києва, пароплавом (дві години). Цікавий загальний ландшафт, місце геологічних дослідів. Тут стояла відома фабрика межигірського порцелянового посуду. Заслуговують на увагу зокрема цегельні фабричні й кустарні та керамічний технікум.

Експонатний матеріял

З фавни УСРР — зоологічний музей ІНО. З геології — геологічний музей ІНО (третій поверх), музей Укргеолкому — Левашівська, 24; музей політехнічного інституту.

Історія

Для екскурсанта дослід історії терену зводиться переважно до огляду пам'ятників матеріяльної культури, студіювання їх в історичному аспекті. Найвидатніші з них майже цілком входять у сферу моментів ідеологічного порядку, в галузь мистецтва. Навіть на пам'ятники первісної культури палеоліту, неоліту й инших часів доісторичної доби ми звикли дивитись не стільки як на покажчик первісного соціяльно-економічного стану людини, скільки як на щабель його вмілости, стадію мистецтва, на якій стояла людина тої чи иншої культури. Тому й огляд останків матеріяльної культури є водночас огляд пам'ятників мистецтва, і огляд пам'ятників мистецтва в історичній послідовності буде наочним способом студіювання головних моментів історії, або, певніш, їх ілюстративним матеріялом. Огляд такого ілюстративного матеріялу, з короткими історичними ремарками, і буде нашим шляхом підходу до Києва, як до екскурсійного моменту історичного досліду.

Часи доісторичні. Експонатний матеріял

Всеукраїнський музей ім. Шевченка слід вважати за одну з найсолідніших інституцій УСРР так кількістю, як і науковою

вартістю експонатного матеріялу, що освітлює зміну культур у межах сучасної України.

Доісторичні часи виявлено в музеї силою речей, що їх зібрано з різних місцевостей України, але й на терен Києва перепадає досить значна їхня кількість. Особливо цікаві

Місцевість „Аскольдова Могила"

експонати, що їх набрано за час досліду Кирилівських горбів, речі так званої „Кирилівської" стоянки, що так яскраво ілюструють оточення та стан людини палеолітичної доби. Тут маємо силу останків звірин того часу: мамута, носорога, печерного ведмедя, гієни, що водилися в околицях Києва за тих часів. Маємо крем'яне знаряддя палеолітичної людини і, між иншим, малюнки, що їх зроблено рукою пер-

вісного художника на мамутових іклах. Слід зауважити, що стоянок палеолітичної доби до цього часу в межах СРСР знайдено дуже мало, і речі київського музею, що їх взято на терені міста, мають наукову вартість всесвітнього значіння.

Далі, маємо речі неолітичної доби, цеб-то того часу, коли людина досягла техніки поліровки крем'яного знаряддя, стала випалювати ганчарський посуд, одомашнювати дику звірину, привчати її до послуг у сільському господарстві, будувати штучний захист оселю.

Яскраво виявлено дальший період, часи вельми розповсюдженої, але ще й досі загадливої „трипільської" культури, що має характерний провідний момент, за яким речі тої доби легко розпізнати поміж речами инших культур: це розписний посуд, де орнамент скомпановано надзвичайно оригінально й логічно пристосовано до площі посуду. Гадають, що людність „трипільської" культури пересунулася з південних степових просторів на береги архіпелагу, там виявилася у формах так званої егейської культури, що лягла в основу культури класичної.

Далі, маємо пам'ятники часів панування в межах сучасної України скитів, сарматів, пам'ятники доби грецької колонізації на узбережжях Чорного моря, речі доби великого переселення народів: готів, гунів, хазар, половців і инших напіввідомих народів, що поступовно насувалися на степ. Крім речей доісторичних і напівісторичних часів, музей має силу матеріялу часів пізніших, етнографічного матеріялу сучасної доби, зразків пам'ятників українського, мистецтва так культового, як і побутового. силу малюнків історично-етнографічного змісту і т. ин.

На жаль, помешкання музею не розраховано на кількість того скарбу, що він має під замком, і тому, хто цікавиться історією, залишається лише чекати часу, коли весь цей матеріял знайде відповідні умовини доступу.

Переходячи від експонатного матеріялу до живих пам'ятників історії міста, зупинімось лише на тих, що найяскравіш відбивають на собі ту чи иншу добу його історичного життя.

Старий Київ

Як ми вже нагадували, межі Києва, його політично-економічний центр не раз пересувався з одного місця на инше.

Нам не відоме обличчя Києва того часу, коли він уже набуває собі вигляду справжнього міста, заснувавшися в околицях Печерська.

Феодальний Київ часів Володимира ми вже уявляємо в певних межах невеличкої фортеці, що стояла на частині площі так званого сучасного Старого міста та Подолу. Центр, його нагірна частина, мала вал і „столпіє", Поділ теж був під захистом фортець.

За часів Ярослава терен Києва значно поширюється.

Відомо, що його фортеця мала троє воріт, і до нашого часу дійшли руїни в останках так званих „Золотих воріт"; від инших залишилися лише назви: Львівські (пізніш Іванівські), що стояли на терені сучасної Львівської площі, та Лядські — на початку сучасної Софійської вулиці — „жидівські".

В межах „Старого Києва" маємо низку першорядних пам'ятників культури так від найдавніших часів історії міста, як і сучасности.

Останки „Золотих воріт“ (початок XI ст.) не дають майже нічого до уявлення їхньої первісної форми. Але їх огляд знайомить з технікою кладки, що цілком відрізняється від техніки пізніших часів, наближаючись навіть у дрібницях до будівельної техніки константинопільських фортець та давніх малоазійських будівель: квадратової форми цегла на вапняковому цементі з домішкою битої цегли (рожевий колір) викладено з прошарами природного каменю. Техніка кладки — головний момент екскурсійного досліду цих руїн.

Тої ж техніки будову маємо і в останках так званої Іринівської церкви (часів Ярослава). Іринівський манастир зруйнував кримський хан Менглі Гирей (XV ст.): останки його знайдено на початку XIX. ст. за час планування В. Володимирської вулиці Що стосується назов, то слід зауважити, що храм Ірини існував і в Константинополі, де були теж і „Золоті ворота“, і „Храм Софії“.

Софійський собор

В цілому — один із найвидатніших пам'ятників старого Києва. Заснований на початку XI ст., він за час своєї багатовікової історії пережив багато негод і прийняв силу культурних нашарувань, під якими нелегко виявити його первісний стан. 1362 року Київ відійшов до Литви, представники вищої єрархії мешкали в Москві та Владимирі, і храм, що його колись прирівнювали за його величність та багатством убрання до храму Соломона, починає поступовно занепадати. Напад кримських татар наприкінці XV ст. відбився й на стані собору.

За часи боротьби послідовників старої віри з новими течіями (протестантизм) собор переходив з рук до рук, скарби ризниць розкрадено, дорогоцінні прикраси здерто, ремонту не провадилося, і будова дійшла до такого стану, що стали одвалюватись окремі частини й нарешті впала західня стіна. Лише з того часу, коли на чолі київської метрополії став відомий діяч П. Могила, на Софію знов звернуто увагу, і храм капітально відремонтовано.

Після смерти Богдана Хмільницького будова знов занепадає, і тільки за метрополії Варл. Ясинського (1690 — 97) Софію відновлено знов „щедротами“ гетьмана Мазепи. У такому вигляді він дійшов і до нас, лише з деякими змінами, що провадилися за ремонтом 1882 року.

Маючи в основі плану й загальної конструкції візантійські форми, зовнішній вигляд будови носить на собі досить яскраві ознаки барокко-вих течій, що панували в Західній Европі за час останнього капітального відновлення собору (часів Мазепи), та візантійських підробок, що їх надано останніми часами.

В середині собору заслуговують на особливу увагу: мозаїка, останки терацових підлог, іконостас, фрески, саркофаг „Ярослава“ та розпис стін понад східцями фасадних башт.

Техніка мозаїк та композиції окремих фігур мають візантійський характер. (Оглядаючи мозаїчні фрески, слід мати на увазі, що частину їх там, де вони осипалися, домальовано фарбами). За найкращу з мозаїк слід вважати фігуру з райдужними крилами у візантійському вбранні. Зокрема — імпозантну постать божої матери („нерухома стіна“). Терацові (мозаїчні)

підлоги знайдено нещодавно на глибу $1^1/_2$ метра від рівня сучасної підлоги — це чи не єдиний зразок складного мозаїчного малюнку підлоги, що дійшов до нашого часу (другий нещодавно знайдено на підлозі Десятинної церкви).

Іконостас 1747 року — прекрасний зразок дерев'яної різьби, що на Україні досягла надзвичайно високої техніки. Стиль — рококо. Від іконостасу 1747 року цілком залишився на місці лише нижній ярус. Настінні фрески писано, звичайно, клейовими фарбами (технічного секрету фрескового малярства в подробицях ми не знаємо). На жаль, їх дуже зіпсовано за час реставрації 1858 року, але й в їхньому сучасному вигляді заслуговують на детальний дослід.

Мармуровий саркофаг, що без видимих підстав пристосовується до домовини Ярослава,— зразок прекрасної різьбяної роботи на мармурі. Розпис над східцями, що ведуть до башт, здавна звертав на себе увагу дослідників за характером сюжетів, яким зовсім не місце на стінах храму.

Їх загадливість не вирішено ще й досі; можливо, що їх нерелігійний зміст виправдувався тим, що клітки східців мали відношення не власне до храму, а до князівських палат, що стояли поряд.

Крім Софійського собору в межах старого міста маємо Михайлівський манастир з останками мозаїк та фресок. Зовнішній вигляд манастиря теж носить ознаки змін, порівнюючи з його первісним станом. Цікаві, між иншим, на зовнішній стіні рельєфи верховинців по шиферному каменю.

В околицях старого Києва, там, де, гадають, було капище Перуна, стоїть Андріївська церква.

Її збудовано за планом геніяльного зодчого Растреллі, в ст. рококо: це одна з найкращих будов Києва, один із шедеврів будівельного мистецтва взагалі.

Від так званої „Десятинної церкви“ до нашого часу в первісному вигляді не дійшло майже нічого. Відомо, що 1240 року первісна будівля завалилась від сили народу, що забрався на стіни та покрівлі храму, і він стояв у руїнах до часів Петра Могили. Будівля Могили існувала до 1842 року, а замість неї збудовано бездарною рукою сучасний храм псевдовізантійського стилю.

На площі проти Софійського собору пам'ятник Богдану Хмільницькому, роботи Мікешіна.

Поділ

Слід звернути окрему увагу на ту частину міста, що відома під назвою Подолу.

Від найдавніших часів Поділ був осередком торговельного життя Києва, чому особливо сприяло його місцеположення — саме на березі великого давнього водного шляху. З півночи терен Подолу захищався природно болотяними берегами Оболони, крім того — штучним валом. Круті яри захищали Поділ від нападів з південного боку. Серединою Подолу протікала річка Почайна, саме там, де тепер прокладено Почаївську вулицю.

Є дані, що за часи XIII — XIV ст. Поділ кипів бурхливим життям. Тут можна було бачити представників усіх націй, що мали той чи инший звязок з тодішньою Україною: греки, араби, хазари, німці, ляхи. Генуезці мали свій скремий „торговий дім“. Дорогоцінні

Старовинний сонячний годинник у дворі „Братства".

тканини, самоцвіти, соболь заповнювали „торг“, а „шовки“, каже Литвин Михалон, „були дешевше, ніж в инших місцях льон чи сіль“. За часи XVI — XVIII ст. Поділ — культурно-адміністративний осередок Києва. Так зване Магдебурзьке право надає йому можливости незалежно вирішати усі справи так економічного, як і культурного життя. Засноване 1588 року Київське братство, що мало за свій осередок Братський ставропігіяльний (незалежний від місцевої духовної влади) манастир, збирає біля себе найвидатніші українські сили. До його постійних членів приписується все низове козацтво з гетьманом Петром Сагайдачним на чолі. Воно заводить власні школи, типографії, театри, має своїх учених, художників-будівників і стає на довгий час центром української культури.

І Поділ, як і нагірний Київ, перетерпів чимало негод так політичних, як і стихійних Погроми, що провадили дружини північно-російських князів та орда кримських татар, знищували все, що можна було знищити. Його терен не раз залишався в руїнах пожеж. До того ж низини Подолу завжди були приступні весняним повеням, що не раз забирали з собою цілі частини терену. 1811 року огнем знов знищено весь його район, і залишилися лише кам'яні будівлі. Після останньої великої пожежі запроєктовано реставрацію Подолу, і зовнішній вигляд терену набув стану, що відповідав тогочасним вимогам від будівельних форм — це була саме доба захоплення неокласицизмом.

Усі ці негоди спричинилися тому, що ми маємо зараз Поділ лише в уривках пам'ятників матеріяльної культури; від славетних часів

його історії, коли він разом з Києвом став поширювати межі свого культурного стану і впливати на культуру північно-російську ми маємо майже єдиний зразок — будівлю колишнього Братського манастиря, над оглядом якого й зупинимось переважно.

Братство — одна з форм громадської організації тих часів України, коли вона стала на шлях яскравого виявлення свого культурного обличчя. Не зважаючи на релігійний характер бази, на якій будувалася вся тодішня культура, київські братства зовсім не носили тих регресивних начал, якими так безславно виявила себе пізніша офіційна церква. Крім безпосередньої мети, боротьби з полонізацією країни, діяльністю єзуїтів, що намагалися стати на чолі православної церкви, братства енергійно провадили культурну діяльність, скликаючи до себе все, що тим чи иншим могло виявити свою користь на полі загальнокультурної роботи. Братства утворювалися тоді не в одному Києві, і Київське, засноване наприкінці XVI ст., не було між ними першим по часу, але, утворившись, зразу ж стало на першому місці. Осередком діяльности його і був так званий Братський манастир.

Головний будинок братства „Соборна церква" (збудував гетьман Мазепа) зберіг і до нашого часу характерні ознаки доби. Зовнішній вигляд будови вражає й зараз пишністю зовнішнього оздоблення архітектурних площ, нестриманою фантастикою українських бароккових форм, одним із найкращих зразків яких він залишається й нині. За особливо характерні деталі українського барокко взагалі слід вважати деталі порталу собору з їхніми пишними рисами

орнаменту, кинутого на стіни вільною фантазією будівничого.

Поряд із собором — будинок Академії, що відогравала за кращих часів історії української культури таку видатну ролю, коли на чолі її стояли: Петро Могила, Варлаам Ясинський, Заборовський, а патронами були: Мазепа, Сагайдачний, Хмільницький, Виговський. 1763 р. гетьман Разумовський мав перетворити її на університет, але через обмеження автономних прав України цього не переведено, і культурне значіння Академії стало поступовно занепадати, поки звелося доконче до тої вбогости, що ми бачимо у пізніших духовних академіях.

З добою діяльности кращих часів Київської Академії звязано низку імен, що працювали на ниві не тільки української, а й загальноросійської культури на всіх щаблях громадської діяльности: Сковорода, мандрівник Барський, що пройшов пішки чи не всю Европу, художник Левицький, Антропов, композитор Бортняський, вже не кажучи про згаданих вище єрархів, характер діяльности яких був зовсім протилежний діяльності вищих представників офіційної церкви пізніших часів.

За собором у дворі цікаво оглянути невеличку колону в стилі ампір — сонячні часи початку XIX ст.

Біля північно-східньої абсиди собору — могила Барського, тим, хто провадить подорож до Києва, не слід би минути могили першого українського „екскурсанта“.

На західньому куті площі стоїть ротонда „фонтана Самсона“ стилю ампір.

Близько біля того місця, де починається вул. Воровського, вниз до самого берега Дніпра

Колона Тосканського ордеру (буд. Томон) на Подолі.

спускаються східці. Над берегом супроти сходу висока колона: її збудовано 1802 року Київським магістратом на спомин повернення Києву „Магдебурзького права“. Її слід оглянути, як прекрасний зразок тосканського ордеру, роботи одного з найвидатніших будівничих свого часу Томона.

Заслуговує на особливу увагу краєвид на Дніпро, що блищить в зівині стін урвища, між якими стоїть ця прекрасна будова на тлі густозелених шат пірамідальних тополь.

На північ від Подолу — нагірне плато, що складається з низки так званих Щекавицьких бугрів.

Звідтіль чудовий ландшафт. Дехто з дослідників тої думки, що не „Печерськ“, а „Щекавиця“ — місце оселення перших мешканців майбутнього Києва. У всякому разі вся ця місцевість була з найдавніших часів відома людині, і для археології вона дала, як ми вже знаємо, матеріял першорядної наукової вартости. Назви окремих частин — Щекавиця, Оболонь, Дорожичі — дуже давнього походження: літопис згадує Щекавицю від 912 року, Оболонь відома в літописних джерелах від 1096 року, Щекавиця фігурує в легендах історії заснування міста. На основі досліду археологічного матеріялу англійський учений Вігфюсон гадає, що саме тут була столиця готів за часів царювання готського царя Ерманариха, за кілька століть до Великокнязівської доби. Коли додати, що столицю царських скитів — Гери дехто з дослідників за Геродотом не без підстав містить в околицях сучасного Києва, то можливо, що над цим тереном дійсно розгорнулись перші сторінки історії майбутнього міста.

З окремих моментів екскурсійного досліду заслуговує на увагу так званий Кирилівський манастир—один з найдавніших пам'ятників будівництва, що дійшов до нас, зберігши в основі форми первісного плану з часу утворення (1231 р.). В ньому збереглися навіть давні фрески, стан яких дозволяє уявити характер первісних композицій і контури окремих фігур. На стінах Кирилівської церкви маємо фрески одного з найвидатніших художників сучасности—Врубеля.

Між пам'ятниками старого Києва, тої його частини, що відома під назвою Печерська, заслуговують на окрему увагу екскурсанта: Лавра з її печерями, Миколаївський собор і взагалі терен Печерська.

Низка инших моментів, що ними переповнено місцевість, навряд чи приступні до досліду в умовинах обмеженого екскурсійного часу. Тому ми зупинимось над детальним оглядом цих двох будов різної доби, лише згадавши кількома словами за инші.

Був час, коли слова „Київ" та „Лавра" були нерозривно звязані одно з одним в уявленні не тільки народніх мас, а і взагалі — усього українського громадянства. Це мало свої підстави тоді, коли лавра дійсно стояла на чолі культурних завдань, не зважаючи на загальний богословський характер підвалин своєї діяльности. Але за пізніші часи, коли вся роля офіційної церкви звелася до ролі прислужниці самодержавства, лавра стала одним з наймогутніших оплотів реакційних начал. Навіть для тих темних мас, що стікалися до неї з найглухіших кутків кол. Росії, не могли не спадати на очі ті контрасти між словом і ділом, що були

остільки характерні для її пізніших часів. Ця зміна культурної ролі припадає по часу на кінець XVIII ст., коли у лаври відібрано виборне право і весь її синкліт став слухняним органом в руках централістичної влади.

Отже, її колишня роля, її безпосередня участь в житті України на протязі довгої низки століть, звязки й стосунки з найвидатнішими діячами української історії не могли не залишити яскравих наслідків, і тому, хто має підслухати голос історії,— не минути й лаври, як одного з найдавніших її свідків.

Сучасне зовнішнє обличчя лаври не відповідає формам її первісного стану. Пишне золоте убрання бань, рясних хрестів, ліпних прикрас— наслідок днів барокко, що знайшли собі в лаврі одно з наяскравіших виявлень. Від будови XI ст. зовні можна бачити лише окремі частини: невеличку площу північної стіни (в межах 3 — 7 пілястрів) та вівтарні абсиди; весь план колишнього первісного храму опинився в середині, за стінами пізніших надбудов.

В середині заслуговують на увагу: прекрасний зразок бароккових форм іконостасу, на жаль, зіпсованого наприкінці XIX ст. (знято верхні яруси), пам'ятник кн. Конст. Острозькому — видатний зразок ренесансу — та загальний план собору. Від мозаїчних фресок, мармурових колон, первісного розпису, що вражали подорожніх надзвичайним багатством та артистичністю виконання — не залишилося нічого. Сучасний розпис головного храму — зразок нікчемного рукомисла останніх часів, певний доказ культурного рівня тих, хто стояв на чолі колись Великої Київської Лаври.

Тому, хто бажав би бачити шедевр українського іконописного малярства його кращих

часів, слід оглянути розпис Троїцької церкви, що стоїть над ворітьми. Слід гадати, що цей чудовий зразок (кінця XVII ст.) буде назавжди ґарантовано від варварських рук в тих умовинах, в яких поставлено за часів радянської влади весь лаврський городок як заповідник.

На цих зразках яскраво виявлено ріжницю між аскетичними ідеалами північного малярства й тенденціями малярства українського, що його насичено тверезою реальністю й радістю життя.

Лаврську дзвіницю збудував будівничий Шедель 1745 року. Її поверхи оздоблено колонами різних ордерів, другий — дорійського, третій — іонійського, четвертий — коринтського. Не зважаючи на те, що принцип композиції будівлі не допускає змішування стилів, будівничому пощастило справитись з завданням — полегшити льот кам'яної маси шляхом поступового полегшення обробки поверхів.

Лаврські печери

Слід гадати, існували задовго до того часу, коли їх почали використовувати „подвижники". Ці підземельні будови були не тільки місцем затворничества, а й пристановищем, сховищем від небезпеки, що нею були повні колишні часи. Їх утворення слід віднести до доби доісторичної людини, а сучасний план надано їм пізнішими часами.

Ґрунт печер пісківець, зцементований каоліном (нашарування третинної доби) надав їм властивостей, за якими цілком можлива й зараз муміфікація поховань.

Крім ближніх та дальніх печер слід оглянути печери місцевости так званого звіринця,

що їх досліджено досить ретельно лише кілька років тому. Способи поховань, конструкція окремих печер, написи над ними, речі, знайдені за час досліду, дають досить цікавий матеріял для історії похоронних звичаїв тих часів, які (звичаї) запозичено, слід гадати, зі Сходу.

За звіринцем — Видубецький манастир: його слід оглянути за чудовою місцевістю, над якою він стоїть, а також за одним з найкращих зразків різьбярного мистецтва — іконостасом XVII ст. та його розписом.

Повертаючись назад, слід зупинитись на кілька хвилин біля кол. „Військового" Миколаївського собору, що збудував Мазепа; його слід віднести до найвидатніших зразків українського барокко.

Особливо характерні деталі порталів собору.

Дивний ландшафт на дніпровські простори маємо з місцевости, що відома під легендарною назвою „Аскольдова могила".

Новий Київ

Добою капіталізму покладено яскраве тавро на зовнішній вигляд сучасного Києва. За особливо характерні частини міста з цього боку слід вважати: терен так званих Липок, вул. Воровського (кол. Хрещатик), почасти місцевість, що лежить між старим містом та течією р. Либеді — так зване „Новое Строеніе".

Липки — нещодавній осередок заможної буржуазії. Багаті, чисті „особняки" тонуть в зелених шатах садків; бульвари — в каштанових та липових алеях. Тут можна натрапити на будинки майже всіх стилів — від сухих форм миколаївських часів до ультрамодерністських

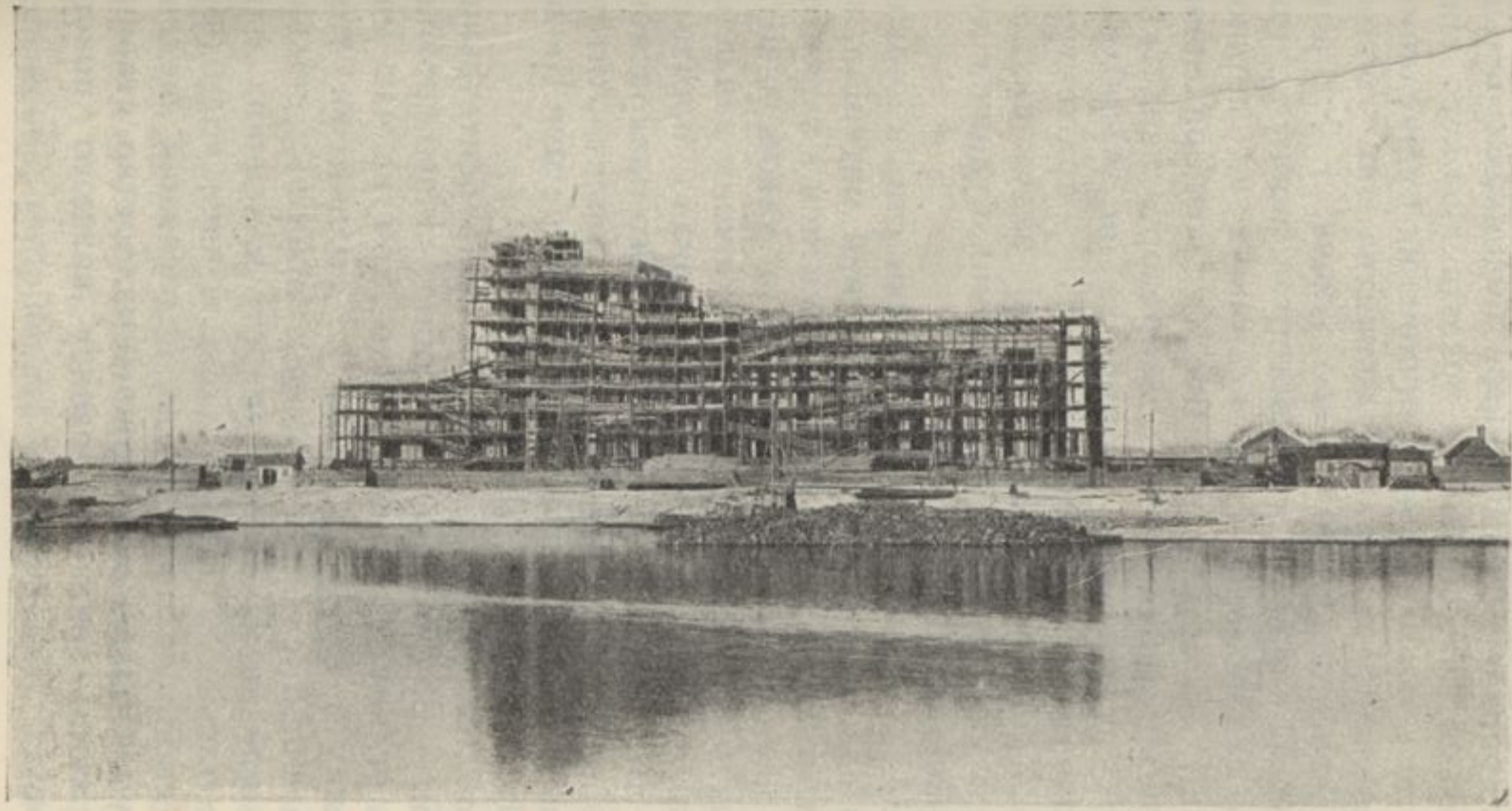

Київська електрична станція

фантазій (будинок Городецького). Слід зауважити, одначе, що між цими будинками більш претензій, ніж справжніх зразків високого мистецтва; тавро ходячих, прописних будівельних форм лягло на стиль будівництва так Липок, як і взагалі всього нового Києва, і суворим вимогам справжнього мистецтва вони не можуть задовольнити, не зважаючи на першорядний матеріял, що був у розпорядженні власників і будівничих: лабрадор, шведський граніт, італійський мармур та ин. Особливо невисокої художньої вартости архітектура кол. Хрещатика, де немає ні задуманих, ні випадкових ансамблів, ні окремих будинків художньої вартости.

Але для шкільної штудировки стилів і новий Київ дає багатий та різноманітний матеріял, за яким можна поверхово ознайомитися з характером кожного стилю зокрема, а також знайти вирішення досить складних технічних завдань.

На терені нового Києва цікаво проїхати кол. Бібіковським бульваром з його прекрасною тополевою алеєю, що разом з Брест-Литовським шосе пересікає майже дві третини Києва по його вузькому діяметрові.

Поблизу бульвару, проти університетських клінік — Владимирський собор. Його розпис слід оглянути кожному, хто хоч на час має заглянути до Києва, але не стільки за тим, щоб винести силу художніх вражінь, скільки щоб упевнитися в правдивості класичних слів „Sic transit...“ Ще недалекі ті часи, коли розпис собору вважалось за недосяжний шедевр монументального культового малярства, ставши, на жаль, зразком розпису кожного нового храму.

Зараз лише безнадійний провінціял, що повз нього пройшли всі нові течії мистецтва, одверто захоплюється Васнецовим, а ще більш роботами Свідомського та Котарбинського. Але з погляду історичної перспективи розпис Владимирського собору слід вважати за одну з найцікавіших потуг останнього часу — повернути дійсності те, що відійшло від неї навіки так з боку змісту, як і з боку декоративних концепцій. У всякому разі розпис залишає враження вірішеного завдання, досягнутої гармонії, за пробу якої відповідає не стільки художник, скільки його час.

Мистецтво

Оглядаючи терен Києва, ми торкнулись і найголовніших пам'ятників мистецтва з галузи будівництва, головним чином культового почасти культового малярства та мозаїки. Але Київ має силу пам'ятників мистецтва в окремих збірках музеїв, де можна простежити в головних рисах майже весь хід европейського, російського, українського малярства.

Зразки українського малярства зібрано в історичному музеї Шевченка. Російського — в картинній галерії (вул. Чудновського, 9). Тут маємо роботи майже всіх найвидатніших художників російської школи, починаючи від перших представників псевдокласицизму через піонерів реалізму, передвижників, представників „Мира Искусства“ й до наших днів.

Зразки малярства західньо-европейських шкіл маємо в музеї мистецтв ім. Ханенка, де матеріял підібрано за школами: Італія — флорентійська, умбрійська, ломбардська. Нідер-

лянди — голяндська та фламандська школи. Еспанія. Франція (головним чином XVIII ст.). Окремий відділ російського культового малярства. Кілька зразків „кольорового“ скла. Окрема збірка тканин, починаючи зі зразків коптського (V — VII ст.) мистецтва.

Музей має кілька шедеврів світового значіння: оригінал Веласкеса, Зурбарена, Джото (можливо), Рубенса (етюд), Рейсдаля.

Сільське господарство

В експонатному матеріялі — при сільсько-господарському музеї, пом. кол. царського палацу. Музей Дарницької дослідчої станції. Олександрівська, 27.

Кооперація

Експонатний матеріял кооперативного музею, вул. Нероновича, 24. Перший і єдиний в межах України музей, де дано історію розвитку кооперації, а також усі найголовнішімомент кооперативної справи.

Промисловість

Київ ніколи не був видатним центром цензової фабрично - заводської промисловости, але з давнього часу став одним з найвидатніших торговельних осередків, де зосереджувались обороти великої й дрібної промисловости, головним чином терену південно - західньої України.

Основними продуктами, що стягували капітали до Києва, були: хліб, метал у сировині й виробах та мануфактура і за останні часи —

продукти інтенсивних культур, головним чином цукор. Зростові торговельних операцій сприяло місцеположення Києва — на перехресті залізниць та головного водного шляху України — Дніпра. Зручність транспортних умов викликала зосередження промислових та торговельних об'єднань, контор, бірж, банків; поспіх його контрактового ярмарку останніх років доводить, що Київ не тільки має тенденцію на дальший розвиток оборотів, а й усі дані на їх широкий маштаб.

З закінченням дніпровського будівництва з Києвом ще ближче звязуються райони верхів'я Дніпра з районами його дотоків — Десни та Припети, і його значіння має зростати незалежно од нових коньюнктур — утворіння нових промислово-економічних осередків — Запоріжжя, Никополя, посилення Херсону та Миколаєва.

Отже, для екскурсійного досліду Київ і з боку фабрично-заводської промисловости не може залишитись поза увагою екскурсанта. Маючи перед собою дальший шлях та пункти на ньому, де рівнобіжні фабрично-заводські підприємства виявлено у широкому маштабі, ми зупинимось лише на найвидатнішнх між ними та на тих, що залишаються єдиними на протязі усього шляху за характером завдань.

1. На першому місці слід поставити Держзавод точних приладь, єдиний у межах Союзу. Бульвар ім. Шевченка, 90.

2. Фанерова фабрика — ст. Дарниця, вулиця Жовтневої Революції, 12.

3. Перший машинобудівельний завод „Більшовик" Брест-Литовське шосе, 9/12.

4. Протезний завод — інвалідний городок.

Історія ревруху

Експонатний матеріял

Музей Революції, вул. Короленка, 57. При музеї є відділи:

а) селянських ревруxів XVII — XVIII ст.,
б) декабристи,
в) робітничий рух — 1880 — 1905 р. р.,
г) 1905 рік,
ґ) ленінська виставка,
д) Жовтнева революція й инші.

Пам'ятники ревруху

Особливо слід підкреслити: будинок Червоного Арсеналу (між Липками й Печерськом)— місце, де робітники перші піднесли червоний прапор. Поблизу арсеналу на площі — пам'ятник подій.

Перспективи

У перспективах розвитку Києва слід визначити два головних моменти: 1) розвиток його як одного з найвидатніших торговельних осередків УСРР, 2) з другого — як осередку культурно-наукового.

Слід підкреслити, що для розвитку Києва в обох напрямках, за умовами радянської влади, виявлено цілком нові стимули.

Дніпробудівництво — переломний пункт в розвитку всіх економічних можливостей України — утворює нові умовини і до розвитку Києва, як торговельного центру. Транзитний водний шлях, звязані з ним проєкти сполучення Дніпра

через Десну з Окою (середньоросійська магістраль) і з Дінцем та Доном (південна магістраль), через Волго-Донський канал з Волгою,—викличуть поширення в ньому сітки торговельних об'єднань. Як перевантажний пункт і пароплавна база для верхнього Дніпра Київ уже й зараз готується до конкретного здійснення чергових завдань. До проєктів першої черги поставлено питання про організацію у Києві центру судобудівництва. Одночасно ухвалено перевести поширення судоремонтних майстерень, гавани і поглиблення Дніпра. Звязок з верхів'ям Дніпра — джерелом деревинної сировини — ставить на чергу питання про утворення в Києві центру деревообробної, екстрактної та паперової промисловости. Неосяжні зайвини керамічних матеріялів Київщини надають йому перспектив стати одним з осередків силікатної промисловости. Виявлення продукційних можливостей Правобережжя, дослід його природних економічних ресурсів, що стає одним з чергових завдань наших наукових інституцій, викличе низку нових закладів, які матимуть свої осередки в Києві — терені схрещування транспортових артерій, що утворюють нову добу соціяльно-економічних зносин в умовинах здійснення Дніпрельстану.

Поряд з перспективами Києва, як одного з економічних центрів УСРР, стоять перспективи розвитку його як культурно-наукового осередку. Київ має велику низку першорядних наукових установ, і між ними слід зокрема визначити діяльність Всеукраїнської Академії Наук, що об'єднує представників всіх галузей наукової роботи України і має безпосередній

звязок з найвидатнішими науковими інституціями Заходу. Перейшовши стадію інституції, обмеженої вузьким колом суто академічних завдань, Всеукраїнська Академія Наук вийшла на широкий шлях наукової діяльности, звязавши її з вимогами нашої дійсности, одночасно базуючи роботу на непохитному науковому ґрунті. Її многогранна діяльність, що розвернулася лише за часів радвлади, дала вже остільки широкі наслідки, що ураховувати їх дістанеться не тільки нам, а й нашим нащадкам.

Орієнтаційні дані

Екскурсбюро — вул. Воровського, 22.

Екскурсбаза — при Лаврському заповіднику.

На київській базі екскурсант має ночівку, харчування, білизну, користується лікарською допомогою, аптекою, інформ. бюро. Від бази можна одержати детальні екскурс-маршрути так по місту, як і його околицях. За окрему платню — керовники з усіх галузей екскурсійного досліду.

Екскурсії, що має прибути до Києва, слід заздалегідь оповістити час приїзду, додавши інформаційні дані: кількість, склад (контингент), мета подорожи. Слід зауважити, що без попередньої підготовки, як то ми вже зазначали, або без керовника, який може розбиратись у складних історично-культурних питаннях, екскурсійний огляд Києва — зайва витрата часу.

Підготовчий матеріял

Крім відомої роботи по Києву Широцького, екскурсант знайде достатній матеріял у роботах:

Айналов, Редин — Древн. пам. ист Киева.

Данилевич—Археологіч. минувшина Київщини. 1926.

Червинский—Геологич. путеводитель по Киеву. 1927.

Армашевський — Публичные лекции по геологии и истории Киева.

Гринько Економічний розвиток Київщини. 1925.

Господарство Київщини. Вид. київськ. виконкому.

Весь Київ. Довідна книга. 1927.

ВІД КИЄВА ДО ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ

Від Києва до Дніпропетровську водою — біля 470 км.

Найкращі краєвиди — по правому високому березі Дніпра, починаючи від Києва до околиць Сокирни (за Каневом). Тому, коли дозволяє розпис пароплавів, краще виїжджати з Києва ранком, щоб лугові терени, що переходять далі й на правий берег, залишилися на нічний переїзд. Поблизу м. Кременчука Дніпро підходить до відслонень української кристалічної смуги, що, починаючись у царинах Волинщини, тягнеться до узбережжя Озовського моря. Поблизу с. Табурино вперше з'являються „забори". На протязі від Кремінчука до Дніпропетровську маємо таких „забор" до 12: вони вимагають великої обережности й знання форватера, щоб забезпечити судно чи плот від катастрофи. Далі Дніпро прямує повз північних меж кристалічної смуги, доки не прорветься крізь неї, залишаючи на шляху перерви так звані „пороги" (див. Порогами).

На відслоненнях кристалічних порід — низка каменярень. Найцікавіші до огляду — Крюківські, що лежать трохи нижче „посада". Разом з пароплавом зупинимося на кілька хвилин на головних пристанях, що лежать на шляху від Києва до Дніпропетровську.

Трипілля

Згадується вперше у літописах від 1093 року „Святослав вбеже в Тріполь“ (від половців). За часи XII — XIII ст. Трипілля набуває стратегічного значіння, як захист від нападів мандрівників на Київ. З Трипіллям звязано назву культури, що була дуже широко розповсюдженою на терені України, особливо Правобережжя.

Час розвитку „Трипільської“ культури припадає на добу, що лежить на межі між культурами: кам'яною та бронзовою. Межі її разом з культурами близькими до неї ширяться великим тереном — від Галичини, Угорщини, Балкан через Малу Азію, Персію, Турцію. Ознаки її доходять навіть до Хіни. У стані її перебував якийсь великий народ; за даними, що їх маємо до цього часу, хліборобство у нього було на першому плані. Культурний рівень був досить високий, камінь вживався в технічно високих формах обробки (шліховка); поряд з каменем трапляються мідяні речі. „Трипільці“ знали культуру проса, пшениці. Високо стояла керамічна справа, і посуд народів „Трипільської“ культури за його характерним орнаментом досить легко відрізнити від посуду инших народів. З експонатним матеріялом „Трипільської“ культури можна ознайомитись на солідних матеріялах Київського Шевченківського музею.

Не зважаючи на широкий терен розповсюдження „Трипільської“ культури, дослід її лише починається, і зараз останки її — один з найцікавіших об'єктів сучасного археологічного досліду.

Царини Трипілля всім відомі за подіями часів ревруху, за якими в історії вони залишилися під назвою „Трипільської трагедії“.

КИЇВ
Броварів
Баришівка
Баришіль
Березань
Будаївка
Рогозів
Васильків
Обухів
ПЕРЕЯСЛАВ
Германівка
Ржищів
Драбів
Гельм'язів
Олександрія
Уман
БІЛА ЦЕРКВА
Кагарлик
Канів
Прохорівка
ЗОЛОТОНОША
Рокитне
Мирославка
Тараща
Богуслав
Таганча
Мошни
Корсунь
ЧЕРКАСИ
Стебліїв

Ржищів

85 км. від Києва. З цікавими, ефектними краєвидами. Пристань має значіння як зернозаготовчий (транспорт.) пункт.

Трахтемирів

Весь у мальовничих урвищах. Давнє населення, з історичним минулим за часів козаччини. Один з осередків виробництва жорнового каменю.

Переяслав

Належить до найстаріших міст України. На арену історії виступає з 1054 р. Місто звязане з найвидатнішими моментами історії України (Трясило, Остряниця, Хмельницький).

Колись „стольний град“ Переяславської землі — зараз це глухе провінційне місто, в якому майже не збереглося останків його минулої слави.

Від Трахтемирова до Канева — ефектні краєвиди; урвища, відчиняючись надрами майже до рівня вод, дають цікавий матеріял до геологічних дослідів.

Канів

Місто відоме з XII ст. 1240 року його зруйнував Батий. За часів Гедимина належало Польщі. 1678 року його спалено. З 1774 року стало власністю Понятовського, що збудував тут замок. У місцевому соборі — останки гетьмана Підкови. Зараз — незначне місто.

Місцевість в околицях Канева здавна набула широкої популярности не тільки як місце похо-

вання одного з найвидатніших представників слова і ратоборця за визволення трудящих мас, а й як місцевість виключно цікавих моментів природнього оточення, зокрема геологічних. Місцевість узято на державний кошт по лінії Наркомосвіти УССР з 1926/27 бюджетового

У Каневі

року як держзаповідник. На упорядкування заповідника (будівельної роботи) НКО асигнував 30 тис. крб., які кошти реалізується протягом 1928 року. Згідно з проєктом, за заповідником закріплено 10,61 га. Крім того, 1000 дес. лісу та острів, що стосується, власне, „лісостепового“ заповідника ім. Шевченка.

Протягом сезону 1927 року заповідник одвідало 14326 екскурсантів; між ними найбільшу групу становить молодь (учні) — 38,42%; за

ними селяни — 18,53%, службовці — 22,16%, робітники — 14,20%.

На могилі Шевченка — пам'ятник тимчасовий. НКО вживає заходів що до прискорення справи з будовою постійного пам'ятника. Зважаючи на

Берег Дніпра перед Могилою

незадовольняючі наслідки конкурсу 1927 року, оголошено новий.

При заповіднику провадиться культурно-освітня робота в основних моментах: висвітлення життя та діяльности Шевченка, аналізу його творчости, з'ясування масам сутности Ленінського розуміння національного питання і ин.

Протягом 1926/27 року при заповіднику влаштовано читальню, де одержується періодичні видання; поновлено книгозбірню, зокрема —

Шевченківський відділ. У перспективі культурно-освітніх заходів найближчого часу — організація постійного хору, групи кобзарів, меморіяльного музею (здійснюється), виготування спеціяльного путівника, що всебічно охоплював би місцевість, і низка инших. В околицях могили — „Княжа Гора“, здавна відома археологам як місце, де залишилися останки довгої низки культур.

Екскурсанти, що прибувають до Канева, мають ночівку саме в Каневі (3 крб. з партії 25 — 30 чол.) — філіял Київської бази. Відбуваючи на Канів, треба запитати у Київському бюро, чи вільне помешкання ночівки, також і за керовника - геолога.

Прохорівка

Зерноодправний пункт.

Сокірна

В мальовничій, лісовій місцевості.

Поблизу — с. Мошни з готичним будинком (церква).

Черкаси

Від Києва коло 200 км. Перші історичні відомості маємо від 1420 року, коли Кримський хан Менглі Гирей пропонував Ів. III „дістать Київ з городком Черкаси“. За останні часи став одним з лісопромислових осередків.

Бужин

Невеличка пристань проти села тої ж назви. В історії відоме як місце, де Самойлович розбив турецького візіря Кара - Мустафа. Проти Бужина впадає Сула.

Градизьк

Царини Градизька здавна відомі родовищами порцелянової глини. Поклади на протязі 5 км, між Градизьком та „Максимівськими“ горбами.

Крилов

О 12 км нижче Градизька — пристань Крилов. В околицях місцевости Дніпро розбивається кількома рукавами кілометрів на 8 завширшки. Засновано 1615 року поляками, як фортецю при р. Тясмин. Біля міста — кар'єри будівельного та жорнового пісківцю.

Кремінчук

Місто заслуговує окремого екскурсійного досліду, особливо для місцевих екскурсій; тому зупинімось на ньому докладніш.

Пароплав з Канева відбуває о 3 г. 05 хв., прибуває до Кремінчука о 15 г. 15 хв.

Екскурс. бюро — Павлівська, 47.

База на 100 екскурсантів, платня за ночівку 50 коп. Харчування окремо (при Нархарчі на звичайних умовах).

Головні моменти екскурсійного досліду

Кар'єри будівельного каменю — граніт, пос. Крюків

Належать правлінню Південних Залізниць.

Цехи: гірничий, механічний, дробильний, вантажний, господарчий.

Пам'ятник Ленінові в Кремінчуці з сірого граніту кар'єрів с. Табурище

Головні процеси роботи: здобування каменю з родовищ та розробка, переважно на щебінь — бут.

Екскурсійний огляд що-дня, крім днів відпочинку.

Партіями — 50 — 70 екскурс. При кар'єрах — керовник екскурсій (пом. нач. кар'єрів).

Третя державна тютюнова фабрика

Екскурсії тільки суботами, з 8 до 2 годин. Партіями — не більш 25 екскурс.

На протязі дня тільки одна екскурсія.

Перша державна тютюнова фабрика ім. Ілліча

Екскурсії тільки понеділками (фабрика стоятиме з 1/VII по 1/VIII в звязку з відпусками).

Тартак (лісопильня)

Належить до державного тресту Українліс.

Цехи: заводський, перерізний, сортувальний, шахторізний, скриньковий.

Екскурсанти — партіями до 20 чоловіка.

Вагонові майстерні Південних Залізниць, пос. Крюків

Цехи: збірно-пасажирський, збірно-вантажний, механічний, ковальський, деревообробчий, утилізаційний.

Відомі активною участю робітництва в революції.

Об'єкти виробництва. Ремонт пасажирських вагонів, поточний, годовий, середній, капітальний та відбудовний.

Ремонт вантажних вагонів: поточний, конвенційний, відбудовний, будівля нових вагонів.

Хід до Могили

Екскурсійний огляд: понеділок, четвер, від 12 до 15 год., по дві екскурсії на день, партіями — до 25 екскурс.

При майстернях — два керовники. Платня за згодою.

Місто Кремінчук засновано (за Маркевичем) 1571 року. За Боплана, що одвідав Кремінчук 1655 року, місто вже мало значіння одного з найвидатніших торговельних осередків Дніпра. 1663 року його спалив гетьман Брюховецький.

Одно з найнудніших міст наддніпрянського побережжя. Лежить у низовині й часто затоплюється весняними водами. Зараз провадиться будівля постійної греблі — дамби; її технічне будування заслуговує спеціяльного огляду.

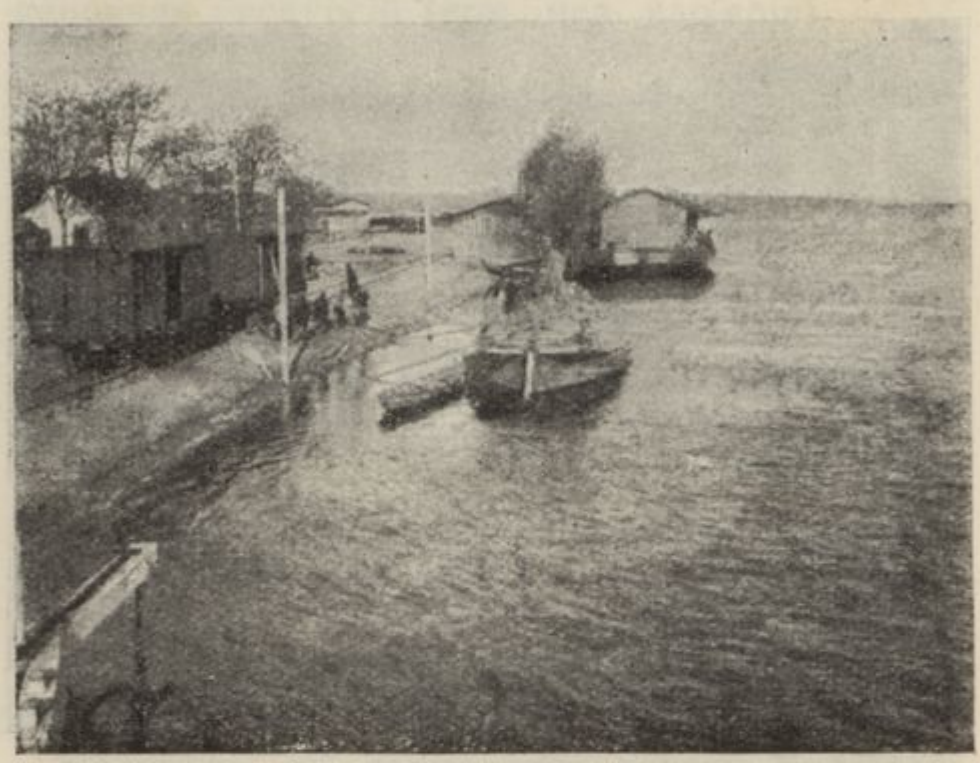

Пристань Черкаси

Від Кремінчука до Дніпропетровську біля 160 км. Фарватер течії скелястий, трапляються забори; перша забора Попова зараз за містом, вище залізничого мосту на 600 м.

Келеберда

Пристань поряд з містечком тої ж назви. Біля пристани відслонення кристалічних (архейських) порід. Між ними — шари рожевого

Білоцерківка
Оболонь
Семенівка
Осфел'є
Решетилівка
Полтавсько-Київська
ПОЛТАВА
Машівка
М. Перещепине
Горба
Глобина
Верейівка
Н. Сенжарне
Манжалія
Гадячівка
Кобеляки
Градизьк
Дніпро
Незабудьщина
КОБЕЛЯКИ
Нехворощ
КРЕМЕНЧУК
Новогеоргіївськ
Латоки
Кахнівка
Крюків
Царичанка
Гоцинське
Онопрієвка
Кишеньки
Петриківка
Лихівка
ОЛЕКСАНДРІЯ
Красні Кам'янки
Верхньодніпровське
Нова Прага
КАМ'ЯНСЬКЕ

граніту (з нього п'єдестал колони пам'ятника Слави в Полтаві).

Переволочна

Згадується в літописах з 1092 року. Тут було взято в полон останки шведської армії,

Пароплав причалює

що втікала з Карлом XII та Мазепою на південь. Частину трофеїв (гармати) скористовано як орнаментальний деталь до вищезгаданого пам'ятника Слави.

Орлик

В царинах Орлика характерний дюнний ландшафт. З початку XVIII ст. Орлик згадується як одна з фортець так званої „Української

Лінії". Далі — Верхньодніпровськ, Каменське, Новокодацьке, остання пристань перед Дніпропетровським. Між ними окремої уваги й спеціяльного екскурсійного огляду заслуговує Каменське — один з найвидатніших осередків фабрично-заводської металургійної промисловости.

Для всіх цих пунктів, що зараз перебувають у стані провінційного оточення в культурному відношенні, здійснення Дніпровського будівництва набуває епохіяльного значіння.

Частина з них має стати осередком зернозаготовчих пунктів у звязку з устаткуванням Дніпропетровської водної магістрали; частина підвищить видобувну (будівельні матеріяли, керамичні) й обробну промисловість, скористувавшись джерелом електроенергії. Тим саме підніметься й культурний рівень населення всього терену околиць Дніпровського басейну.

ДНІПРОПЕТРОВСЬК

Степові простори залишили нам силу пам'ятників — свідків мешкання людини доісторичної доби. Історія ще не може нам дати повної картини зміни культур у межах сучасної України і зокрема її південних частин, але головні віхи вже помічено досить яскраво. До появлення скитів ми не маємо певних літературних джерел, за якими ми б довідалися про мешканців терену, і лише археологічні досліди доводять, що людина палеолітичної доби мешкала на терені сучасної Дніпропетровщини дуже здавна, можливо десятки тисяч років. В процесі поступовного розвитку вона досягла вищого стану — культури неоліту, цеб-то тої стадії, коли вона вступає в добу первісних, але певних форм натурального господарства, одомашнює звірину, оброблює кам'яну зброю, надаючи їй цілком логічних і иноді навіть закінчених з естетичного боку форм; сіє хліб, випалює посуд, надаючи йому різноманітних форм і оздоблюючи його складними візерунками. Далі, знаємо про представників культури, звязок яких з людиною пізніших культур для нас ще доконче не з'ясовано. Це час так званої трипільської культури, що про неї ми вже згадували за час огляду Києва.

Далі, на степ насуваються з евразійських просторів мандрівники скити; за них ми вже маємо певні відомості з джерел літературних (Геродот).

Починаючи з VIII ст. до нашої ери, на південних межах по чорноморському узбережжі з'являються грецькі колоністи. Їхні економічні інтереси з'єднуються з інтересами туземців-скитів, налагоджуються торговельні зносини не тільки з мешканцями суміжних степових теренів, а й з країнами, що лежать далеко на Схід, за межами скитської землі; сила речей скитського побуту, що залишилися від тої доби, яскраво визначає вплив античної культури.

За скитами йдуть сармати, за сарматами один за одним насуваються алани, бастарни, готи, гуни, булгари, авари, хозари й сила инших, напівлегендарних, історією невиявлених народів.

Степ починає жити бурхливим життям, приймаючи зі Сходу й Заходу хвилю за хвилею нових гостей-хижаків, що знищують за собою всі досягнення, всі наслідки культури попередніх часів. У цих бурях стає неможливим не тільки розповсюдження будь-яких зачатків вищої культури, а саме існування її огнищ.

З четвертого століття нової ери вперше з'являються слов'яни, але не на довгий час: під нагнітом нових мандрівників — печенігів — вони подаються на північ, шукаючи собі захисту в лісах.

За печенігами йдуть половці. На протязі двохсот років вони хазяйнують над степом. На боротьбу з ними Україна-Русь виснажає всі свої сили.

Хмари татар заступають половців, і боротьба з ними на протязі довгої низки століть закінчується лише наприкінці XVIII ст. (останній напад татар на Херсонщину та Київщину 1769 р.).

Наприкінці XV ст. в теренах порогів засновується своєрідна військова організація — низове

козацтво. Воно відограє першорядну політичну ролю, як оплот спершу проти татар, потім проти Польщі. Періодами — і проти тих, і проти инших. Московський уряд прекрасно розуміє значіння Запоріжжя, як військового аванпосту, але разом з тим його не може заспокоїти існування поряд організації, що має в основі демократичний характер устрію, цілком протилежний феодальним основам, і як тільки політична роля Запоріжжя скінчилась, московський уряд руйнує січ, скористовуючи всі способи витравити навіть пам'ять про неї в народі.

З метою розпорошити останки запорізьких „вольностей", московський уряд ставить на чергу ідею колонізації запорізьких земель і енергійно провадить її, не обмежуючись ні в матеріяльних витратах, ні в способах її здійснення. Він закликає чужинців; сотні перших переселенців надсилає Сербія та Хорватія, засновується перші провінції колоністів — Новосербія з центром Лисаветградом та Слав'яносербія з Бахмутом. Катерина II видає окремий маніфест, закликає ним колоністів, надаючи їм привілеїв, пільгових прав на торговлю й промисли. Почала надсилати колоністів і Німеччина. 1789 року з Прусії прибуло 228 семейств менонітів, що заснували низку колоній в царинах порогів (Хортиця, Кичкас і низка инших). Їм дано землі по 65 десятин на душу. За німцями потяглись греки, вірмени, молдавани. Були випадки, коли нових насельників приваблювало будь-яке місце, де мешкали нащадки козаків; уряд, не довго думаючи, виганяв аборигенів, а їхнє місце посідали колоністи. Так, між иншим, заснувалася колонія Розенталь (1789) на місці козацького села Григорівки.

Разом з тим уряд роздає землі фаворитам, сановникам, навіть дрібним службовцям, наділяє їх крепаками з метою утворити кадр заможних землевласників. Принципіяльно не давалось землі лише однодвірцям та хрестянам. Усі колишні землі козацькі об'єднано під назвою Новоросії і на керовника нової адміністративної одиниці призначено всемогутнього фаворита Потьомкіна.

Потьомкін не тільки виробив, а й почав енергійно провадити план заселення країни. За одно з завдань першої черги було заснування великих міст, що мали стати осередками промисловости, взагалі культури в напрямку тодішнього її розуміння.

1787 року на правому березі Дніпра, на місці козацького села Половиці, засновано Катеринослав. План міста задумано в грандіозному маштабі. На першу чергу поставлено утворити академію, університет. На організацію суконної фабрики асигновано 340 тис. крб. Собор, що його закладено в присутності Катерини, мав бути восьмим чудом. Увесь цей план провадився з метою прославити добу царювання. Але загальний характер і напрямок усіх цих намірів яскраво виявлено, між иншим, в словах Катерини II: коли вона, оглядаючи з високого берега далечінь Дніпровських просторів, глянула на острів, що лежить перед сучасним Потьомкінським садом, вона веліла насадити на ньому розкішний парк з умовою, щоб ним користувалася лише „чистая, а не подлая публика".

Минуло чотири роки з часу заснування Катеринослава, і Потьомкін неждано помер, а з тим разом замерли й усі його грандіозні плани.

На місці, де мав бути розкішний палац, збудовано звичайний панський особняк, за яким залишилася й зараз назва палацу Потьомкіна.

Замість грандіозного собору, що мав перевищити собор Петра й Павла в Римі, збудовано звичайну церкву. І лише прекрасний стильний

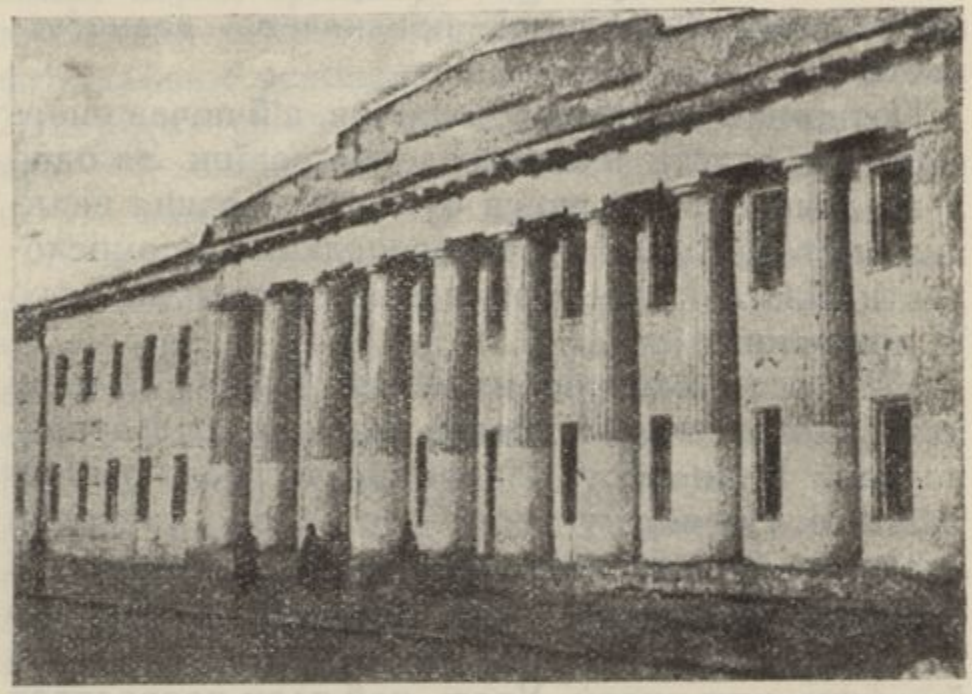

Будинок перших часів Дніпропетровську (Дорійський стад.) (буд. „суконної фабрики“)

будинок „суконної фабрики“ нагадує й зараз про несвоєчасні завдання всемогутнього фаворита, не позбавленого фантазії, а, може, і щирих культуртрегерських бажань.

Отже, настав час, коли Катеринославщині разом з її центром дісталося природно стати одним з могутніх економічних осередків не тільки України, а й усього СРСР.

1869 року над р. Калміус збудовано першу домну; матеріялом для виливки чавуну був

місцевий бурий залізняк. Її заснування звязано з іменем англійця Юза. Незабаром це місце виросло у великий осередок металургійної промисловости (Юзівка — сучасне Сталіно).

Відомі здавна родовища головного матеріялу теплової енергії (кам'яного вугілля) почали інтенсивно експлоатуватись. Родовища окремого ґатунку вугілля, що дає кокс, стали основою розвитку коксобензольного виробництва, хемічної промисловости.

Трохи згодом виростає поряд другий осередок—осередок видобування залізної руди – Криворіжжя, що швидко стає головним центром видобування заліза в межах Союзу.

Виключні природні умовини сполучення залізної руди й мінерального топлива, що залягають майже поряд, змінюють усе обличчя терену, що кілька років тому мав вигляд звичайної мирної хліборобської країни. Протягом кількох десятиліть його вздовж і впоперек пронизують залізниці, один за одним будуються заводи: металургійні, хемічні, машинобудівельні, керамічні; закладається сила нових шахт, вугляних, залізорудних, манганових; розроблюється грандіозні кар'єри будівельних матеріялів, доломіту, флюсу, і сонний ландшафт українського степу змінюється на ландшафт нової могутньої гірнозаводської країни, де замість приземкуватих могил, свідків доісторичної доби, виноситься під хмари велетні - піраміди червоної руди — авангард майбутньої культури.

Феєричний зріст цензової промисловости Донбасу та Криворіжжя, що за півстоліття перегнав і залишив далеко позад себе двостолітній металургійний досвід Уралу і став на чолі цензової промисловости всього Союзу, при-

родно висуває на чергу дня питання про видобування дешевої теплової енергії, про використання її джерел. Так, на тлі економічних перспектив, загальних умов економічного оточення зростає природно велична ідея Дніпрельстану. Вона переводиться в життя як конкретний факт, і колишня Катеринославщина вступає в новий період історії, розгортаючи нову сторінку економічного життя УСРР.

Природа

Експонатний матеріял

Фавна. Зоологічний відділ крайового музею. Проспект Маркса, ІНО.

Геологія. Багатий, але не введений у певну систему матеріял що до ілюстрації гірних багатств терену, маємо при місцевому гірничому інституті. Жовтнева площа, проти історичного музею.

Жива природа. Околиці Дніпропетровську дають багатий матеріял до природничих екскурсій.

Але між ними є таке виключне явище, як пороги, цікаві не тільки як явище природи, але й своїм історичним змістом.

Для дальнього екскурсанта огляд їх повинен бути одним із центральних моментів досліду, і тому ми присвячуємо їм окреме місце, не зупиняючись на цікавих, але в умовинах екскурсійного досліду другорядних моментах живої природи околиць Дніпропетровську, як Самарський ліс, низка островів з останками мешкання людини доісторичної доби і т. ин.

Історія

Експонатний матеріял

Багатий і різноманітний матеріял до історії Дніпропетровщини і зокрема Запоріжжя маємо в місцевому історично-археологічному музеї.

Дніпропетровський бульвар

Його заснував відомий діяч Поль; дальшу історію музею, збагатшення його взагалі й зокрема речами запорізької старовини звязано з невтомною діяльністю відомого історика Запоріжжя Д. І. Яворницького.

Музей має відділи: передісторичний, історичний, запорізький, церковної старовини, соціяльно-побутовий, нумізматичний, чужоземних культур та мистецтва.

Пам'ятники історії

О трьох кілометрах від міста — руїни Усть-Самарської фортеці, що збудував московський уряд наприкінці XVIII ст.

Поблизу них дюни — місце великого бойовища козаків (Сірко) з татарами 1660 року.

В пісках кучугур ще й до цього часу трапляються останки кінської зброї, монети й инші речі.

Особливо цікавий пам'ятник в м. Новомосковському. Його збудовано 1772 року. В ньому маємо один з найвидатніших пам'ятників українського дерев'яного будівництва. Собор 1888 року відремонтовано, але не порушено первісного вигляду навіть у дрібницях.

О трьох кілометрах від Новомосковська запорожці збудували Самарський манастир 1552 р.

Мистецтво

Експонатний матеріял

Дніпропетровський художній музей. Проспект Маркса, 10.

На експонатах музею можна простежити головні течії російського малярства, починаючи з перших часів існування академії до часів „Мир Искусства". Відділи музею: жанр, пейзаж, історичне малярство, релігійно-мітологічний відділ. Крім російських, є в незначній кількості речі західньо-европейських художників.

Пам'ятники мистецтва

Між пам'ятниками будівництва заслуговує на увагу прекрасний будинок, що його збудовано за планом Потьомкіна для суконної фабрики.

Зараз частину його пристосовано до зразкової хлібні. Будинок класичного стилю (дорійського). Міститься поблизу вокзалу.

Як один із зразків шукань у напрямку пристосовання елементів українського народнього будівництва до вищих будівельних форм, заслуговує на увагу будинок художнього музею. Проспект Маркса, ріг вул. Короленка.

Промисловість

Ми вже згадували, що виключні умовини залягання головних матеріялів цензової промисловости Дніпропетровщини (залізної руди та мінерального палива) стали основою економічного розвитку терену. Темп і маштаб цього розвитку швидко надали Дніпропетровщині першорядного економічного значіння в межах не тільки України, а й усього Союзу. 1884 року за ініціятивою енергійного Поля збудовано першу залізницю, і цей рік слід вважати за один з епохіяльних моментів на шляху індустріялізації терену.

Протягом кількох десятиліть Дніпропетровськ з його околицями виростає в найвидатніший металургійно-промисловий центр.

З 1887 року починає працювати величезний південно-російський завод Брянського т-ва (зараз зав. Петровського). Разом з ним в с. Кам'янському на правому березі — Дніпровський металургійний завод (зараз ім. Дзержинського). Протягом двох років — трубопрокатний при ст. Горяїново (зараз Ленінський) та завод Амур в околицях Дніпропетровську. 1896 — штампувальний донецько-металургійний зав. Гантке (зараз ім. Маркса). 1903 — зав. Шла (нині

Спартак). 1904 — ремонтний завод при ст. Сінельніково. 1911 — цвяховий завод Гантке (зараз ім. Лібкнехта), при ст. Нижньо - Дніпровськ. Майже що - року один за одним утворюються нові й нові металургійні заклади, і зараз лише в одному Дніпропетровську з околицями маємо їх більш як тридцять.

Будинок художнього музею

Розвиток металургії викликає за собою низку инших підприємств, що працюють почасти на потреби металургійної промисловости, почасти на вільний ринок — ґути, цегельні, арматурні заводи електротехнічні, деревообробні фабрики. Армія робітників (лише на сімох головних заводах до 40 тис.) що до того часу, маючи ту чи иншу галузь, обслуговувала себе й родину, віддає свій час фабрично - заводській роботі й

викликає силу дрібних підприємств для власного обслуговування. Так зростає український Манчестер, з його необсяжними перспективами недалекого майбутнього в звязку з новим імпульсом, джерелом дешевої енергії—Дніпрельстаном.

З окремих моментів екскурсійного досліду промисловости Дніпропетровську та його царин зазначімо найголовніші.

1. Металургійний завод ім. Петровського (кол. Брянський) на правому березі Дніпра. Поряд — трубопрокатний.

На першому: витоплювання чавуну, мартенівської та бесемерівської криці, плющіння рейок, листового, сортового, резервуарного заліза, дроту. Залізничі конструкції.

На трубопрокатному: крім заготовлення труб (особливо цікава система Манесмана) і плющіння заліза, виготування мартенівської криці.

2. Листопокрівельний завод ім. Комінтерну.

3. „Комунар“ — виливання чавунних валів для плющільних варстатів.

4. Машинобудівельні заводи на лівому березі групи „Амур“.

5. По тому ж лівому березі проти богомолівського острова — ґута.

В околицях Дніпропетровську — металургійний завод ім. Дзержинського при ст. Третузна. Галузі виробництва аналогічні до зав. ім. Петровського.

Маючи перевести екскурсійний дослід того чи иншого підприємства, слід ознайомитись з загальним розпорядком, що його вироблено взагалі до огляду фабрично-заводських підприємств.

Цей розпорядок зводиться до таких головних пактів:

1. Кожен завод приймає екскурсії не більш як двічі на тиждень.

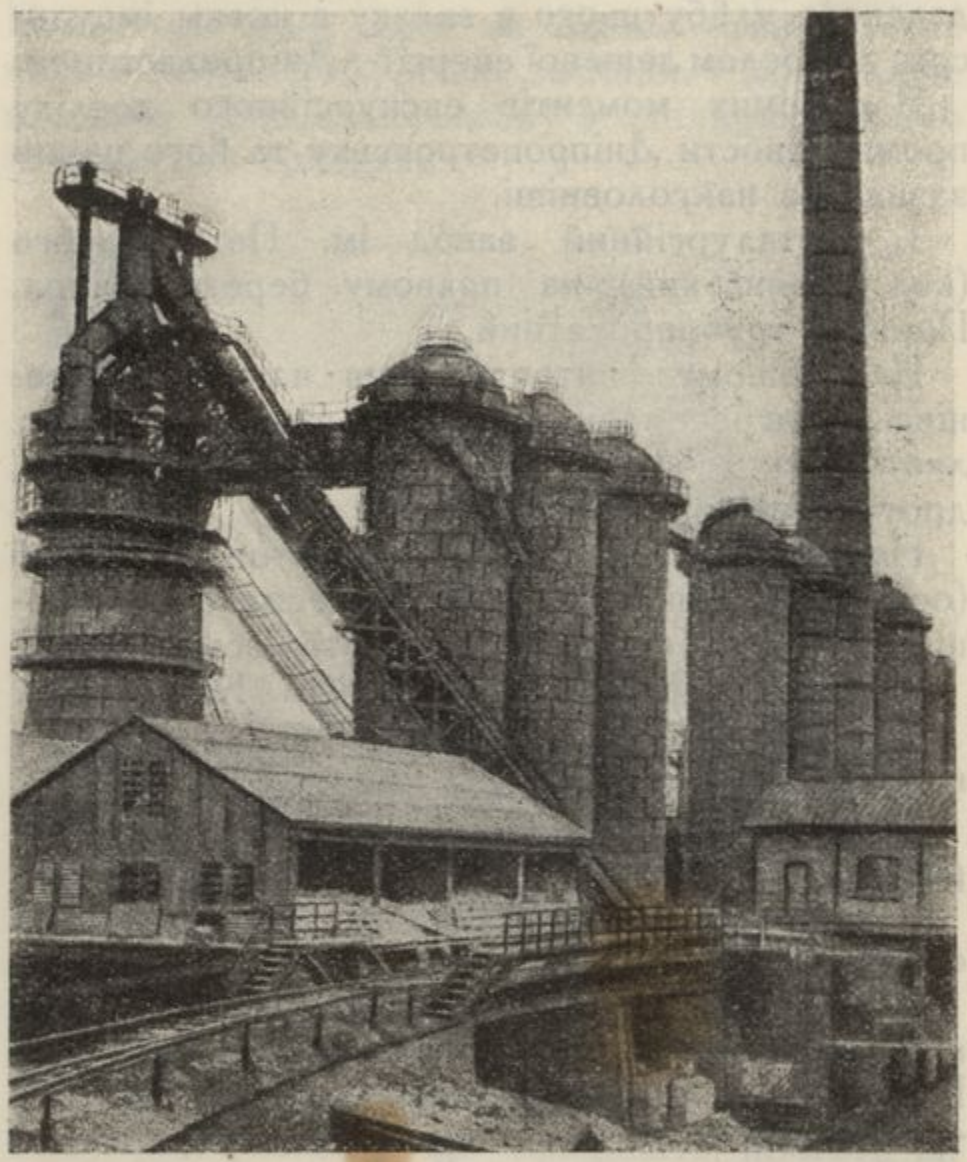

На заводі ім. Петровського. Домна

2. У дні відпочинку екскурсії не провадяться, також не приймаються екскурсії й після третьої години, хоча б на підприємствах і провадилися роботи.

3. Окремі партії складаються не більш як з 50 екскурсантів.

4. Заяви, що слід подавати заздалегідь (не менш як за тиждень), направляти до управ. справами підприємств.

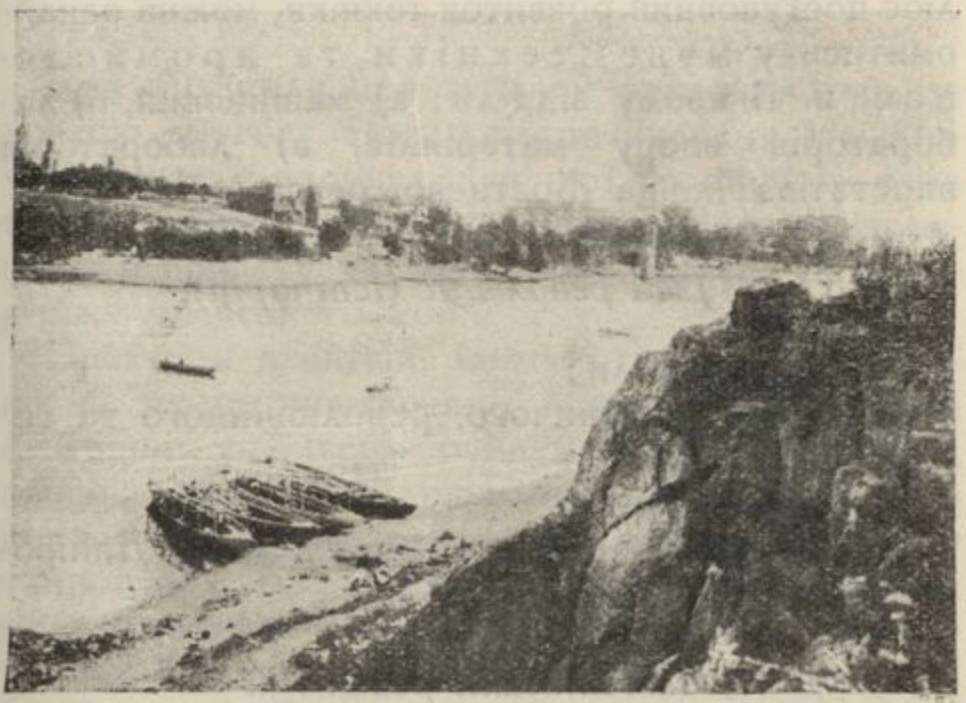

З Потьомкінського парку на Богомолівський острів. Місце, звідкіль найзручніш починати подорож порогами на дубі

Крім того, треба зауважити:

а) На головні заводи („Петровського", „Леніна", „Дзержинського") направляти екскурсантів-учнів спеціяльних інституцій (індустріяльних, технічних і подібних), не молодших за 16 років, студентів вищих учбових інституцій, робітників фабзавучів, підприємств, майстерень.

б) Учнів трудшкіл соцвиху (що не мають уявлення про роботу заводів) направляти на другорядні заводи.

в) Провідники екскурсантів повинні фільтрувати екскурсійний контингент на групи, що йдуть на завод — чи то як майбутні фахівці тієї або иншої галузи техніки, чи то для загального ознайомлення.

З експонатним матеріялом, що освітлює поступовний розвиток техніки, можна ознайомитись у музеї техніки та промисловости. В ньому відділи: а) машиновий, б) лабораторія опору матеріялів, в) лабораторія варстатів. Площа Жовтневої революції.

Музей революції (Істпарт)

В ньому відділи:

а) історія робітничого, революційного та селянського руху;

б) історія партії;

в) історія революційного руху в межах Дніпропетровську.

Пам'ятники революції

Братерські могили. Могили жертов інтервенції 1918 — 19 р. р.

ПОРОГАМИ

Був час, коли над тереном сучасної України довгою смугою стояло пасмо високих гір. Починаючись у царинах північної Волинщини, гори тяглися через Поділля, Київщину, Дніпропетровщину й північну частину Таврії майже до узбережжя Озівського моря.

Протягом десятків, може, і сот мільйонів років це пасмо поступовно знижувалося за безнастанним процесом руйнування, і нарешті від нього залишилося лише коріння, що теж було поховане під нашаруванням останньої четвертинної доби. Але межі колишньої гірської країни можна простежити й тепер у природних відслоненнях її останків, особливо понад узбережжям течій та долин, а там, де вони на поверхню не виходять, за допомогою свердла.

Пробиваючи собі шлях із півночи на південь, Дніпро перерізав напрямок цього пасма, в наслідок чого в межах низової течії ми маємо смугу відслонень древніх порід, саме там, де Дніпрові хвилі розмили пізніші нашарування. Ці відслонення складаються не тільки з берегових скель та каменястих островів, а й утворюють підлогу течії Дніпра, кам'яне ложе, що ним прямує Дніпро в межах від царин Дніпропетровську до царин Кичкасу.

Майже на всьому цьому протязі Дніпрове дно являє собою цілий хаос підводних скель, каміння,

уламків, так званих „забор“, коли це каміння перетинає частину течії, та „порогів“, коли воно тягнеться від берега до берега.

З давніх-давен, ще за часів доісторичних, Дніпро відогравав ролю великого водяного шляху. Цим шляхом користувалися не тільки

На гранітових кар'єрах поблизу Кодацького порога

мешканці країн, що лежали в межах басейну Дніпра, а й народи далеких окраїн, узбережжя Варязького (Балтики) та Чорного моря. Торговельні зносини між цими народами провадилися майже виключно великим дніпровським шляхом. Тому доказ маємо не тільки в силі останків, що виявляються за часів археологічних дослідів на протязі всієї течії Дніпра, а й у певному свідоцтві літературних джерел. „Бе путь“ из

варяг в греки и из грек вверх по Днепру волок до Ловати, по Ловати внити в Илмер, озеро великое, из него же озера потечет Волхов і втечет в озеро великое Нево, того озера устье внидет в море Варяжское".

Отже, на протязі цього шляху була перепона, що гальмувала регулярні економічні зносини, особливо в умовах тих часів, коли над степом хазяйнували отари хижих мандрівників, завжди охочих пограбувати караван, утворивши засаду там, де це було найзручніш, а таким саме місцем і були пороги. „В царинах порогів, — каже свідок того часу Боплан, — подорож із сотнею чи й тисячею чоловіка — річ небезпечна, бо татарва о п'яти, навіть десяти тисячах верховинців увесь час гасає на широких дніпровських просторах".

„Роси, — свідчить задовго до Боплана візантійський імператор К. Багрянородний, — не насмілюються прямувати порогами: зупинившись десь поблизу, вони висаджують людей на берег, сходять із човнів і становлять сторожу від нападу... Поминувши пороги, кладуть речі знов на човни й прямують далі".

Але позбавитися цієї перепони, поліпшити шлях, пристосувавши його до транспортових потреб, людина не могла до того часу, доки в її руках не було відповідних технічних засобів, що їх вимагала боротьба з стихіями. Розпочати таку боротьбу вона могла, тільки озброївшись великими технічними досягненнями.

Є дані гадати, що перші спроби поліпшення шляху виникли на початку XVIII століття. „Истребление неудобств в рассуждении плавания было в мыслях у блаженные памяти Петра Великого, но сей государь, будучи занят другими

делами и видя, что по тогдашнему времени еще нельзя России надеяться той пользы, какой бы от толикого труда ожидать надлежало, начатое чищение порогов оставил".

За добу Катерини II потреба „чищения" порогів уже зростає до одного з неминучих чергових завдань.

Колонізація „Новоросії", будування нових великих міст та чорноморської флоти вимагають великої сили будівельних матеріялів, зокрема лісу, що його можна було заполучити лише з верхів'я Дніпра та сплавити водою. Щоб обійти терен порогів, стягувалося за сотні верстов тисячі кінних підвід, на них навантажувалося матеріял, що до того йшов плотами, перевозилося понад порогами й знову спускалося на воду за порогами. Приставка матеріялу за такими умовинами вимагала не тілько великих витрат, а й сили часу, гальмуючи справу будівництва.

Такі умовини змусили уряд того часу енергійно взятися за справу поліпшення великого шляху.

Перші спроби знищити найнебезпечніші забори та зірвати скелі, що загороджували сплав, доручено перевести полковникові Фалєєву, який і розпочав ці роботи 1785 року.

Але роботи провадилося без будь-якого певного плану, і 1795 року інженерові Франсуа де-Воланові доручено розробити детальний проєкт поліпшення взагалі справи судоходства шляхом будування спеціяльних споруджень — каналів та шлюбів у терені порогів: Кодацького, Сурського, Лоханського та Ненаситецького.

1799 року закінчено на Ненаситецькому порозі канал, а 1805 — двокамерного шлюза. Протягом дальших років побудовано канали на Кодацькому, Сурському та Лоханському порогах.

Схема порожистої частини Дніпра

Жодна з цих споруд не виправдала надій. Місця для шлюзів вибрано невдало, канали збудовано поза межами головного фарватеру — і направляти плоти ними було дуже важко. Сплавники, як і раніш, вважали за зручніше користуватись старим „козацьким“ ходом, прямуючи просто порогами й обминаючи невдалі будови. І шлюз, і канали залишилися без потреби, і останки їхніх руїн ще можна бачити й тепер. Деякі з них пізніш пристосовано під греблі до водяних млинів.

Отже, справа вимагала продовження заходів, і уряд знову й знову повертається до спроби так чи инакше вирішити завдання. За першими невдалими проєктами подається низка нових, між ними лише за проєктом Шішова 1824 року канал на Кодацькому порозі до деякої міри досягає мети; уряд знову дає кошти, і за тією самою системою протягом 1843 — 1854 років будується канали на всіх порогах, а на Ненаситецькому — два: верхній та нижній. Ці канали, або, як їх звуть, „канави“, є й тепер. Ними користуються за низької води, разом з тим і старим „козацьким“ ходом.

Але й ці споруди не розвязують справи — і один по одному подається низка нових проєктів, иноді цілком безнадійних і фантастичних.

Справою цікавиться не тільки уряд: англійські капіталісти намагаються заполучити концесію на великі споруди в царинах порогів із правом користуватися енергією Дніпра протягом 99 років; американські міліярдери вживають із тією самою метою заходів скупити всі землі в царинах порогів.

Ці всі проєкти й домагання не дали будь-яких конкретних наслідків.

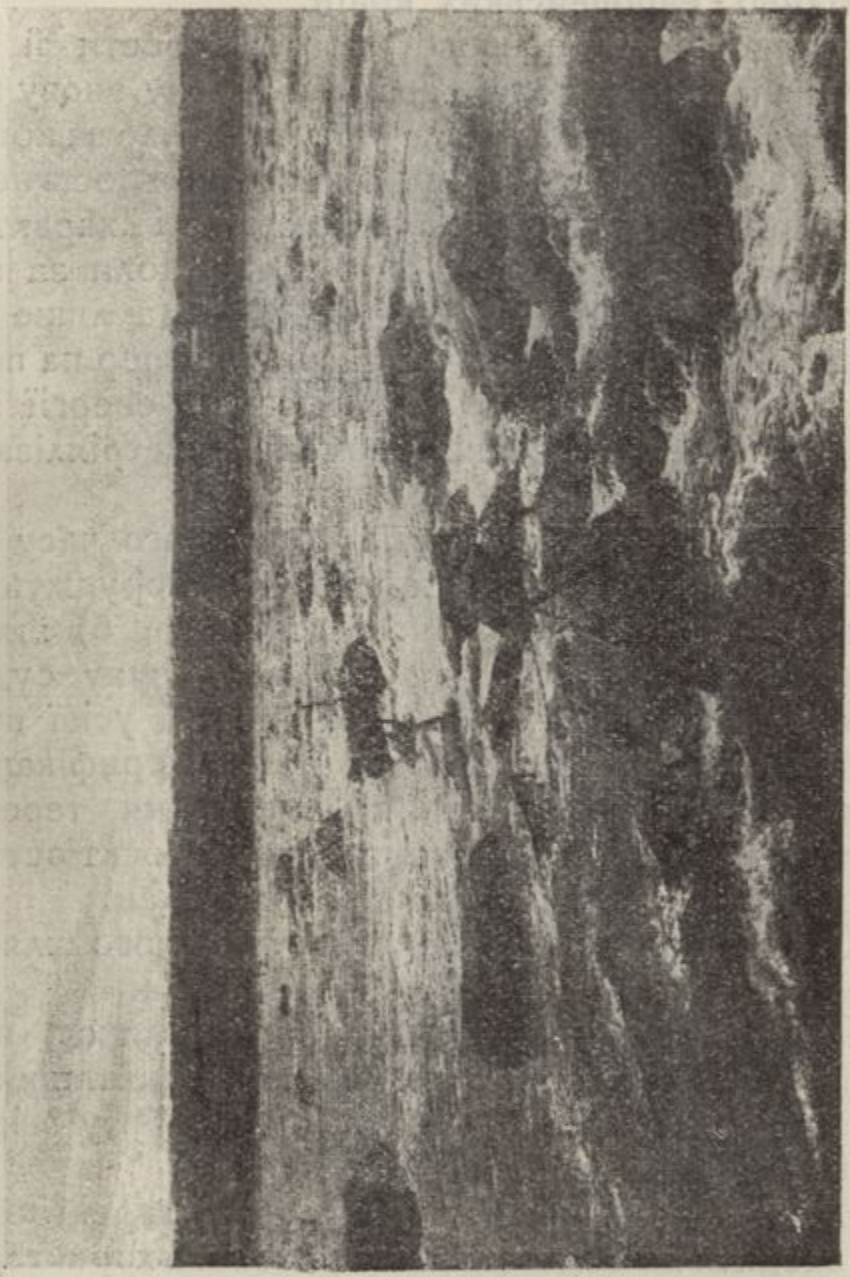

На Кодацькому порозі

Але з них видно, якої уваги надавалося проблемі використання „порогів“, що своїми перспективами приваблювали навіть капіталістів західньо - европейських країн.

Буйний зріст цензової промисловости й загальний економічний розвиток терену знову висунули давнє завдання на чергу дня. Але за нових умов економічного стану й технічних досягнень в загалі рямці завдань змінюють і характер проблеми, і її маштаб. В той час, коли за попередніми проєктами справа сходила лише до вирішення транспортових завдань, тепер на перший план поставлено використання енергії падіння води, як основний момент індустріялізації терену.

В ряді завдань проєктів останнього часу ми маємо: а) концентрацію енергії, споруджуючи греблі з гідроелектричною станцією, б) шлюзування, щоб досягнути вільного руху суден згори вниз і знизу вгору на протязі усієї судноплавної частини Дніпра, в) електрифікацію металургійних районів, г) зрошення терену. У такому змісті головних завдань проєкт останнього часу постає як конкретний план.

Оглядаючи історію Великого водяного шляху, ми помічаємо в ній три головні доби.

Перша — коли людина користувалася ним безпосередньо, навіть не уявляючи можливости загнуздати стихію й скерувати її роботу згідно із власною волею.

Друга—коли ввесь маштаб робіт у терені порогів сходить до завдань транспортового характеру.

Третя — коли проблема порогів зростає до маштабу використання всіх перспектив, що стоять у звязку з умовинами нових культурно-економічних потреб.

Курінь рибалки на Дніпрі

Але здійснення проблеми в цьому маштабі стало можливе лише в тих умовинах землевпорядкування, що утворилися за часів радянської влади; лише їй ми забов'язані тим, що перед давньою проблемою ми вже стоїмо не як перед утопією, а як перед конкретним фактом, що переводиться в життя на наших очах.

Починати подорож порогами найзручніше з Дніпропетровську. Коли подорож улаштовує група екскурсантів, керовникові слід звернутися до місцевого екскурсбюро; від нього можна одержати всі потрібні поради, а також можна умовитися з місцевим керовником-фахівцем, що знає гаразд терен. Коли між екскурсантами не буде людини, яка б розумілася на головних моментах історії терену, зокрема історії Великого шляху та явищах геологічного порядку, подорож не дасть тої повноти вражінь, що нею насичено кожен її крок.

Хто має влаштуватися без допомоги бюро, тому радимо зробити так: вийти ранком на „верхній" базар, знайти людей із Лоцманської Каменки або старих Кодаків і попросити, щоб вони надіслали до вас лоцмана, давши адресу та призначивши певний час. З лоцманом, що надійде до вас, умовитись недовго.

Слід мати на увазі, що подорож на дубі — річ небезпечна, тому слід перевірити, хоча б у тому ж бюро, досвід лоцмана, запитати в нього документа на право провадити дуба. За час подорожи слухатись лоцмана, хоча б його зауваження й здавалися инколи вигадкою. Умовляючись, вимагати, щоб лоцман приставив дуба не на Мандриківку, а до Шевченківського

(кол. Потьомкінського) парку : їхати з центру на Мандриківку далеко, незручно й нецікаво.

Поминувши прекрасно розпланований молодий Шевченківський парк, що в недалекому майбутньому стане красою Дніпропетровську, спускаємось скелястим берегом до Дніпра, саме проти Богомолівського (Манастирського) острова. Від цього місця, сівши на дуба, починаємо подорож.

Залишивши ліворуч Манастирський острів, прямуємо повз Срібної коси до гирла Самари. Тут можна зійти на берег, оглянути рештки фортеці, що її збудовано московським урядом 1736 року.

Трохи нижче близько двох кілометрів над лівим берегом — дюни, місце, де 1660 року було велике бойовище козаків (Сірко) з татарами.

Вітер та дощі ще й досі виносять на поверхню останки, що залишилися на місці бійки під сипучими пісками.

Хто цікавиться станом одної з галузей сучасного народнього мистецтва, хай загляне до села Огрині, що до нього можна дістатися, перейшовши площу дюн, кілометрів із три від берега Дніпра : тут здавна збереглися традиції спеціяльної галузи малярства—розпису скринь— і можна знайти цікаві старовинні зразки їх по хатах.

Далі—низка островів : Московський, Кам'януватий, Кодачок. Радимо зупинитися на Московському. Лоцман покаже на ньому одну з найдавніших водомірних рейок, що її прибито до скелі на початку минулого століття, і пояснить, як із неї користуватися.

Цей острів лежить саме проти села Лоцманської Каменки. Село з давнього часу — місце

мешкання дніпровських лоцманів. Вони мали свою організацію, що її засновано офіціяльно ще за часів Катерини, свого отамана. Без його огляду не пускали через пороги жодного плоту. Кожен лоцман і тепер одержує лише тоді права, коли складе відповідного іспита. Між ними трапляються фахівці великого досвіду, що знають майже кожен камінь у терені порогів не тілько над, а й під водою. Нині їх приєднано до союзу водяного транспорту.

На Кам'януватому ще й тепер трапляються старовинні речі від найдавніших часів історії, навіть доісторичних.

За Кам'януватим — Кодачок із пороховими складами, а поряд перша забора — Шерстюкова. Хто вперше прямує через пороги дубом, того переїзд через забори трошки хвилює, але не лякайтесь, нічого з вами не станеться.

Зразу за островом Кодачок — перший Кодацький поріг.

Радимо зупинитись не доїжджаючи порога проти села Старих Кодаків. Тут знайдеться чимало річей цікавих, щоб їх оглянути.

Насамперед цікаво оглянути старовинну трибанну церкву — зразок дерев'яного українського будівництва, досить чистий у загальному силуеті, але не витриманий у дрібницях.

Саме над Дніпром високий земляний насип — останки фортеці. Її збудував французький інженер Боплан, що був на службі в польських королів — Сигізмунда III та Владислава IV. В своїх цікавих записках „Desription d'Ukranie" він дав багато цікавого історично-побутового матеріялу з життя України середини XVII віку. „На Кодаці, — каже він, — мною збудовано замок (фортеця) 1655 року. Але за моїм виїздом

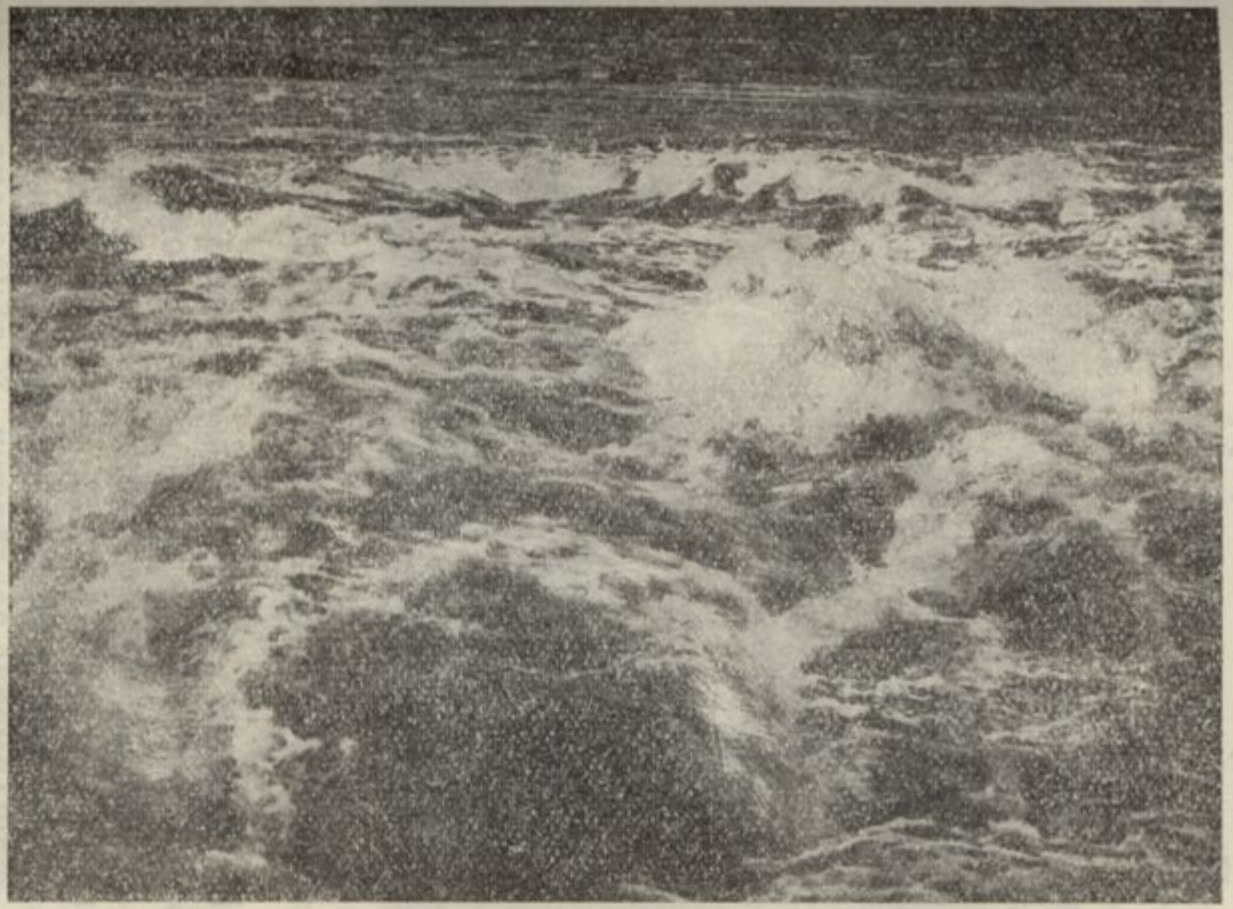

„Пекло“ Ненаситецького порога

Сулеман, керовник козацьких повстанців, повертаючись із моря й побачивши, що замок загороджує йому шлях, напав на нього, перебив залогу, що була під командою франц. полковника Моріона, і повернувся до Запоріжжя".

Після того „замок" кілька разів переходив із рук у руки й залишився нарешті за козаками.

Плесо під Ненаситецьким порогом

На руїнах фортеці поставлено пам'ятника Б. Хмільницькому, що відбив її доконче в поляків.

Внизу, де стоїть млин — останки фаліївського шлюзу.

Вода порога спадає чотирма лавами. Канава— в півкілометра завдовжки, її збудовано за проєктом Шішова 1837 року. Нею користуються лише за низького рівня води. Від Дніпропетровську до Кодацького порога 15 кілометрів.

За 7 кілометрів од Кодацького — поріг Сурський.

Це незначний поріг, що нагадує більше забору. За високої води його майже непомітно. Але перед порогом розсипано багато каміння, що вимагає великої обережности за час переведення плотів.

Зараз за Сурським порогом — Лоханський. Цей поріг зокрема цікавий тим, що має найшвидшу течію, пересічно 17 фут. на секунду. Сурський та Лишній — 6,5 фут., Кодацький—7, Вільний—8,4, Будилівський—9, Вовнизький—10,4, Ненаситець — 13,4. За весняної води течія порогів сягає 30 фут. на секунду (Ненаситець).

За Лоханським порогом слід звернути увагу на ефектного каменя — Багатир, що стоїть ліворуч.

Четвертий поріг за 5 кілометрів від Лоханського — Дзвонецький. Його канава збереглася дуже гарно. Слід причалити й оглянути її, як одну з характерних дніпровських споруд середини XIX ст. Її сохранність протягом 70 років в умовинах постійної роботи води, весняної поводи та криги доводить, що техніка водостійних споруджень того часу вже стояла на досить високому щаблі. Канава завдовжки 235 метрів.

Від Дзвонецького до Ненаситця 7 кілометрів.

На цьому порозі дві канави; обидві збереглися досить добре. Огляд Ненаситецького порога заслуговує на найбільшу увагу, і подорож слід розрахувати так, щоб на ньому перепочити годин із дві, а то й переночувати. Але слід пам'ятати, що навряд чи вам доведеться заснути: шум і грохіт, незвичайність оточення, гулянки, співи та гармошка навряд чи дадуть

вам відпочити, а на завтрішній день на Дніпрельстан та його околиці не слід заявлятися розбитим. Тому ми б радили, коли дозволяє погода, на ночівку прямувати далі, на острів Піскуватий, де на прекрасній полявині за багаттям ви знайдете відпочинок, і ніхто та ніщо не стане вас турбувати.

Оглянувши дамби Ненаситецьких канав, слід переїхати (з великою обережністю) Дніпро впоперек до ефектної історичної скелі Манастирко.

Поряд із скелею — ефектні останки Фаліївського шлюзу. Переказують, що дамби шлюзу збудовано з матеріялу, який призначався на будування грандіозного Катеринославського собору.

Коли застане негода, поблизу порога є село Микольське, де влаштовано філіял Дніпровської екскурсбази.

Поминувши острів Піскуватий, підходимо до острова Дубового, на якому ще й тепер можна знайти рештки мешкання людини доісторичної доби. Слід зауважити, що в межах порогів майже немає жодного острова, де б не залишилося в тому чи иншому вигляді решток мешкання людини від найдавніших часів. Особливо це доведено енергійними дослідами, що їх розпочато експедиціями Всеукраїнської Академії Наук минулого року в царинах порогів. Ці досліди виявили сліди культур, що за існування їх на терені Дніпра наука до останнього часу майже не мала певних відомостей. За час земляних робіт на місці майбутнього шлюзу знайдено багато землянок доісторичного часу, і ретельне дослідження їх дало можливість до дрібниць виявити план і конструкцію цих примітивних осель. У могилах виявлено поховання

дольменового типу, знайдено речі унікального характеру. Взагалі за час розпочатих досліджень виявлено моменти першорядної наукової вартости; продовження цих досліджень вимагає від відповідних інстанцій як-найбільшої уваги. З наслідками досліджень, що їх провадиться під загальним керовництвом відомого

Вовнизький поріг

знавця терену Ф. І. Яворницького, можна ознайомитися в місцевому Дніпропетровському музеї.

Вже перші наслідки дослідчих робіт, що їх провадилося лише протягом двох-трьох місяців, звернули на себе увагу найвидатніших представників західньо-европейської науки.

О двох годинах ходу дубом — шостий поріг, Вовнизький. Слід зупинитися і на ньому, зійти

на високий скелястий лівий берег. З нього цікавий краєвид на царини цього величного, але „сумного“, як кажуть лоцмани, порога. Вовнизький поріг — останній, де стихія розгортає в могутньому маштабі свою одвічну роботу.

На затоні між дамбою та лівим берегом Вовнизького порога

Дальші пороги вже не спинять погляду ні ефектами перепаду води, ні грандіозністю берегових скель. Але поміж ними подибуються цікаві велетні — скелі островів, що здавна звертали на себе увагу дослідників.

Так, за невеличким Будилівським порогом маємо острів Таволжанський, трохи нижче — майже непідступний Перун, далі — Білий.

За 16 кілометрів від „Будила“ — поріг Лишній і за час ходу від нього — останній, Вільний поріг із двома скелями на ньому. Прохід поміж нимимаєназву Вовче Горло, місце дуже небезпечне для сплаву.

Лоцмани звичайно пристають нижче останнього порога, за годину ходу від нього, саме проти ст. Кичкас. Тут дійсно зручно пристати, знести речі до вакзалу і, віддавши вартовому, використати лишок дня (до вечірнього потяга, що прямує на Запоріжжя) на перший загальний огляд терену Дніпрельстану, орієнтуватись у плані розподілу детального огляду його на другий день. Груповим екскурсантам слід навідатися до місцевої екскурсійної бази і, коли приміщення вільне, прямувати просто на базу, звідтіля найзручніше перевести екскурсійне дослідження терену Дніпрельстану та його царин. На дослідження планувати два дні: перший день — огляд Дніпрельстану, другий — Хортиці та її околиць на човні.

Підготовчий матеріял

Иловайский — Днепровские пороги. 1911.

Новицкий — Путевые записки. 1905 г.

Эварницкий — Вольности запорожских казаков. 1898.

„ — История запорожских казаков. Три тома. 1895 — 1900 г.

Эварницкий — По следам запорожцев.

Цікаві дані (вимагають критичного підходу) в роботах:

Афанасьева-Чужбинского — Поездка в Южную Россию. 1861.

У Боплана, в „Описании Украины“. Оригінал франц. мовою. 1650 — 1660 р. Переклад на російську — перший 1832. Краще користуватись пізнішим (повнішим) перекладом.

КИЧКАС — ДНІПРЕЛЬСТАН — ЗАПОРІЖЖЯ

З того місця, де ми покинули дуба, Дніпро круто завертає ліворуч і прямує вузькою зівиною, наприкінці якої перекинуто залізничого міста.

Течією Дніпра саме проти колонії Кичкас ми маємо загадкове явище: тут Дніпро має глибочінь, що сягає 40 метрів, прірву, якої немає більш ніде на протязі його течії. Цілу низку гіпотез наведено до пояснення цієї наукової загадки, але жодною з них доконче питання не розвязано. Додамо одну, що мимоволі спиняє увагу, ефектно й цікаво об'єднуючи низку умов, якими оточено це явище. Дослід роботи водоспадів доводить, що головний їхній поріг не залишається назавжди на одному місці. Руйнуючи скелю, що з неї спадає лава води, він поступовно, але невпинно ввесь час подається назад, залишаючи на місці спаду води прірву тим більшу, чим більша маса води й чим вищий її спад. Цю роботу, утворення прірви, можна спостерігати на кожній греблі, особливо де стоїть водяний млин. Всесвітньо відомий Ніяґарський водоспад увесь час відступає назад течією, і вирахувано, що протягом 80 — 100 тисяч років він перетвориться на низку порогів, прийнявши в загальних рисах той вигляд, який

Перспективний вигляд голівних споруд Дніпрельстану

нині має Іматра. Гадають, що й пороги Дніпрові перейшли той самий історичний стан і що грандіозний водоспад був саме на тому місці течії Дніпра, де ми й тепер бачимо прірву, не замулену й досі.

Від станції Кичкас до колонії тієї ж самої назви — чверть години ходу.

Груповим екскурсантам, перш ніж провадити екскурсію, слід надіслати до місцевої бази посланця, а то й цілою групою прямувати до місцевої екскурсбази. Це слід зробити тому, що на базі за напливом екскурсантів иноді не можна залишитись — і розподіл дня доводиться планувати залежно від обставин.

Коли на базі місця не буде, на ночівлю доведеться прямувати до Запорізької бази, куди потяги й пароплав відходять кілька разів на день.

Колонію Кичкас заснували наприкінці XVIII ст. меноніти, вихідці з Прусії. Ще й тепер серед села стоїть будинок, що його заснували перші колоністи 1789 року. Його слід оглянути як зразок так званого голяндського типу селянських хат.

По дорозі з вокзалу на початку колонії — цікавий водомірний стовп; його висічено просто на скелі з датами найбільшої поводи майже протягом сотні років.

Шлях, що йде з вокзалу на колонію, прямує до берега Дніпра, ліворуч — залізничий міст арочної конструкції. Коли цього моста порушено підчас громадянської війни, то розірваний посередині, він стояв як під'ємний кран, не здавши в точках опору. Праворуч — терен тої споруди, за кожним кроком якої стежать представники техніки всього світу.

Ми не станемо зупинятися ні над оглядом сучасного стану робіт Дніпровського будівництва, ні над принципами завдання. Темп роботи, що її провадиться безупинно літо й зиму, а часом день і ніч, однаково випередить наші рядки. Що стосується завдань та перспектив Дніпрельстану, то гадаємо, що нині немає жодної культурної людини в межах України та й усього Союзу, що їй не були б відомі принципи одної з найголовніших проблем нашого часу, а тим паче екскурсантові, що прибув на терен Дніпрельстану, щоб його спеціяльно оглянути. Але вважаємо за потрібне орієнтувати екскурсанта в загальному плані досліду [1]).

---

[1]) Маючи подорожувати на Дніпрельстан, ознайомитися з такою спеціяльною літературою:

Популярна:

Викторов — Днепрострой. Изд. Госплана, ц. 35 коп.

Немоловський — Що дасть Дніпрельстан сільському господарству. Вид. „Рад. Сел.", ц. 32 коп.

Дніпрельстан за стенограмою об'єд. засід. президії ВУЦВК та РНК.

Перша дає загальне уявлення про технічний бік та економічну ролю Дніпрельстану.

Друга популярно й разом із тим солідно вичерпує значіння Дніпрельстану в розвитку галузей сільського господарства України.

Третя знайомить із поглядом офіційних сфер на проблеми Дніпробудівництва.

Для читача підготованого:

Роботи проф. Александрова — Днепрострой, Электрификация Днепра, роботу проф. Шапошникова — Днепрострой и производство металла.

Крім того, окремі статті в роботах В. Данилевского, Римкевича — Електрификация Днепра. „Вісник Знання", 1924, № 4. Проф. Опоков — Дніпрельстан і сільське господарство південної України. „Комуніст", 1927, № 40 від 18 лютого. Оніщенко — Дніпрельстан і перспективи Запорізької округи. „Вісти", 1927, 20 січня, № 16.

За оглядом колонії, що провадиться за час її переходу від вокзалу до терену робіт, зразу орієнтувавшись із станом приміщення на екскурсбазі, найзручніш розпочати огляд того місця, де саме будується „перемичка“, з метою огорожі тої частини течії, де після закінчення по-

Водомірна рейка на головній вул. Кичкасу. Висічено на скелі

передніх робіт буде викачано воду й по сухому дну Дніпра прокладуть греблю.

Оглянувши роботи перемички, оглянути вирівнювання правого берега Дніпра, спустившись униз у напрямку Хортиці. Тут можна побачити цікавий процес роботи перфораторів (механічного свердління та підривних робіт). Оглядаючи,

Схема надмагістрали

уважно стежити за сигналами й підчас вибухів не наближатися до місця робіт.

Далі переплисти на той бік Дніпра, сівши на човна, що стоять на пристані спеціяльно для переправи, і прямувати на терен грабарських робіт підготовки шлюзової канави.

На того, хто не бачив великих земляних робіт, огляд справить незабутнє враження за їхнім грандіозним маштабом.

Оглянувши все те, що стосується будування греблі безпосередньо, оглянути розподіл площі тимчасових установ, електростанції, робітничих кварталів, бараків і т. ин.

На терені Дніпрельстану ввесь час провадиться археологічні дослідження. Коли вони підчас екскурсійного огляду провадитимуться десь поблизу, як це було минулого літа, неодмінно надійти: можна натрапити або саме на процес розкопки могили або дослідження житла доісторичних часів.

На екскурсійний огляд терену Дніпрельстану планувати один день. Другий день призначити для огляду Хортиці, тих ефектних скель, що стоять на течії Дніпра в межах терену, та робіт що до заготівлі „бусированого“ каміння, які провадяться на каменярнях острова Хортиці.

Радимо другий день, якщо буде гарна година, спланувати так: прибувши чи з місцевої екскурсбази, чи з Запоріжжя спозаранку, захопивши з собою сніданок, взяти човна на пристані й прямувати ним до скелі Крісло Катерини. Тут зупинитися на сніданок: час, що ви його прогаєте на цьому місці, буде одною з найкращих хвилин вашої подорожи.

Звідтіля ввесь терен Дніпрельстану — на долоні. На ґрунті скелі, добре придивившись, ви

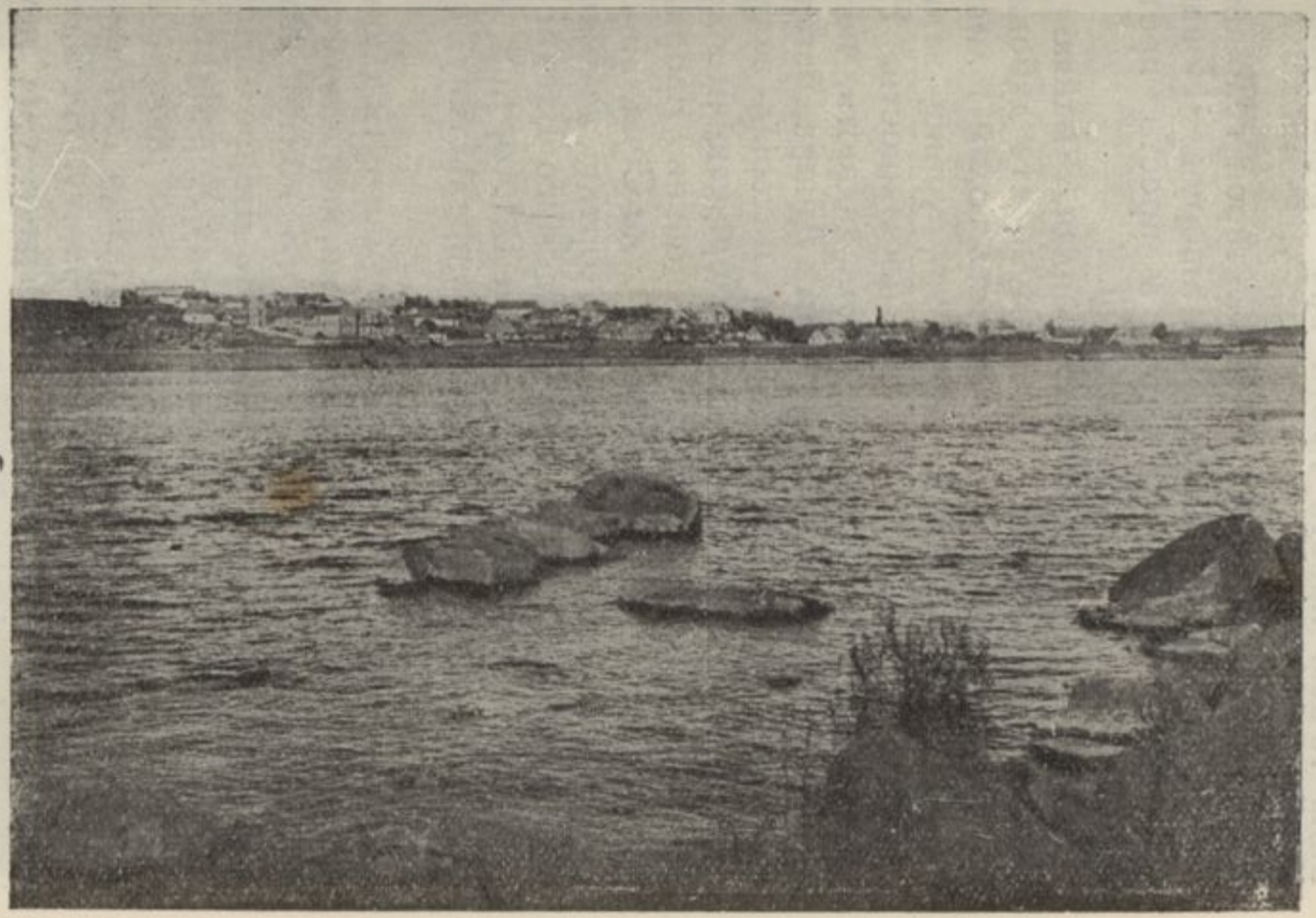

Первісний вигляд Дніпра на місці майбутньої греблі

знайдете невеличкі кусочки кременю: його сюди могла занести тільки людина доісторичної доби. Вниз течією просто проти вас — пляж Дівоча Купіль.

Проти скелі вгору течією — терен головних робіт: перемичка, шлюз. Вниз ліворуч — Новий, праворуч — Старий Дніпро, а просто проти вас — скелясті урвища Хортиці.

„Острів Хортиця,— каже Боплан,— майже з усіх боків у скелях, і на ньому росте дубовий ліс". Але зараз цей острів увесь голий і лише понад Дніпром поміж скелястих урвищ залишилися останки колишньої рослинности. На острові є останки ретрашементів, гадають, часів Мініха. Зараз понад берегом Дніпра багато каменярень, де заготовляється матеріял задля будування Дніпрельстану. За твердженням відомого знавця запорізької старовини Яворницького, на Великій Хортиці не було Січи. Инша річ — існування Січи на Малій Хортиці, де перші часи Січи звязано з іменем відомого Байди.

Призначення терену острова В. Хортиці, як місця, звязаного з тереном Дніпрельстану, ще доконче не вирішено.

За одним із проєктів, на ньому має бути алюмінієвий завод, за иншими проєктами, на ньому буде розбито великий парк для того контингенту робітників, що обслуговуватимуть Дніпрельстан.

Для екскурсантів за час огляду Хортиці особливо цікавий момент — каменярські роботи, де можна ознайомитись із заготівлею головних форм тесаного будівельного граніту. Як матеріял будівельний, хортицький граніт слід залічити до матеріялів другорядних ґатунків за його нецікаву структуру й відсутність рівного, постійного кольору.

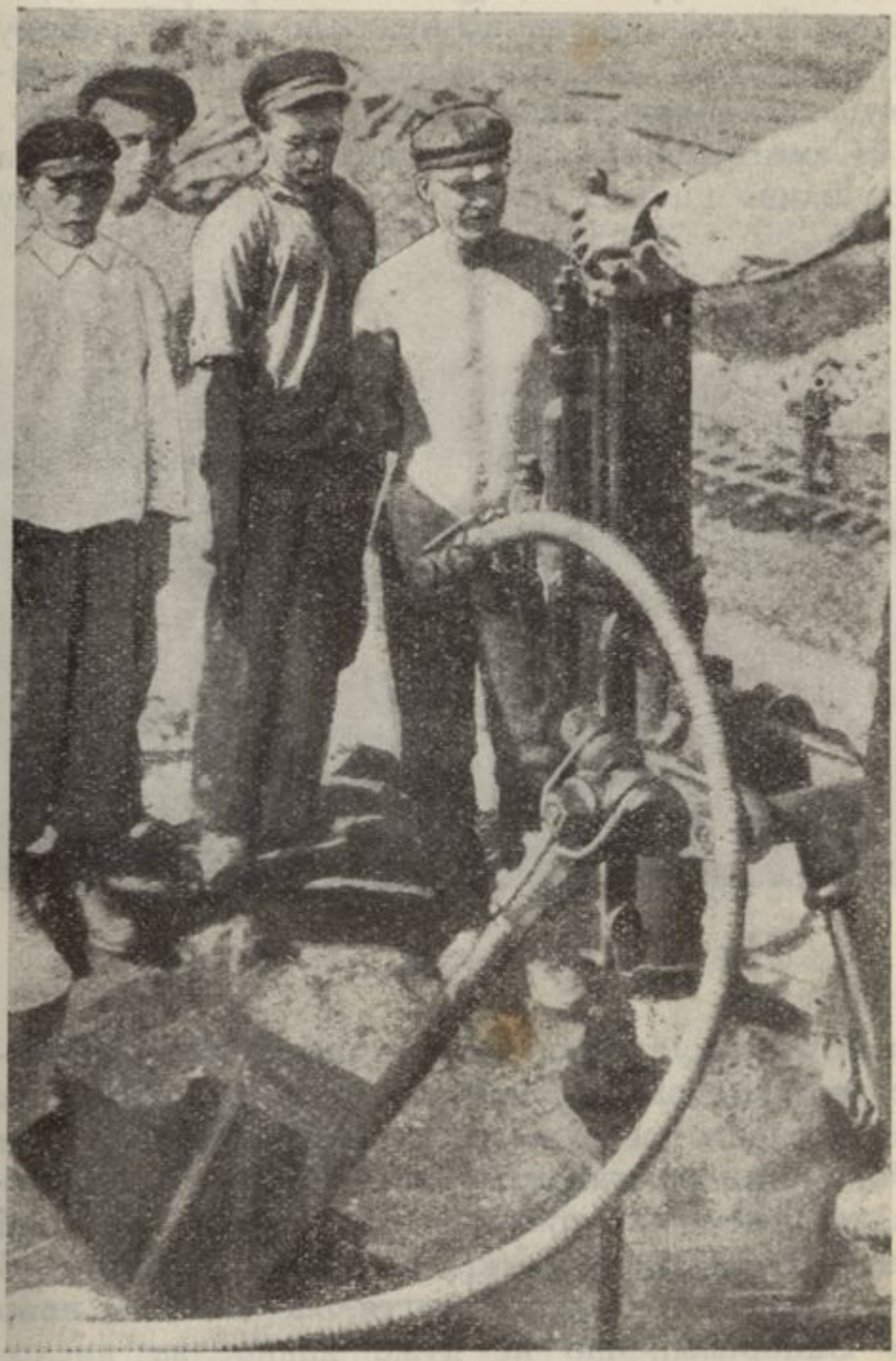

Свердління скель перфоратором для підривних робіт

Запоріжжя засновано наприкінці XVIII ст. Для екскурсантів, що мають прямувати Дніпром і далі, одправний пункт до огляду району Криворіжжя. Звідтіля через ст. Марганець прямувати на пристань Никопіль.

Саме в Запоріжжі для дальнього екскурсанта особливо цікавих моментів немає. В недалекому

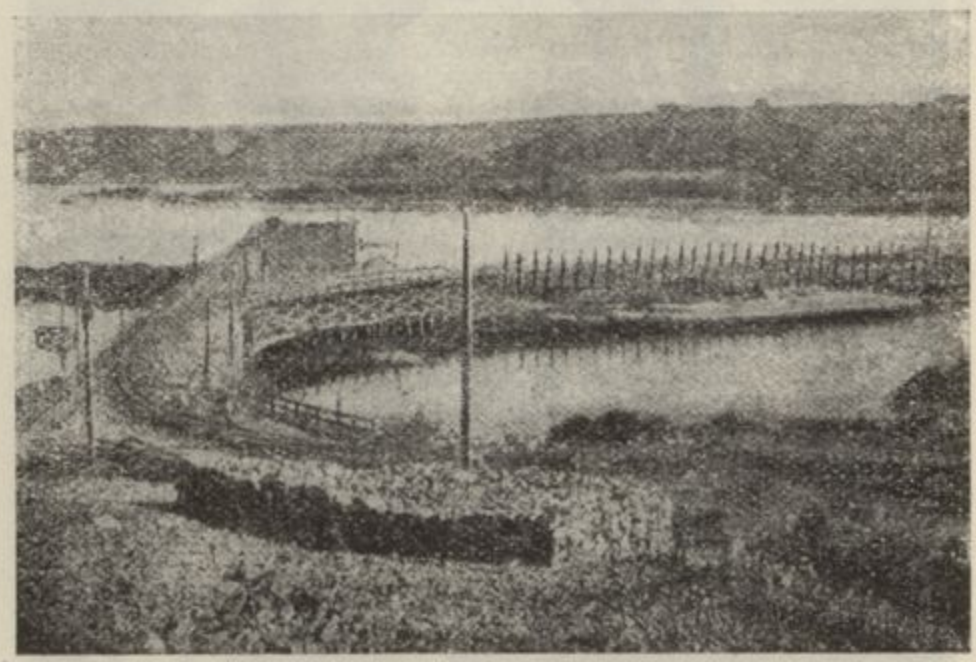

Перший „ряж“ на місці майбутньої гати

майбутньому Запоріжжя в звязку з Дніпрельстаном має зрости до одного з найвидатніших економічно промислових осередків. Порівнюючи його стан із станом, в якому це місто перебувало два роки тому, слід зазначити, що нині на всьому терені України немає місця, де б так раптово закипіло життя, як закипіло воно в Запоріжжі, що не дуже давно, за висловом одного з подорожніх, було „пародією на місто“.

Зразу за містом починається відомий за часів козаччини Великий Луг. Він тягнеться обаполи Дніпра кілометрів на двадцять. Багатий на будівельний ліс, пастівники, рибні озера, сінокоси, він був одним із найголовніших господарчих джерел запорожців, що знайшло свій

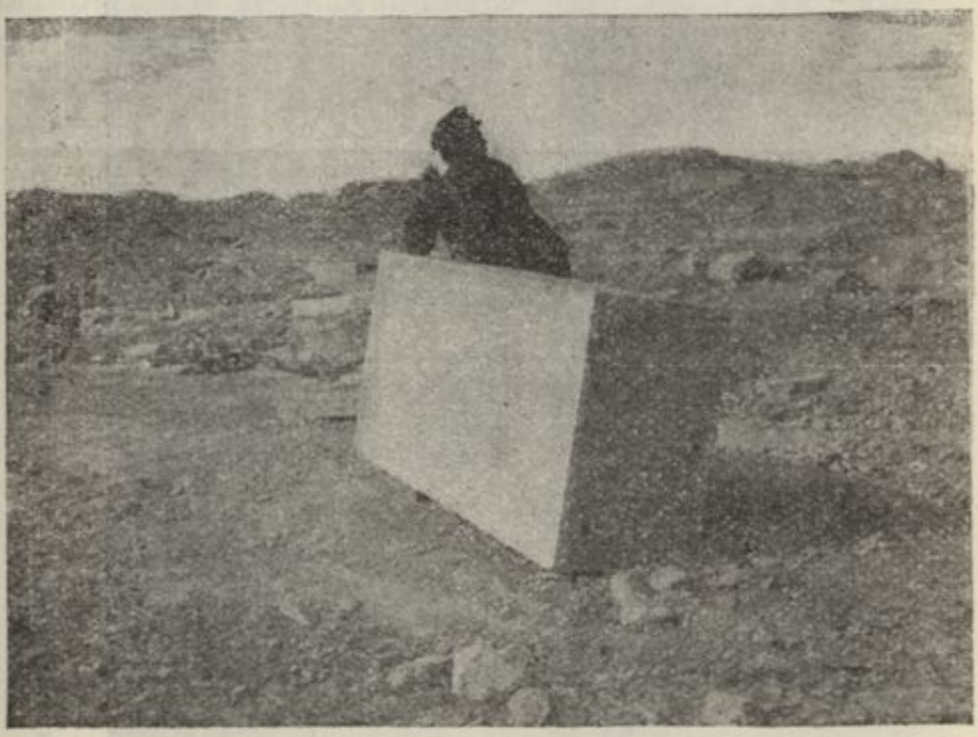

Камінь під мостові ферми. Наталівський кар'єр

відгук навіть у пісні того часу: „Що у Лузі добре заробити, те у Січі — пропити".

В околицях цікаво оглянути видобування будівельного граніту на Наталівських кар'єрах. Ці кар'єри цікаві не тільки через їхній матеріял та досить широкий маштаб робіт, а й через їхнє недалеке майбутнє. Матеріял Наталівських кар'єрів уже знайшов собі широкий шлях на центральний ринок (Москва), де тепер ним оздоблено фасад найвидатнішої будови останніх

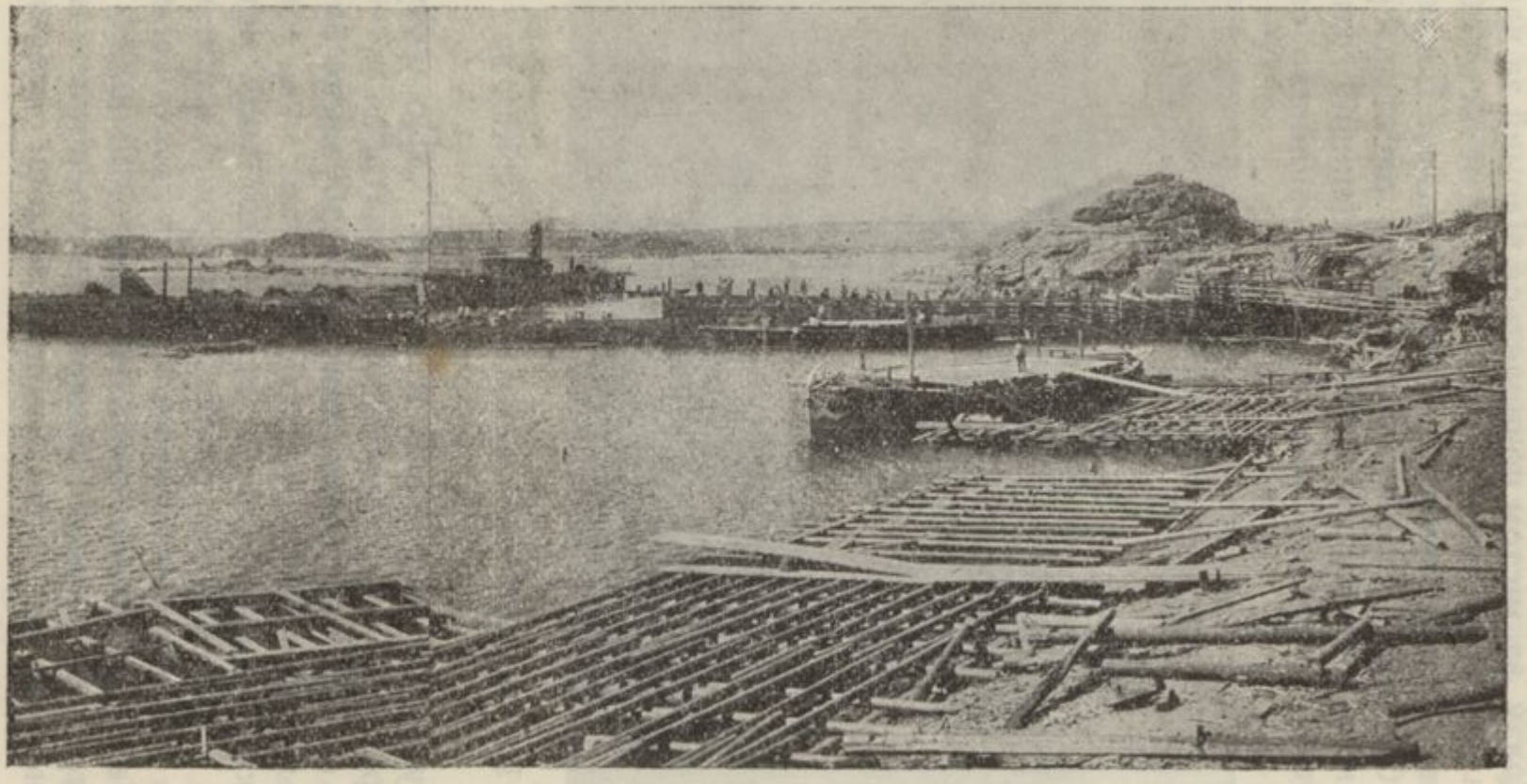

Загальний вигляд Дніпрельстану в серпні 1927 р.

сезонів — будинок Московського Телеграфу. З часу, коли до кар'єрів буде проведено енергію з Дніпрельстану, первісні форми видобування й обробки каміння зміняться технічним устаткуванням — і Наталівські кар'єри стануть джерелом одного з найпотрібніших будівельних матеріялів — сірого граніту — не тільки для України, а майже всього РСФРР.

На кар'єри їхати з Запоріжжя візником 10 кілометрів.

НИКОПІЛЬ

Місто засновано 1782 року на терену колишньої Запорізької Січи (заснов. 1638 р.). Січ зруйновано 1709 року за участь запорожців у Полтавському бойовищі під Мазепою проти Петра. Тепер місце Січи, що стояла саме на березі, знесено Дніпром.

За довійськові часи Никопіль був одним із осередків хлібозаготовчих операцій та експорту (до 10.000.000 пудів на рік). У торговельних оборотах пристани значна роля належала експортові манганової руди (до 8.000.000 пудів на рік).

За проєктом другої черги Дніпровського будівництва, в царинах Никополя (трохи вище міста) має будуватися гребля із шлюзом із головною метою — пропускати без перевантаження суден, що крейсирують на Чорному, Егейському та Адріятичному морях. Фарватер Дніпра поглиблюється від Запоріжжя до Никополя до 6 метрів. Трас (широчінь штучного фарватеру) буде поширено до 120 метрів.

У Никополі з моментів екскурсійного огляду слід зазначити:

1. Завод сільсько-господарського реманенту ім. Леніна.
2. Автоматичний млин Укрмуту.
3. Місцевий музей.

В околицях — плавні Великого Лугу.

Пристань Никопіль

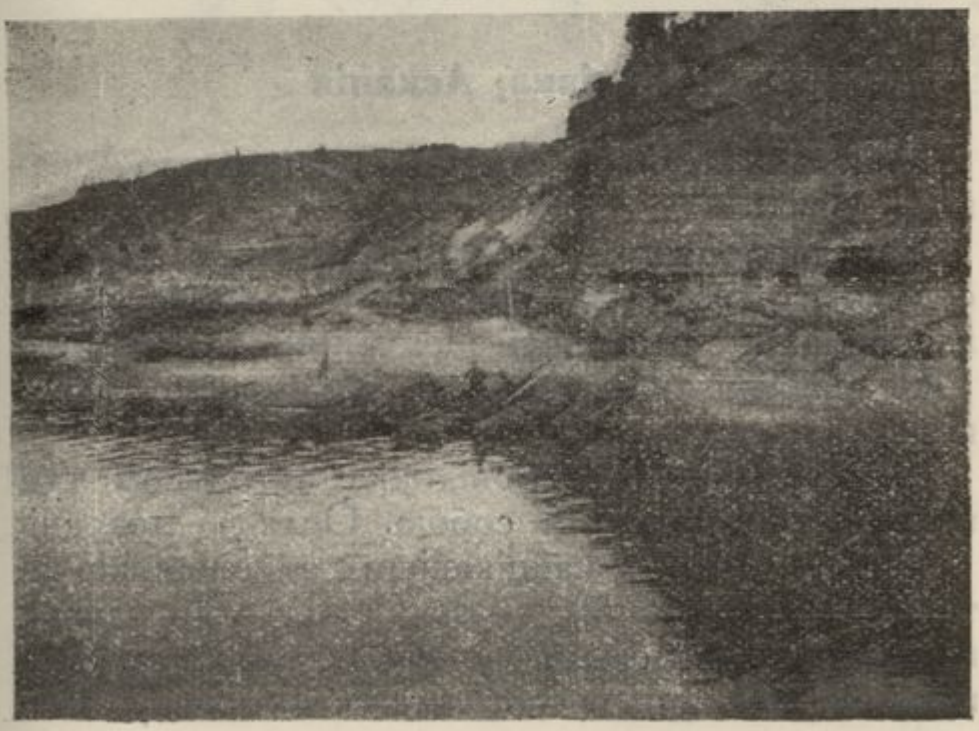

Берег Дніпра під Бориславом

У Никополі — екскурсбаза. На базі можна вмовитися з керовником.

За 5 кілометрів од Никополя — Каменка. Заснували 1792 року старовіри, виходці з Росії.

Поблизу села — дюни, де подибується різні речі давнього часу й зокрема цікаві рештки античного посуду.

В околицях Каменки — виноградники; місцевість починає набувати популярности як курорт.

За Каменкою — пр. Ушкалка, Гирли, В. Лепетиха з лісопильнями, Качкарівка. За 12 кілометрів від Качкарівки — останки Каменської січи з могилою отамана К. Гордієнка.

Нижче Качкарівки проти села Горностаївки, за проєктом другої черги Дніпробуду, має будуватися третя гребля.

Крім головної мети — утворення транзитного шляху, обидві греблі — никопільська та горностаївська — мають відогравати ролю в зрошенні посушливих районів.

Кахівка, Асканія

Пристань Кахівка — одправний пункт до Асканії — Чаплі.

Нагадаємо, що, маючи прямувати до Асканії, екскурспартіям слід повідомити адміністрацію заповідника заздалегідь, принаймні, за тиждень.

Не радимо виїжджати, не одержавши відповіди.

Від Кахівки до заповідника автобусом три години. Їжу брати з собою. Огляд — два дні.

Чаплі — один із найцікавіших заповідників не тільки України, а й усього Союзу. Він здавна відомий і поза межами Союзу, не тільки за тими принципами, що їх покладено в основу його

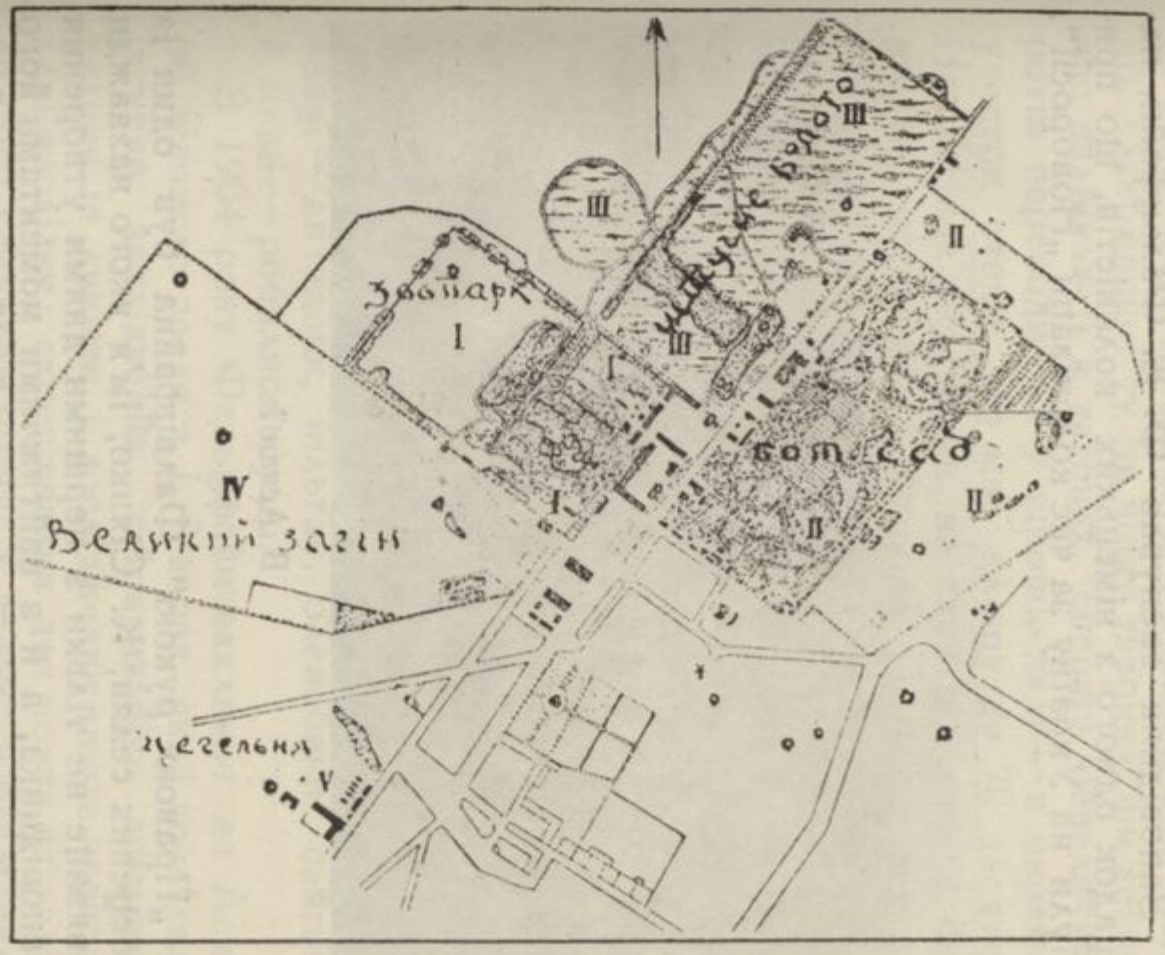

План заповідника „Чаплі“

організації, а й за напрямком та наслідками його наукової роботи. Його охоче відвідують представники західньо-европейської науки, і література про Асканію відома майже всіма мовами старого й нового світу.

Заповідник заснував Ф. Е. Фальцфайн, нащадок одного з німецьких колоністів, що прибули на Україну за час колонізації „Новоросії".

В Асканії

„Правою рукою" Фальцфайна був один із місцевих селян, К. Сіянко, ім'я якого назавжди звязане не тільки з першими днями утворення заповідника, а й з найтяжчими моментами його історії за часи громадянської війни, коли йому доводилося боронити інтереси інституції, ризикуючи життям.

Першим завданням Фальцфайна було повернути нашим степам зниклих представників

місцевої фавни. Вишукуючи їхніх родичів у степових теренах Азії, Африки, Америки та Австралії, Фальцфайн одбирав тих між ними, що могли б вижити й акліматизуватись у наших умовах. Він за всяку ціну здобував їх і перевозив до Асканії. Одержавши ту чи иншу тварину, він деякий час залишав її в загонах, спершу невеличких, потім переводив їх у ширші, далі — в окремий участок степу, що мав площу до 70 десятин. Наприкінці переводив на степ під догляд спеціяльно поставленої сторожі. Першу увагу організатора заповідника звернула сайга, потім бізон, далі ціла низка инших тварин. Так почалася акліматизація представників фавни инших країн в умовах нашого степу. Не зважаючи на всі труднощі й негоди, Фальцфайн досягає завдань — і акліматизація стає одною з галузей роботи інституції й надалі.

Поряд із нею провадиться одомашніння диких тварин. Перші спроби одомашніння провадилися так: молодих тварин одлучалося від матери й вигодовувалося штучно, инших прилучалося до кіз. Бувши постійно на людях, молоді вихованці — антилопи, нільгау, оленебики, сайгаки й инші — робилися ручні.

З 1904 року Фальцфайн закликає до Асканії відомого зоолога І. Іванова, який досліджує штучне запліднення, гібридизацію домашніх тварин із дикими, і дослідження дають несподівані наслідки: схрещування дає нових гібридів, до того часу невідомих. У звязку з наслідками досліджень організується постійну зоотехнічну станцію, як підвідділ фізіологічного відділу ветеринарної лабораторії. Але Фальцфайн не обмежується суто науковими завданнями й намагається надати наслідкам наукових робіт

практичного пристосування, що й провадить із надзвичайною, неослабною енергією.

Поширюючи терен оази, Фальцфайн засаджує його платанами, біотами, пірамідальним дубом, туями, будує водонапорну башту для зрошення, копає ставки, з'єднує їх каналами, заселяє птахами, закликає фахівців-зоологів. Слава Асканії починає поступовно ширитися за межі колишньої Росії.

За часи громадянської війни майже всі досягнення її організатора були під погрозою повного знищення, і тільки самовідданість нижчого технічного персоналу на чолі з Сіянком виводить Асканію з важкого становища.

Нині Асканія — Заповідник ім. Раковського — стоїть на певному ґрунті дальшого розвитку, набуваючи значіння інституції світової вартости.

Інституція складається з таких головних частин:

1. Зоопарк із ставками, загонами, приміщенням для одомашніння тварин та конюшнями для диких коней.
2. Заповідний тирсовий степ.
3. Зоотехнічна лабораторія.
4. Музей.
5. Економія з тонкорунним вівчарством.
6. Наукова книгозбірня.

Останніми часами особливо варті уваги наслідки робіт зоотехнічної лабораторії з питань схрещування, ролі полових залоз, кастрації.

Насаджуючи свій парк, заселяючи його представниками фавни майже з усіх країн, його організатор на перших кроках своєї діяльности не гадав навіть сам, що ця степова оаза буде й однією з найвидатніших оаз науки в степових просторах України.

Основа та „арени“ Низової Наддніпрянщини

Прямуючи пароплавом далі, ми підходимо до терену Низової Наддніпрянщини. Тут ми стріваємо цілком нові моменти екскурсійного огляду: Основа, Олешки, Гола Пристань, далі узбережжя Чорного моря. Між ними маємо окремі

На пристані в Основі

пункти — терен цілої низки заповідників, що їх утворено з метою охорони пернатого царства. Перед нами нові рельєфи суходолу, нові представники фавни та флори, нові галузі промисловости й господарства, нові пам'ятники історії.

Перш ніж спинитись над оглядом окремих пунктів, скажемо кілька слів про походження терену взагалі: це допоможе нам свідоміше підійти до окремих моментів його екскурсійного огляду.

Починаючи з царин Кахівки, Дніпро досить круто завертає праворуч, щоб направити течію широким лиманом і, злившись далі з водами Бога, дійти до Чорного моря.

Сучасний напрямок цієї частини Дніпра не є напрямок його колишньої течії. Дослідження площі суходолу, що лежить на захід від лінії Кахівка — Джарилгач, доводить, що ні її зовнішній вигляд, ні геологічна структура не схожі зовсім на площі суміжного степу. В той час як на площах справжнього степу ми маємо нашарування третинної та четвертинної доби, тут, на низині лівого узбережжя, ми маємо лише незначну товщу післятретинних нашарувань, що лежать просто на пісках. Тих товщ вапняку, що маємо його в межах суміжних площ південного степу, ми тут не знаємо зовсім.

Рослинність теж відмінна від рослинности справжнього степу: лише поблизу зазначеної лінії вона продовжується на захід від неї в формах рослинности суміжного степу а далі, ближче до моря, змінюється флорою, характерною для солончаків морського узбережжя.

Ці ознаки доводять, що ввесь терен на захід від напрямку Кахівка — Джарилгач — пізнішого походження, ніж площі, що лежать на схід від неї. За детальними дослідженнями виявлено, що вся ця площа намивного походження, наслідок роботи води та підіймання суходолу. Колишня течія Дніпра мала напрямок саме по лінії Кахівка — Джарилгач, а підвищений терен лінії і був раніше лівим берегом течії Дніпра.

Таке походження лівого терену Низової Наддніпрянщини надало йому й тих характерних рис, що так відрізняють його від суміжного степу: піскові арени, своєрідна рослинність,

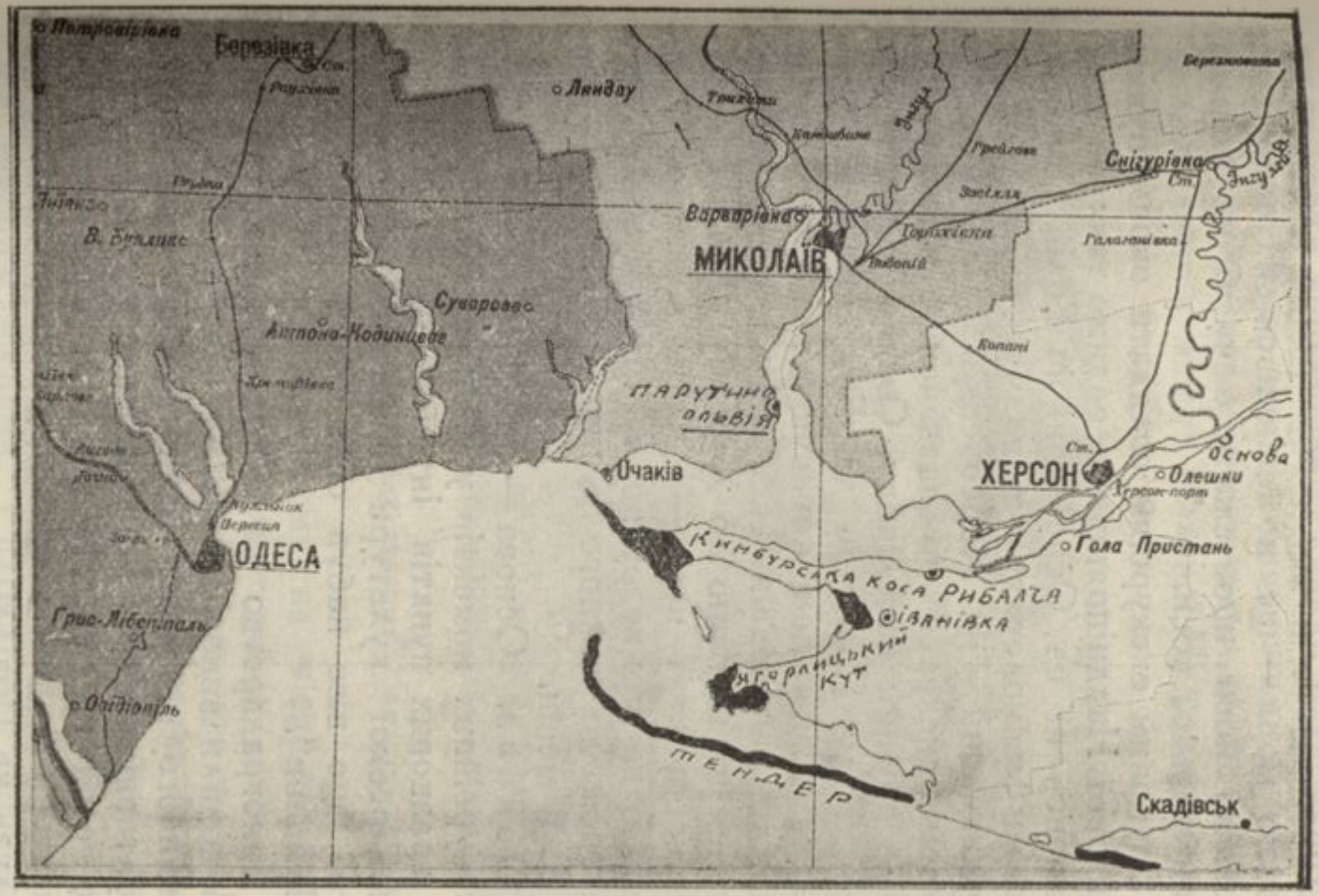

Низова Наддніпрянщина та Чорноморське узбережжя з заповідниками (чорними плямами)

солоні озера й саме рельєф, що ми бачимо його в низьких прибережних островах, косах та одмілинах. Цей процес — поширення площі за роботою моря — ще не скінчився й тепер, і ми можемо його простежити хоча б на рельєфі Кинбурзької коси.

Груповим екскурсіям оглядати окремі пункти Низової Наддніпрянщини радимо так: не зупиняючись ні на Основі, ні на Голій Пристані, які ми маємо оглянути, прямувати до Херсону. Зупинившись на Херсонській базі, провадити окремі екскурсії до зазначених пунктів. Це дуже зручно: на Основу, Олешки, Козачі Лагері, Голу Пристань та Британи з Херсону кілька разів на день крейсують катери — і можна завжди, перевівши екскурсію до них, повернутися на ночівлю до Херсону. Баз на зазначених пунктах нема — і влаштовуватися з ночівлею на них незручно, та й не потрібно. Ходу катером до кожного з них — година, півтори, а то й менш.

Основа. Основа — один із найцікавіших екскурсійних моментів усієї подорожи: це один із зразкових пунктів інтенсивної сільсько-господарської культури України — виноградарства, що вже набув собі слави „Української Шампани“.

Виноградарство на Україні відоме здавна: розводили виноград і в Києві за часів його колишнього розвитку (Виноградна вулиця), і на Полтавщині (кол. манастирське урочище — виноград на бер. Псла біля м Сорочинці), і в багатьох инших місцях. Досить розвинено цю галузь на Поділлі.

Але виноградарства, як окремої сільсько-господарської культури, що складає нову галузь

господарства, на якій базувався б економічний стан цілого терену в межах Низової Наддніпрянщини, до останнього часу не було. Ніхто навіть не гадав, що за кліматичними умовинами ця галузь може набути того маштабу, який ми бачимо нині в межах Низової Наддніпрянщини.

На виноградних плантаціях Низової Наддніпрянщини

Років із тридцять тому на місці розкішних сучасних виноградних плантацій, як само й колонії Основи, були сипучі піски, що справляли враження справжньої пустелі. Уперта боротьба з ними не досягала мети. Ні засадження сипучих площ шелюгом, ні обгороджування їх бордюрами гілчастих порід не могли захистити їх від розносу вітрами, і площі дюн поширювалися що-року, засипаючи суміжні пастівники, ниви, насуваючись на течію Дніпра, утворюючи

одмілини, що нарешті стали загрожувати судоплавству. Були роки, коли протягом кількох день піски ховали під собою сотні десятин живої площі.

Басарабські виноградарі, довідавшись, що в межах Наддніпрянщини є вільні землі, стали подаватись на Україну. Першим між них був швайцарець Жатон, живий ще й донині, що до того мав власні плантації в колонії Шабо, поблизу Аккерману.

Піонерам із великими труднощами й довгий час довелося боротися з несприятливими умовами, що до постанови справи: місцеве населення глузувало, дивлячись на заходи піонерів, як на панську вигадку; кадру робітників, яких вимагала нова галузь господарства, не було зовсім; летючі незадерновані піски засипали молоді посадки. Кілька піонерів, не витримавши тяжких умов, облишили надії й подалися назад.

Минуло кілька років невпинної боротьби, і справа почала ставати на твердий ґрунт. Виявилося, що ця галузь господарства цілком можлива в кліматичних умовах південного терену України і що площа сипучих пісків, що до того часу жахала місцеве населення постійними заносами їхніх нив, стала базою одної з найцікавіших інтенсивних культур Низової Наддніпрянщини.

Місцеве населення, запевнившись у наслідках нової культури, зацікавилося виноградарством і почало з власної ініціятиви заводити виноградні плантації, об'єднуючись у гуртки, кооперативи. Поряд організується низка єврейських колоній, що, користуючись досвідом піонерів, за короткий час досягають певних наслідків.

Слід спинитися окремо над одним характерним моментом, що набуває епохіяльного значіння в історії розвитку не тільки виноградарства, а й инших інтенсивних культур у районі Низової Наддніпрянщини.

Терен олешківських пісків зовсім не знає найстрашнішого ворога виноградного господарства — філоксери. Але замість нього ми маємо иншого ворога Polyphylla Fullo (мармуровий хрущ), боротьба з яким, майже без відимих наслідків, з першого кроку вимагала від піонерів надзвичайних зусиль. За підрахунком витрат, що їх кинуто в районі на боротьбу з цим шкідником протягом тридцятьох років, маємо суму 11 мільйонів карбованців. Були випадки (плантації Потапкина, Грицая, Задоріжнього), коли площі засаджувалося чубуками поспіль 20 — 25 років, і кожного разу спроби сходили на нівець. Безнадійні перспективи боротьби із шкідником були головним гальмом переходу на нову господарчу галузь місцевого селянства, що стихійно тяглось до неї.

Тільки останніми часами одному з фахівців ентомологів, З. С. Голов'янкові, пощастило знайти радикальний спосіб захищати молоді плантації. Він виявив, що певна доза парадихлоробензолу, коли її додати до ґрунту, знищує зародків хруща. Спроби, що їх запротоколовано в присутності фахівців в-осени 1927 року, дали блискучі наслідки, і селяни. які за роками невдалих заходів кинули й думки про нову галузь господарства, знову вернулись до неї.

Слід зауважити, що винахід Голов'янка стосується не тільки даної галузи господарства, а й низки инших інтенсивних культур, і можна

сказати напевне, що своїм винаходом він наблизив час, коли 200.000 гект. колишніх пустель Низової Наддніпрянщини в умовах підсоння та виключних специфічних властивостей ґрунту станутъ осередком найцікавіших галузей інтенсивного господарства південної частини УСРР.

Зараз під виноградниками велика площа недавньої пустелі, що простяглася по всьому лівому берегу Дніпра від Кахівки до Кинбурзької коси. Під плодючими плантаціями маємо до 3.000 десятин і близько 20.000 під посадками, підготовками та черенками.

На цих площях акліматизовано виноград найкращих ринкових ґатунків — Шаблі, Рiслінг, Кабасія — і довга низка инших ранніх, пізніх та спеціяльно винних ґатунків винограду, що ним заповнено в-осени ввесь місцевий ринок Херсону, Миколаєва, Одеси. Останніми роками ринок винограду вийшов далеко за межі місцевих районів.

Загальна продукція сягає до 300.000 пуд. ягід та 200.000 відер вина, що його виготовлює нині переважно кооперативна артіль „Сипучі піски“ в Британах.

Що до екскурсійного огляду місцевости, то маємо зауважити, що найкраще її відвідувати підчас „сезону“, цеб-то серпень-вересень, саме підчас збору врожаю та заготівлі вина. Екскурсії, що прибуває до Основи, слід звернутися до місцевого кооперативу, де зустрінуть її охоче й дадуть усі відповідні поради що до огляду.

ХЕРСОН

Місто засновано 1778 року за планом Потьомкіна. Обрання місця було звязане з доконечністю використати його як місце військового порту. Завдання потім поширилося, і заснований 1783 року Херсонський військовий порт став разом із тим і торговельним. Тому сприяли так природні умовини місцевости, як і досвід історії: близькість моря вимагала постійного порту, щоб перевантажувати товари на головний водяний шлях, який від доісторичних часів уже відогравав ролю головної артерії, а економічний зріст країни, утихомиреної й забезпеченої від політичних негод, вимагав зосередження транспортових операцій та постійного місця будування й ремонту так торгових, як і військових суден. Недостатня глибочінь гирла довгий час не давала можливости широко розвинутися Херсонові, і він до кінця XIX ст. залишався лише внутрішнім, каботажним портом. Більшість вантажу (хліб), що йшов за кордон (до 20.000.000 п.), минаючи Херсон, провадилося на Одесу, лише иноді перевантажуючись у Херсоні.

Завдяки такому становищу не раз поставало питання про перебудування порту, його поглиблення й поширення, яку роботу влада й розпочинала кілька разів, починаючи з 1876 року. Поглиблення було закінчене 1900 року, і з того

часу Херсонський порт відкрито для зносин із закордоном.

З 1916 року розпочато роботи на Карантинному острові, що лежить на 3 кілометри нижче Херсону. За цими роботами малося збудувати спеціяльний відділ порту закордонного, так

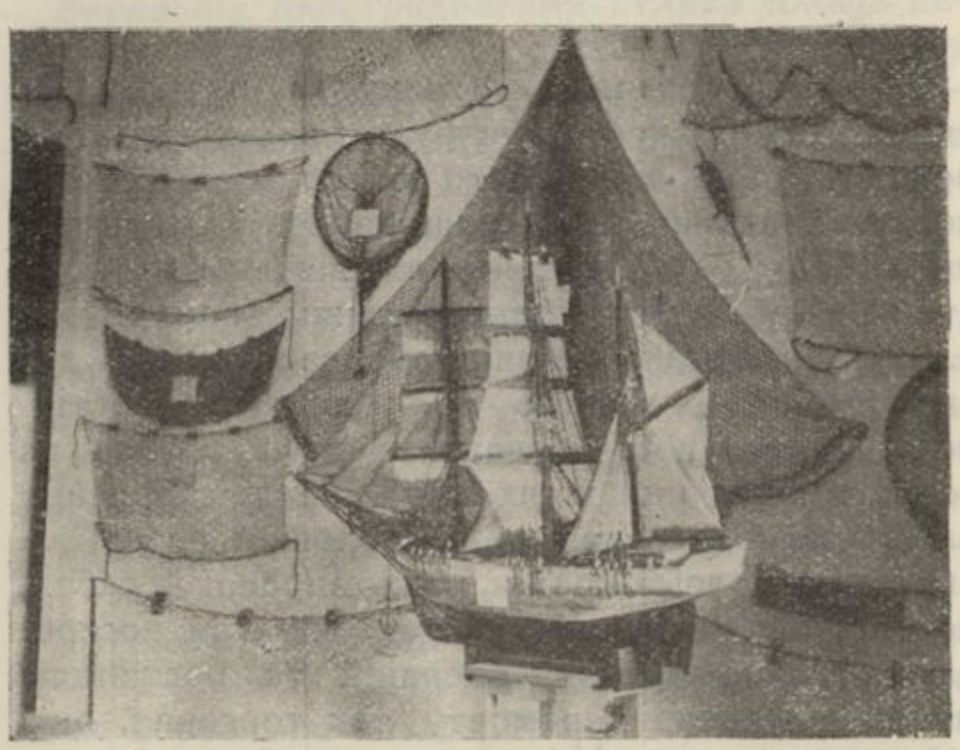

В музеї іхтіологічної станції

експортового, як і імпортового, але роботи припинено за громадянської війни, і закінчено їх лише за часів радянської влади.

Дніпрельстан уводить Херсонський порт у нову добу його історії. За загальним проєктом здійснення дніпровської проблеми Херсон природно має стати головним передаточним пунктом імпортово-експортових товарів. З Херсонським портом конкурують Одеса та Миколаїв, і нині ми ще не маємо достатніх даних

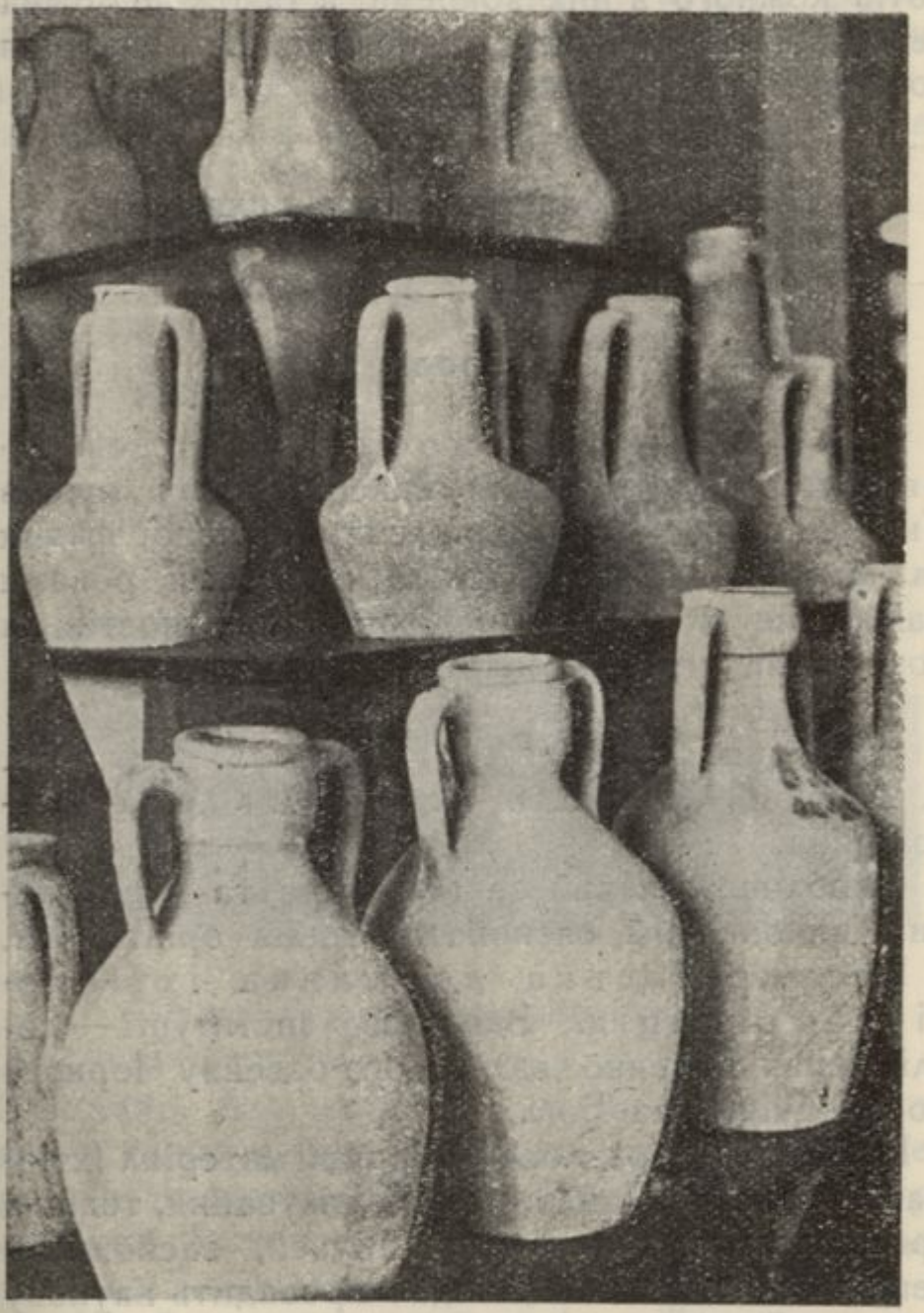

Амфори з ольвійського некрополя в Херс. істор. музеї

відносно майбутніх коньюнктур, залежно від яких перебуватиме маштаб торговельних оборотів кожного з них зокрема, а також не можна передбачати й переваги економічного значіння того чи иншого між ними.

Моменти екскурсійного огляду

Експонатний матеріял

Природа

Херсонський природничо-історичний музей є один із найсолідніших музеїв України за повнотою виявлення місцевої фавни та флори. На жаль, музей останніми роками майже не провадить наукової діяльности за повною відсутністю коштів.

Музей має відділи:

1. Фавна ссавців. 2. Птахів. 3. Рептилій. 4. Амфібій. 5. Риб. 6. Комах. 7. Флора Херсонщини.

Особливо цікавий за повнотою та бездоганним виконанням експонатів відділ орнітології.

Всеукраїнська державна іхтіологічна станція. Завдання інституції — дослідження південно - західнього басейну Чорного моря, Дніпра та Бога.

При музеї—зразково добраний матеріял іхтіофавни Дніпра. Приладдя досліджування, техніка промислового рибальства. Музей, заснований нещодавно, жваво й солідно провадить наукову роботу. Відділ іхтіофавни при станції є найповніший між відповідними відділами инших музеїв УСРР. Те саме слід зазначити відносно технічного виконання експонатного матеріялу.

Ми вже згадували за деякі пункти царин Херсону, підкреслюючи, що до них зручніш провадити екскурсію, зупинившись на Херсонський базі: між ними — Основа, Британи, Гола

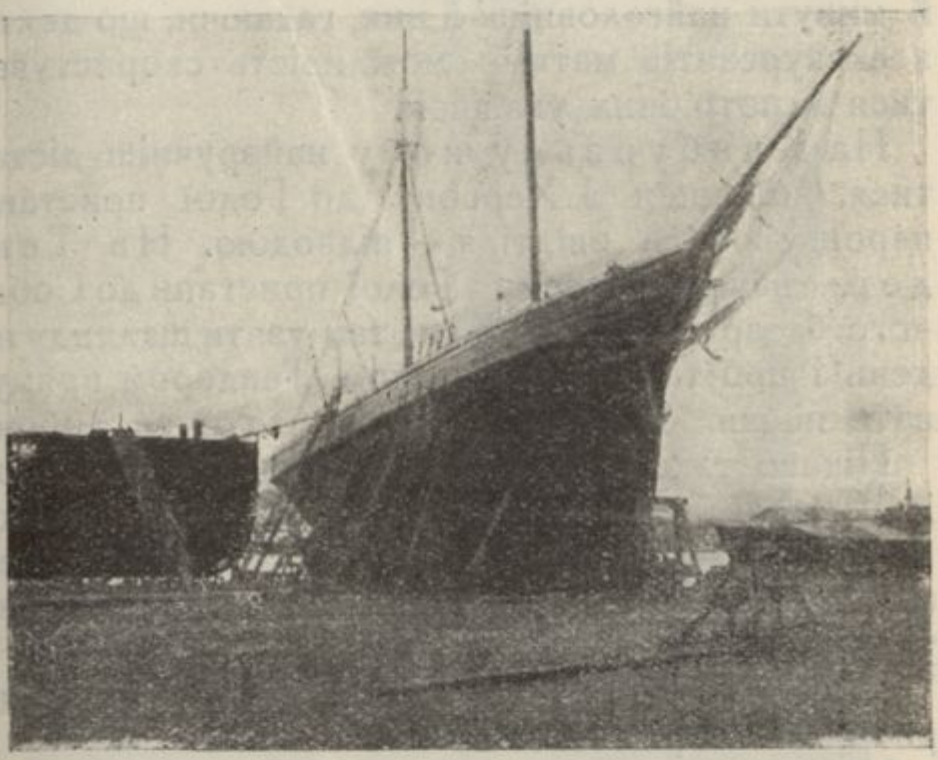

Шхуна „Бурлюк“ в ремонті (Херс. порт)

Пристань. Але, крім них, маємо низку найцікавіших пунктів, що увіходять до складу узбережжя Чорного моря: Кинбурзька коса, Ягорлицький Кут, остр. Тендер, остр. Джарилгач, а також і вся місцевість узбережжя взагалі — від Кинбурзької коси й далі за Джарилгач.

Отже, слід зауважити, що провадити подорож цими пунктами дуже незручно, особливо в тих звичайних умовах, що ними оточено

переведення групових екскурсій: обмеженість часу екскурсійного періоду (тоді як найцікавіші моменти цього терену можна спостерігати лише за ранньої весни та пізньої осени), відсутність не тільки баз, а й зручних пунктів ночівлі, неналагодженість шляхів, відсутність гідної питної води й т. ин. Але вважаємо за неможливе й минути найголовніші з них, гадаючи, що дехто з екскурсантів матиме можливість скористуватися з потрібних указівок.

На Кинбурзьку косу найзручніш дістатися, виїхавши з Херсону до Голої пристани пароплавом, а звідтіля — підводою. На Тендер — взявши підводу з Голої пристани до Собачого базару, або Кларівки; там узяти шаланду на день і проїхати нею берегом. Тендером прямувати пішки, велівши шаланді їхати за собою.

Цікаво також проїхати підводою з Олешок до Скадовська: тут можна послідовно ознайомитися із степовим плато та солонцями; цей маршрут має бути останнім, щоб мати загальне уявлення про терен.

На Кинбурзькій косі — видобування соли та рибальські промисли.

На солонцях узбережжя можна бачити майже всюди рослину кермек, на острові Тендері — сумах. Із цих рослин можна здобувати дубильний екстракт. Але за особливо цікавий момент слід вважати огляд узбережжя, як одного з найголовніших пунктів відпочинку перелітних птахів та масового гніздування. Нагадуємо, що лише весна та осінь дають повну картину тої ролі, яку відограє узбережжя терену в житті пернатого царства.

Подолавши море, хмари стомлених птахів грядом падають на землю, щоб, перепочивши

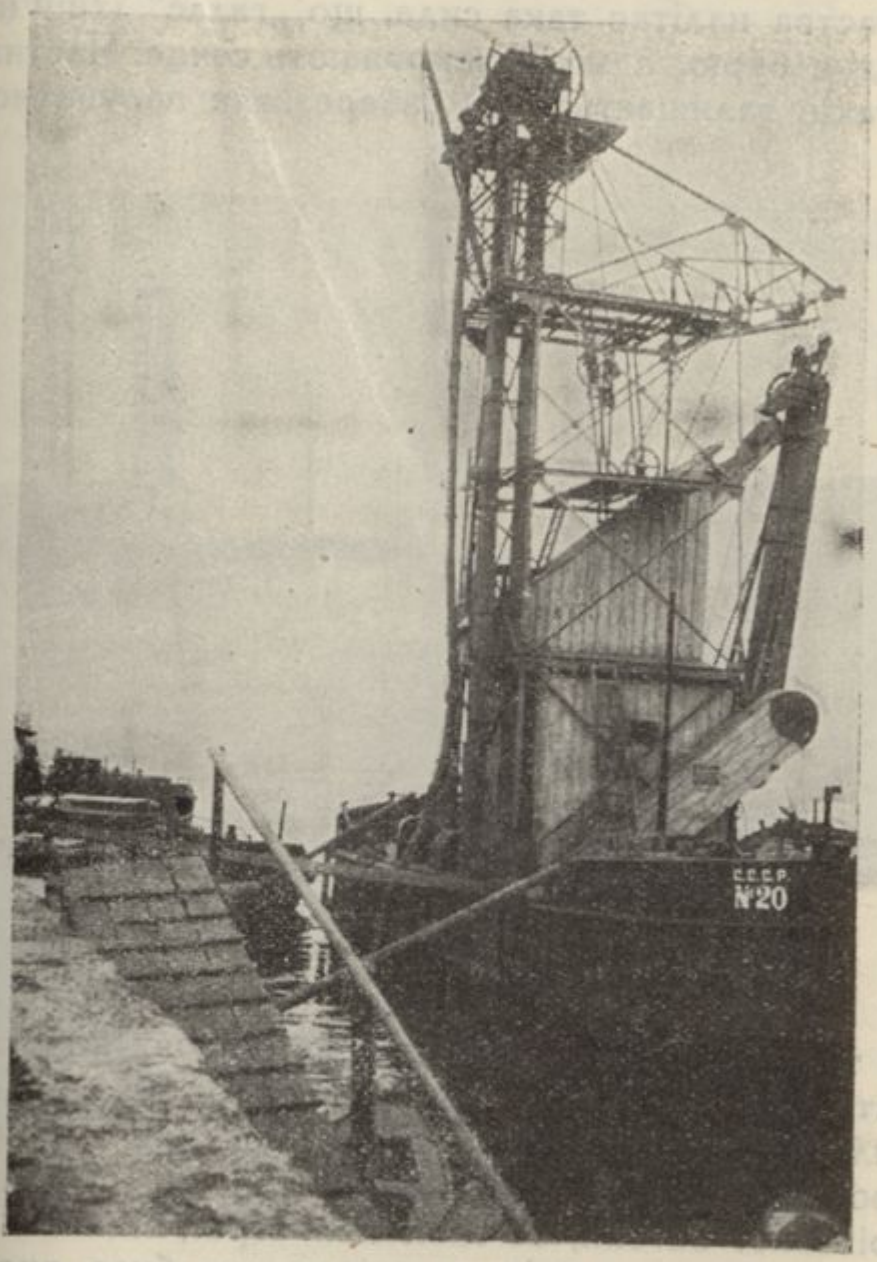

Наплавний елеватор

кілька день і набравшись сили, знов податись на далекі шляхи, розсипатись по терену европейської частини нашої землі. Підчас перельоту птаства налітає така сила, що „галас“ їхній нагадує бурю, а зграї закривають сонце. Частина птахів залишається на узбережжях паруватись,

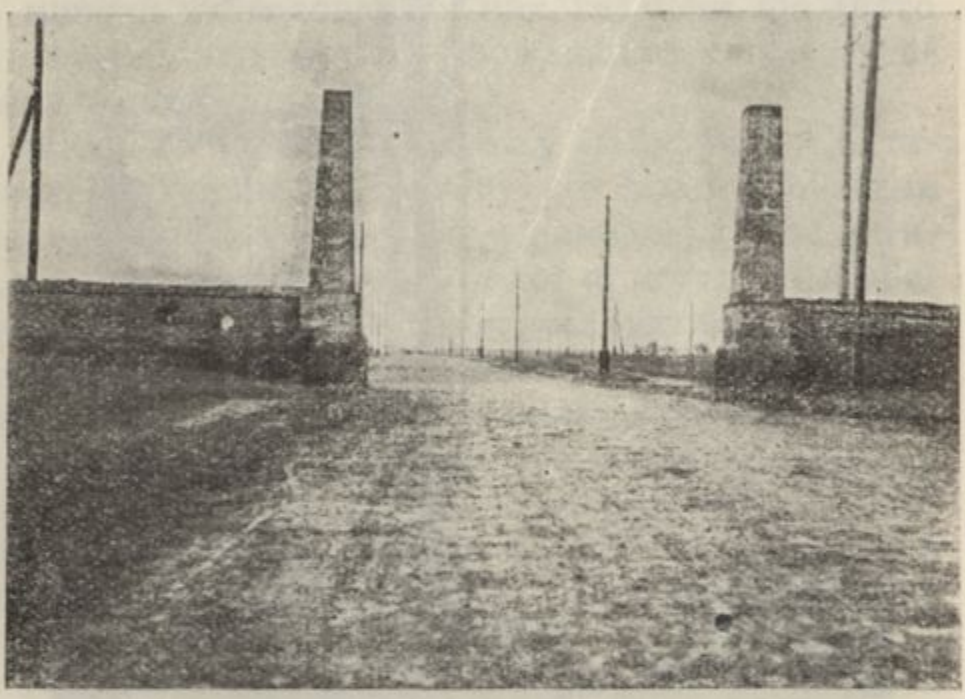

Ворота часів заснування Херсону, поблизу вокзалу

і тоді на улюблених птаством місцях не можна ступити ногою, не зруйнувавши гнізда. Коли члени одної з експедицій, спеціяльно командированої обслідувати терен, підійшли до Тендерівської затоки, то сполохані зграї, піднявшись, вкрили ввесь обрій, а всю затока була вкрита лебединими зграями, наче сніговою пеленою.

Отже, до останніх днів, саме за той час, коли натомлене птаство, відпочиваючи, набирається сили до дальшого великого шляху, на острів

збігалися орави хижаків із рушницями, сітками, паліччям та мішками. Птаство ставало здо-

Пам'ятник Говардові

биччю хижаків, що забирали його голими руками, забиваючи паліччям, заганяючи в сітки сотнями, тисячами й десятками тисяч. Мета

цього варварського полювання була єдина: перо птахів через агентів, що спеціяльно на той час прибували сюди з-за кордону, постачалося на закордонний ринок, ідучи головним чином на прикраси дамських туалетів.

Але не краща доля чекала й на те птаство, що залишалося на місці паруватися. У відповідний час до узбережжя насувалися знову ті самі орави хижаків; вони підходили сюди човнами та дубами, навантажували їх ущерть яйцями птахів і везли свій товар на миловарні, на угноєння ґрунту та на годівлю свиней.

Питання про те, щоб припинити це варварство, порушувалося кілька разів. На папері призначалося терен під заповідники, але хижацтво не припинялося. І лише за часів радянської влади, саме законом від 14 липня 1917 року, ціла низка пристановищ птаства — Тендер, Джарилгач, Солоноозерна Балка, Ягорлицький Кут, частина узбережжя на схід від Скадовська, острови Куюк, Мартини, Бирючний, Обиточенська коса та Білосарайська — призначено під заповідники й над ними поставлено сторожу. Ця постанова має значіння й економічне: між представниками пернатих ми маємо низку форм, що відограють ролю в промисловості, особливо північних країн Союзу.

Історія

Експонатний матеріял

Виключно цікавий експонатний матеріял що до історії південного терену України маємо в Херсонському державному історично-археологічному музеї.

В ньому відділи:

1. Археологічний. 2. Палеонтологічний. 3. Художній.

Між ними на окрему увагу заслуговує цілком науково поставлений відділ археологічний; він дає багатий матеріял що до зміни культур на Херсонщині. Археологічний відділ музею має підвідділи:

1. Передісторичний. 2. Скито-сарматський та античний. 3. Доби переселення народів. 4. Татарсько-турецький та запорізький. 5. Доби заснування Херсону. 6. Нумізматичний.

Сільське господарство

Між галузями сільського господарства цікава зокрема одна з інтенсивних культур — виноградарство з його осередками: Основа, Британи, Олешки, Козачі Лагері. До них від Херсону можна дістатися пароплавом (див. Основа).

Промисловість

Завод сільсько-господарських машин ім. Петровського.

Головні цехи: залізозаготовчий, ковальський, механічний, чавунно-заготовчий, обрубочний, столярний, малярний.

Судоремонтні майстерні ім. Комінтерну на Карантинному острові.

МИКОЛАЇВ

Місто засновано 1791 року. Разом із ним засновано й Миколаївський порт, як базу Чорноморської військової флоти. Роботу що до поглиблення водяного шляху з моря до Миколаївського порту розпочато 1828 р. (завглибшки на 21 фут).

Після невдалої Севастопільської війни Росія втратила право мати військову флоту на Чорному морі, і Миколаїв до часу франко-пруської війни відограє лише ролю порту торговельного.

З 1871 року порт військовий відбудовується знову й разом із тим поглиблюється знову водяний шлях завглибшки на 20 фут. Поширення торгових операцій вимагає будування спеціяльного торговельного порту, що й здійснюється наприкінці XIX стор. З будуванням залізниці на Миколаїв починають у великій кількості навантажувати хліб, будується елеватори перевантажувати зерно на судна і за допомогою льодоколів забезпечується безперервна робота торговельного порту протягом цілого року.

На 1900 рік обороти Миколаєва що до експорту сягають 31 міл. пуд., на 1913 — 86 міл. пуд.

Головні товари експорту—хліб, манганова та залізна руда.

Закордонний відділ Миколаївського порту дозволяє одночасно стояти 20 океанським па-

роплавам. На рейді всього Миколаївського порту може стояти до 100 пароплавів дальнього рейсування.

Моменти екскурсійного огляду

Для місцевих екскурсантів, що мають можливість витратити більше часу, детальний перелік окремих пунктів можна дістати в місцевій екскурсбазі.

Розраховуючи на дальнього екскурсанта, підкреслимо найголовніші.

Природа

Експонатний матеріял

Миколаївський музей природи. При музеї 10 відділів:

1. Світознавства. 2. Мінералогії. 3. Флори. 4. Сільського господарства. 5. Місцевої фавни. 6. Тропічної фавни. 7. Анатомії. 8. Загальної біології. 9. Фізики. 10. Технології.

Особливо цікаві за багатством експонатів відділи мінералогії та тропічної фавни.

Слід зауважити, що ввесь матеріял музею потребує корінної переробки системи експозиції. У тому стані, в якому музей перебуває тепер, він більш нагадує кунсткамеру тих часів, коли музей розглядали як збірку раритетів, дивовижних речей, і сучасним завданням музею він не відповідає.

Акваріюм. Одна з найпопулярніших інституцій південної України. Головний зміст експонатів, як то показує й сама назва,— іхтіофавна, між представниками якої є багато раритетних

екземплярів. При акваріюмі — невеличкий зоологічний сад.

Не можна не підкреслити того виключного порядку, дбайливости, в якому переховується ввесь експонатний матеріял та тварини зоологічного саду. Але разом із тим інструкції бракує витриманої системи, і добір експонатів має почасти випадковий аматорський характер.

Миколаївська астрономічна обсерваторія. Засновано 1821 року. До 1912 року обслуговувала потреби Чорноморської флоти (перевірка корабельних компасів, хронометрів, визначення точного часу).

З 1912 року — відділ Пулковської обсерваторії. Має астрономічне устаткування за останнім словом техніки. Наукові досліди Миколаївської обсерваторії мають міжнароднє значіння. Відвідувати — тільки за попереднім дозволом: несвоєчасне відвідування може перешкодити поточній роботі інституції.

Історія

Експонатний матеріял

Державний історично-археологічний музей. Не зважаючи на те, що інституцію засновано лише 1913 року, вона заслуговує на як-найбільшу увагу за солідністю експонатного матеріялу.

Музей має відділи:

1. Ольвійський та доісторичний. 2. Морський. 3. Старий Миколаїв. 4. Український. 5. Нумізматичний. 6. Збірний.

На особливу увагу заслуговує відділ ольвійської старовини (більш, як 10.000 експонатів).

В ньому є зразки чорно- та червонофігурної кераміки, вироби з теракоти, скла, бронзи, заліза, пам'ятники будівельної техніки Ольвії, колекції побутових речей та колекція монет із терену Ольвії (за 1000 зразків).

До часів революційних майже ввесь матеріял ольвійських розкопок офіційно мали надсилати до Петербургу. Тепер він залишається в межах України, головним чином надходить до Миколаївського музею.

Між історичними пам'ятниками Миколаївщини на виключну увагу заслуговує всесвітньо відома Ольвія.

ОЛЬВІЯ

Нині за час екскурсійного періоду дістатися до терену ольвійських розкопів із Миколаєва дуже зручно: від міста що-дня крейсує катер, і можна, виїхавши зранку з Миколаїва та оглянувши місце ольвійських руїн, над вечір повернутися на екскурсбазу. Ходи катером від Миколаєва до Парутинської пристани $2^1/_2$ — 3 години. На місці розкопів поточного року збудовано спеціяльно для екскурсантів барак для ночівлі.

Час початку грецької колонізації припадає, гадають, на VIII ст. до нашої ери. Протягом двох чи трьох століть грецькі міста, села та рибальські слободи густо внизали північне узбережжя Чорного моря. Ще й тепер то там, то там знаходять докази мешкання греків, рештки житла й речей домашнього вжитку, хоч історія й не записала на свої сторінки навіть їхніх назов. З найвидатніших грецьких колоній, що, принаймні, назви їхні збереглися в літературних джерелах, ми знаємо: над Дунаєм — Істр, над Дніпром — Тирас, на Березанському Лимані — Одесос, у Крыму — Теодосія, Фанагорія та Пактикапея, на Дону — Танаїс, на Кавказькому узбережжі — Діоскуріяда та инші.

Від деяких між ними не залишилося майже й сліду, инші нагадують про себе рештками руїн. З таких решток пізнали й місце колиш-

ньої багатої грецької колонії Ольвії, що відогравала таку значну ролю в зносинах між елінами та мешканцями степових просторів, головним чином, скитами. Заснування Ольвії, що припадає на другу половину VI ст., спричинили тільки економічні інтереси, і тільки на них

На руїнах Ольвії. Саркофаг

базувалося все її майже тисячолітнє життя. Геродот і багато инших істориків того часу доводять, що торгові обороти колонії були досить значні, як порівняти навіть із нашими часами: греки одержували від степових мешканців сировину — кожу, зерно; скити — все те, чим могли вони користуватися за станом їхнього культурно-економічного розвитку. Торговельний шлях, починаючись від Ольвії, ішов далеко вглиб степових просторів, і є дані гадати, що,

перетинаючи ввесь терен скитської землі, він прямував на схід до Уралу та Алтаю, а на північ — до берегів Балтики. Оскільки цей пункт, як один із економічних аванпостів, був потрібний грекам, за це свідчить та впертість, з якою вони трималися цього місця, не зважаючи на постійні загрози від степових мандрівників, на напади та руйнування.

Добою економічного розквіту Ольвії були V та IV століття до нашої ери. За цей час Ольвія була великим містом, мала вигляд могутньої фортеці із стінами й баштами, як за те свідчать нам рештки їхніх фундаментів, що збереглися й до нашого часу. Населення Ольвії за її кращі часи сягало до 100.000 мешканців.

Починаючи з III ст. до нашої ери економічна роля Ольвії починає підупадати. За кілька років до нашої ери її руйнують гети, і з цього часу вона вже не може піднестися до колишнього рівня; поступовно зменшуючи своє значіння за бурхливих часів, що почалися на степових просторах, колонія губить економічну ролю, сходить з історії зовсім, і востаннє назву її згадується за IV ст. нашої ери.

Під руїнами рештки колишньої колонії залишалися більш ніж тисяча років. Але, руйнуючись природно, рештки колишнього міста дійшли у видимих пам'ятниках до того часу, коли населення — спершу турки, а потім колоністи „Новоросії“ — стало використовувати готовий камінь; руйнуючи могили, місцеве населення натикалося на різні речі побутового призначення, прикраси, монети, і можливо, дорогоцінні скарби, що ховали мешканці в землю за ті небезпечні часи. Сила речей античної культури

зацікавила фахівців-антикварів, і вони стали збігатися до ольвійських руїн, навіть надсилати

Надмогильна лящада (Стела) з ольвійського некрополя

агентів із-за кордону. Місцеві селяни почали копатись, де тільки було можна, дістаючи товар для скупників. Грабування могил провадилося

головним чином уночі: землевласниця, якій належав терен Ольвії, не дозволяла не тільки хижацького руйнування останків, а й наукових дослідів. Отже, одному з аматорів пощастило зібрати цілий музей, що потім його перепродано до Берлінського музею. Закордонні зібрання античних речей почали поповнюватись матеріялом з Ольвії, і не було їх тільки в музеях Росії.

Лише наприкінці минулого століття розпочалося наукове дослідження ольвійських руїн, вперше — під керовництвом відомого археолога - історика Забеліна, а потім—проф. Фармаківського.

Матеріяли досліджень спочатку надходили до Ермітажу, але з минулого року вони залишаються в межах України при Миколаївському історичному музеї.

За час досліджування частина речей дісталася музеям Одеси та Херсону, особливо першої, де ми маємо багатий експонатний матеріял часів елінської колонізації.

Більшість експонатів цього цікавого музею припадає на Ольвію. Дослідження Ольвії нині провадиться регулярно що - року.

Промисловість

З моментів екскурсійного огляду з галузи промисловости заслуговує на особливу увагу судовагонобудівельний завод імени Андре Марті. Завод має 18 окремих цехів. Робітників на заводі разом із службовцями — до 70.000 чол.

Випуск продукції 1926 року — на 12.171.881 крб.

Програма на 1927 рік — на 15.252.000 крб.

Крім заводу ім. Андре Марті, є завод сільсько-господарських машин. Виготовляє: плуги, борони, віялки й инші сільсько-господарські машини.

Робітників на заводі — 120 чол.

Продукція останнього року — на 1.252.669 крб.

Невеличка ґута, де виготовляється переважно пляшка.

Мистецтво

Музей им. Верещагіна. Радянськая площа.

В музеї: малярство, скульптура, фаянс, меблі.

Між скульптурами — оригінал Канови „Наполеон".

У відділі малярства — Айвазовський, Судківський, Кюінджі, Борисов.

Реврух

Істпарт — ріг Радянської та Таврійської вул.

Підготовчий матеріял

Латишов — Исследования об истории и государственном строе. Ольвии 1887.

Фармаковский — Раскопки в Ольвии. 1907.

Фармаковский — Ольвія. 1915.

ОДЕСА

За багатством та різноманітністю моментів екскурсійного огляду Одесу разом із її околицями слід вважати за один із найвидатніших пунктів не тільки терену УСРР, а й усього Союзу. Вона не належить до тих міст, де на кожному кроці — пам'ятники матеріяльної культури давнього часу, як то ми маємо в Києві, Каменці, Чернігові й инших місцях України. Отже, загальні умовини природного оточення, постійний звязок Одеси, як портового міста, з Европою, специфічні моменти природи, що утворили з околиць міста один із найвидатніших курортних вузлів, маштаб торгових оборотів, що з перших часів існування міста приваблював до нього фінансових діячів, меценатів, аматорів усіх галузей мистецтва; різноманітність та схрещування інтересів, що властиве кожному видатному портові — усе це не могло не залишити наслідків відповідного маштабу, не виявитися в яскравих зовнішніх формах, не зважаючи на той короткий час історичного життя, що його має за собою Одеса.

Час заснування міста припадає на добу, коли за другої Турецької війни (1787—1791) уся оттоманська земля — частина північного узбережжя Чорного моря, що була під турецькою державою, перейшла за мирною угодою до колишньої Росії. За тих часів на місці сучасної

Одеси стояла турецька фортеця Гаджібей (Кочібей, Іні - Дуння). 1789 року цю фортецю взято Потьомкінським військом під керовництвом інженера, еспанця з походження — де - Рібаса.

Де - Рібас, фахівець морських справ, звернув увагу на Гаджібей, як на місце, придатне до порту, і разом із своїм помічником голяндським

Будинок часів заснування Одеси. Місце, де збирались грецькі повстанці

інженером де - Воланом та А. Шостаком виробив план перебудування Гаджібея на військовий порт. Проєкт затвердила Катерина і наказом від 27 травня 1794 року доручила де - Рібасові керовництво над роботами збудування порту. Роботи за поширеним планом (проти ранішого військового призначення порту) розпочато 22 серпня 1874 року — час, який слід

вважати за час заснування Одеси. Власне, назву Одеси, за бажанням Катерини, надано Гаджібею роком пізніш. В основі назви лежить грецьке місто Одесус (Одесос), що стояло за часів грецької колонізації поблизу Жевахової гори в околицях Гаджібея. (Слід зауважити, між иншим, що не всі дослідники згоджуються на тому, де саме стояло колишнє грецьке місто).

Де-Рібас протягом трьох років, налагодивши справу будування порту й міста, виїхав. 1796 року Катерина померла, а наслідувач престола Павло, відомий ненавистю до всіх заходів Катерини, припинив розпочаті роботи.

Повним темпом вони розпочалися знову лише 1803 року, коли продовження завдань доручено герцогові де-Рішельє, французькому емігрантові, до якого Олександр I виявляв особливу приязнь. Рішельє зумів надати роботам широкого розмаху, зав'язав зносини з закордоном, розпочавши налагоджувати експорт і імпорт.

1814 року Рішельє повернувся до Франції, а продовження робіт доручено О. Ланжеронові.

Слід зауважити, що і де-Рібас, і Рішельє, і Ланжерон були досить енергійні яскраві постаті. Вони стояли на рівні европейської культури тих часів і надали новому місту з перших кроків европейського вигляду, який так відрізняє Одесу від инших міст колишньої Росії.

За часів наступника Ланжерона — Воронцова поширюється будування фабрично-промислових закладів, культурно-освітніх інституцій, влаштовується книгозбірні, налагоджується преса, будується театри.

Після де-Рібаса, Рішельє, Ланжерона та Воронцова ми вже не бачимо на чолі керовництва Одесою видатних адміністративних постатей,

але місто, вдало задумане, зростає й шириться стихійно. Широкі торговельні обороти дають змогу перевести зайвину капіталу на утворення відповідного оточення, в якому знаходять собі місце осередки культурних інституцій. Загальна атмосфера культурної оази на тлі умовин південної природи та моря закликає представників

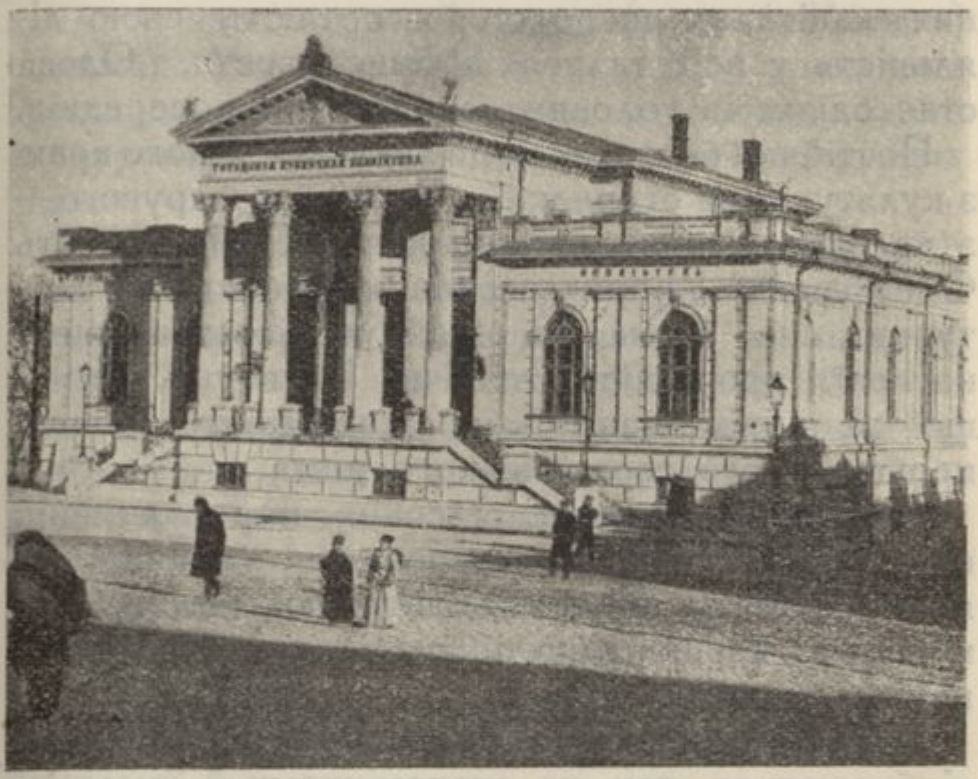

Будинок громадської книгозбірні

науки, літератури, мистецтва так культурних осередків колишньої Росії, як і західньо-европейських світил, і між іменами Шумського, Щепкіна, Пушкіна, Гоголя, Глінки, Шевченка, Рубінштейна маємо Россіні, Каталоні, Ліста, Паганіні, Міцкевича, Ольріджа. В утворенні зовнішнього вигляду міста беруть участь найвидатніші художні й технічні сили тих часів:

Боффо, Томон, Торічелі, скульптор Мартос і ин., що залишають зразки пам'ятників високого мистецтва. Одеса набуває значіння одного з найвидатніших осередків культури.

Маштаб торговельних операцій, скупчуючи капітал, вимагає заснування банків, бірж, контор, закордонних агентур. Акційні товариства, засновані так на російських, як і на закордонних капіталах широко розгортають свою діяльність у всіх галузях промисловости, і Одеса стає одним із головних економічних осередків.

Постійний безпосередній звязок із одного краю з культурними осередками Европи, а з другого— з головними центрами колишньої Росії надають Одесі ґрунту до пристосовання діяльности культурних сил. Одна по одній утворюється вищі наукові, професійні, технічні інституції, музеї, що за своїм маштабом відповідають темпові першорядного европейського міста.

Природне оточення, підсоння, море, лимани, виноградні плантації становлять умовини, за якими околиці Одеси перетворюється на ряд курортів першорядного значіння, що стоять нарівні з найвидатнішими курортами Европи.

Роки світової та громадянської війни важко відбиваються так на економічному й культурному житті Одеси, як і на її зовнішньому вигляді. Знищено парки, зруйновано багато будинків. У загальній коньюнктурі політичних ситуацій підупадає значіння порту, а з тим разом і маштаб торговельних операцій. Не зважаючи на все, пульс економічного й культурного життя нині починає бити повним темпом, і недалеко той час, коли Одеса не тільки поверне своє недавнє значіння, а й набуде нових моментів відповідно до нових підвалин життя, що забезпечать

їй ролю першорядного культурно-економічного центру не тільки в межах південної України, а й усього Союзу.

Головні моменти екскурсійного огляду

Зауважимо, що поставу екскурсправи Одеської екскурсбази (вул. Короленка, № 5) слід вважати за одну з найкращих (разом із Києвом) у межах України. При екскурсбазі прекрасне приміщення для ексурсантів, керовники, повні екскурсмаршрути так по місцю, як і околицях Одеси.

За багатством окремих моментів екскурсійного огляду, огляд Одеси, на наш погляд, не можна перевести швидше, ніж за шість день. Справа в тому, що Одеса дає великий матеріял екскурсійного огляду, що лежить поза тереном міста, минути якого не можна через його цікаві властивості та першорядне значіння: маємо на увазі курорти царин Одеси.

Плануючи огляд, гадаємо, що за найкращий розподіл часу слід би взяти такий: перший день присвятити загальному оглядові міста, бульварів, вулиць, архітектурних ансамблів набережної, порту.

Огляд музеїв одеських не можна закінчити за день: на них слід планувати, принаймні, два дні; на промислові заклади — два дні; шостий день — на огляд околиць.

Скоротити час огляду до чотирьох день можна, лише оглянувши два-три головні музеї, а також кілька промислових закладів. Але таке скорочення — не на користь екскурсантові. Краще поступитись якимсь иншим пунктом, ніж псувати останні дні подорожи (Одесу найзручніш

поставити фінальним моментом) поверховим оглядом усього того, що дає Одеса з її морем, прекрасними музеями та курортними пунктами.

Природа

Експонатний матеріял

Природно-історичний музей. Кол. Воронцовський палац.

Музей улаштовано за часи радянської влади.

При музеї відділи:

1. Флора та фавна Криму, Кавказу.
2. Світознавство з підвідділами: а) історична геологія; б) мінералогія; в) географія; г) астрономія.
3. Зоографія.
4. Місцевий край.
5. Загальна зоологія та ботаніка.
6. Етнографія й инші.

Загальний характер музею переважно учбовий, але в плані музею стоїть поширення його завдань у напрямку науково-дослідчої роботи.

При музеї — невеличкий зоологічний сад.

Підчас огляду музею слід звернути увагу саме на приміщення музею, збудоване 1829 року за проєктом археоолога Боффо.

Бібліотека музею — в приміщенні кол. мечети, що складала частину Хаджибеївського замку. Ще й зараз збереглися на сходинах, що вели на гору, турецькі написи.

Повної сохранности розпис. Колонада з краєвидом на порт, море — один із найкращих краєвидів Одеси.

Слід зауважити, що кол. Воронцовський палац один із найвидатніших ампірних пам'ятників

України. На жаль, постанова місцевої комісії охорони пам'ятників не звернула своєчасно уваги місцевого уряду, не знайшла конкретного здійснення — і будинок разом із площею при ньому досі не оголошено заповідником із відповідним використанням його науковими інституціями.

Жива природа (див. в околицях Одеси)

Історія

Експонатний матеріял

Історико-археологічний музей — Майдан Комуни, № 4.

Головні відділи музею:

1. Первісна археологія. 2. Мистецтво египетське. 3. Скитське мистецтво. 4. Еллінське. 5. Римське. 6. Українська старовина. 7. Турецька. 8. Портретна заля місцевих діячів. 9. Нумізматичний відділ. 10. Археологічна бібліотека.

Крім того, експонати готської, генуезької, вірменської, перської, китайської, тібетської, татарської й инших культур.

Музей існує з 1839 року, найвідатніший із музеїв Одеси. Концентрує головним чином речі, знайдені за час дослідження узбережжя Чорного моря, грецьких колоній. За колекціями кераміки цього музею можна достежити майже всі головні відміни даної галузи античного мистецтва. З окремих колоній найповніш виявлені: Пантікапея, Теодосія, Херсонес, Ольвія, Тірас. Речі кераміки іонійської (VI, VII ст. до нашої ери), що їх знайдено в зазначених місцях,—

найповніший набор із музеїв не тільки Союзу, а й Европи й має світове значіння.

Доісторичний відділ музею влаштовано на матеріялах, здобутих за часів дослідження терену видатними представниками науки.

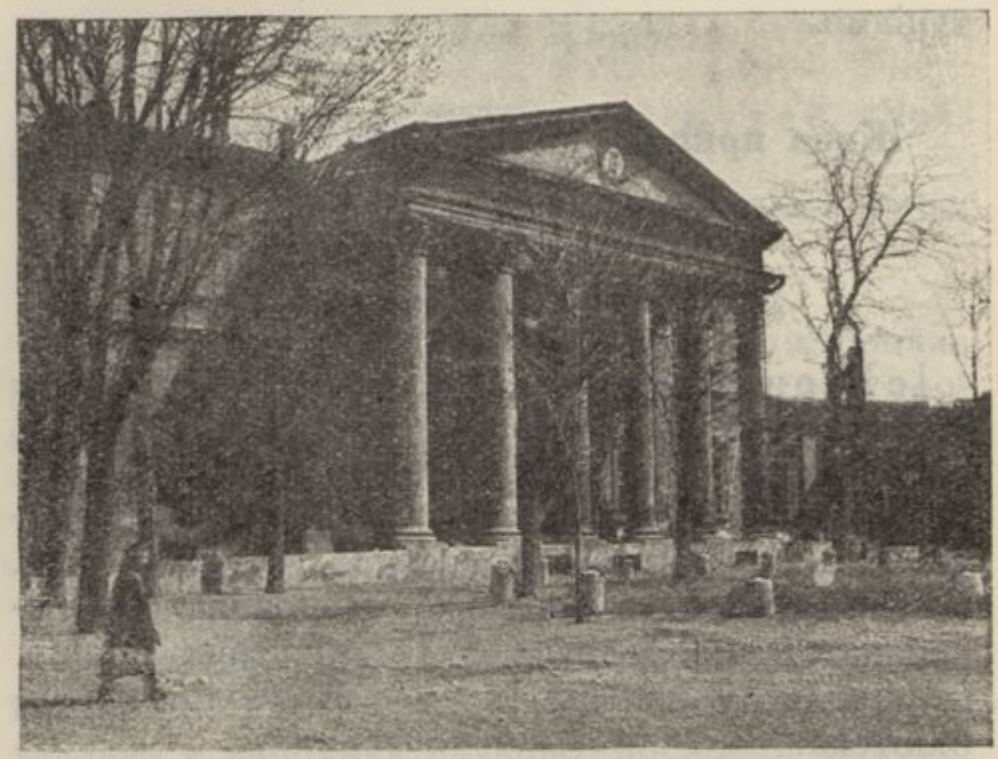

Одеський художній музей (народній)

Цікавий відділ — галерія адміністраторів, колонізаторів і взагалі місцевих діячів, а також представників науки.

Музей має до 70.000 експонатів.

Пам'ятники історії

Куток Старої Одеси. В ньому: будинок, де 1821 року за час грецького повстання збиралися грецькі патріоти „етеристи". Червон. провулок, № 18.

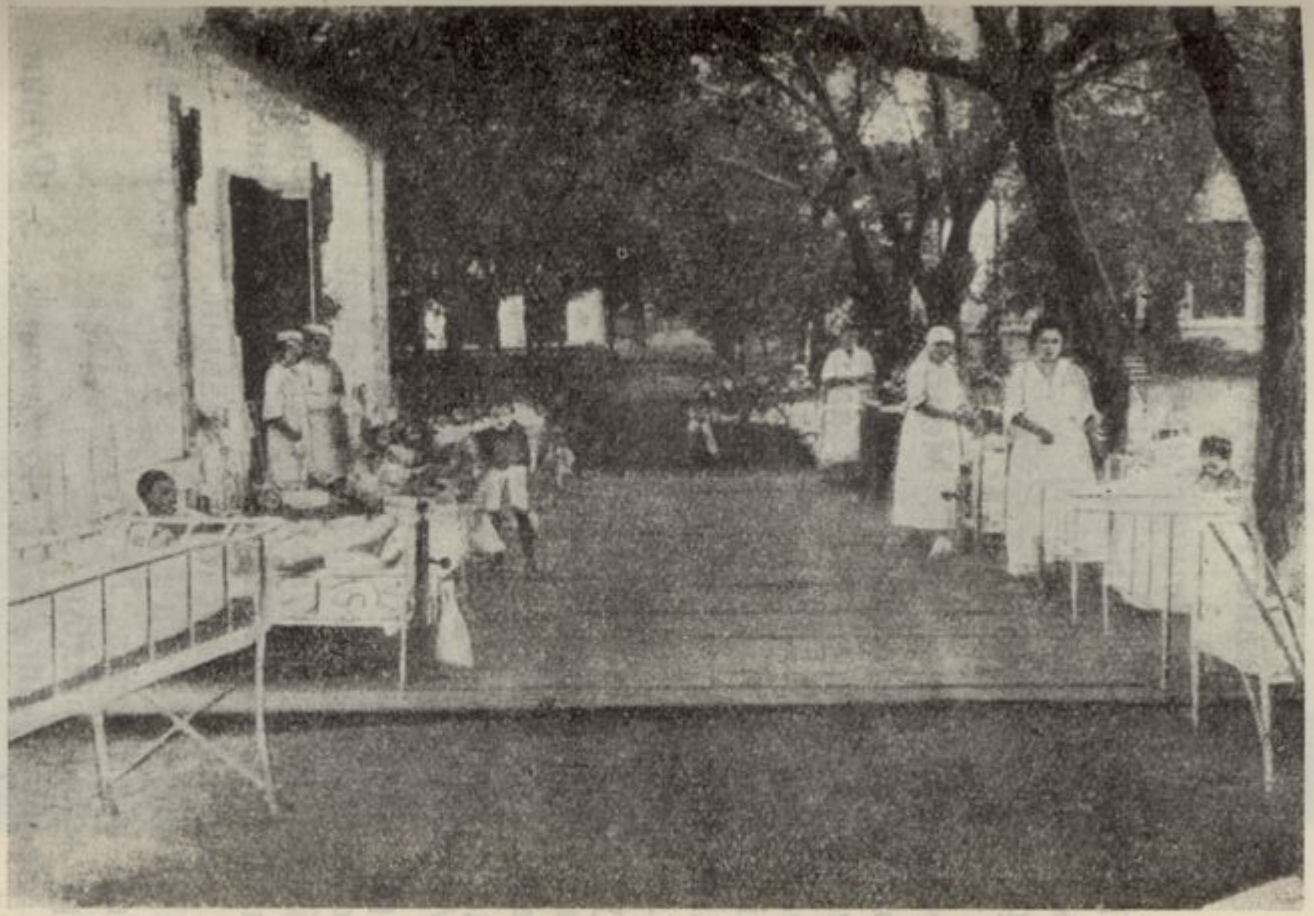

Холодна Балка. Курорт для дітей в околицях Одеси

Буд. № 6 та 8 на тому самому провулку з ґанками — зразки найдавніших будинків Одеси.

Рештки Старої фортеці. Парк Шевченка.

Сільське господарство

Експонатний матеріял

Сільсько-господарський музей. Бульвар Фельдмана, № 4.

При музеї відділи:

1. Ґрунтознавство. 2. Меліорація. 3. Бджільництво, шовківництво. 4. Молочарство. 5. Хліборобство. 6. Машинізація. 7. Кормові культури. 8. Скотарство. 9. Садівництво. 10. Виноградарство. 11. Шкідники. 12. Лікарські та технічні рослини. 13. Технологія волокнистих рослин. 14. Організація сільського господарства. 15. Насінництво. 16. Дослідна справа.

Музей організовано за часи радянської влади, і нині він у стадії організації.

Завдання музею — поширення сільсько-господарських знань серед селянства степової смуги України.

Оригінальний цикл експонатів музею — картини на сільсько-господарські теми.

Цікаво добрано моделі сільсько-господарських машин та наочне приладдя, що демонструють досягнення досвідних станцій.

Музей полювання та рибальства. Площа К. Маркса, № 7.

При музеї відділи:

1. Зоологічний. 2. Іхтіологічний. 3. Рушницької техніки.

В зоологічному відділі — об'єкти мисливства, представники птаства. Відділ постійно поповнюється новими експонатами прекрасної техніки

Збирають кенафу на Одеській дослідній станції

місцевого таксидерміста. При музеї — майстерня заготівлі модел.

Дослідчі сільсько-господарські інституції. Селекційна станція. Школа садівництва. Виноробна станція.

Промисловість

Одеса, як місто з великою кількістю населення (1927 року — 340.971), центр великого сільсько-господарського району, імпорту та експорту, має й відповідну різноманітність індустрії, що обслуговує сільсько-господарські потреби місцевого населення, порту, галузі судобудівництва та ремонту, переробку імпортових товарів, потреби місцевої промисловости.

Більшість підприємств об'єднано трестами.

Лише велика (цензова) промисловість налічує до 200 окремих підприємств.

Дрібна промисловість — до 8.000 окремих підприємств.

Армія робітників налічує до 20.000 чол.

До найголовніших галузей цензової промисловости Одеси слід залічити (за даними 1927 року):

Виробництво джутове	3.023	робітн.
„ сільсько госп. маш.	1.322	„
„ тютюнове	846	„
Судобудівництво	845	„
Машинобудівництво	400	„
Гутарство	351	„
Металооброблство	257	„
Деревообробна промисловість .	393	„
Консервна	318	„

Внутрішній торговий оборот Одеси за 1927 рік має до 300 міл. крб. Вантажооборот порту — до 6 міл. тонн на суму до 500 міл. крб.

Музей виробництв. Вул. Леніна, № 15. Музей засновано за часів радянської влади.

Відділи музею:

1. Приладдя сільсько-господарське. 2. Ткацьке виробництво. 3. Деревообробне. 4. Харчовий відділ. 5. Шовківництво. 6. Нафтова промисловість. 7. Водогін та каналізація. 8. Тютюнова промисловість. 9. Хемічна промисловість. 10. Шкіряна. 11. Ріг. 12. Щетина.

Крім того, має відділи: шкільний, педагогічний, діяпозитивний (промисловість, природознавство, світознавство).

Головні фабрично-заводські підприємства

В короткому огляді неможливо перелічити навіть найвидатніші промислові заклади Одеси.

Екскурсантам слід ознайомитися хоча б із матеріялами Центрального Статистичного Управління по Одеській окрузі, щоб спинитися окремо над оглядом тих, що безпосередньо стосуються до майбутньої спеціяльности окремих екскурсійних груп: сільсько-господарчих, техників, фахівців тої чи иншої галузи.

Спинімося лише на тих, що мають загальне значіння, з якими слід ознайомитися кожному екскурсантові, хоч якої галузи буде в майбутньому його фах.

Судобудівельний завод ім. А. Марті. Вул. Щоголіва, № 3.

Машинобудівельний завод ім. Леніна, Вул. Короленка, № 1.

Джутова фабрика. Вул. Мойсієнка, № 32.

Консервна фабрика. Артилерійний проспект.

Радимо мати на увазі:

Ваговий завод. Вул. Банківська, № 142.

Хемічний завод. Куяльницький шлях.

Паперова фабрика. Артилерійський проспект.

Мистецтво

Експонатний матеріял

Державний художній музей. Вул. Пушкінська, № 9.

Відділи музею:

1. Галерія старовинного малярства. 2. Сучасного. Сабаніїв міст. 3. Стара Одеса. 4. Відділ мистецтва худ. СРСР.

Державний художній музей заслуговує на як-найбільшу увагу. Його засновав комітет охорони пам'ятників мистецтва та старовини за період од 1920 по 1923 рік, і наслідками роботи, переведеної комітетом, Одеса має право гордуватись.

До складу першого відділу війшли головне картини західньо-европейського малярства, стильні меблі, гоблени, порцеляна. Тут маємо роботи майстрів еспанської школи (перша „червона" заля), нідерляндців часів XV, XVI, XVII ст. („змарагдова" заля), французів XVII, XVIII ст. („баканова" заля), портретне малярсто та гравюри XVIII та початку XIX ст. („синя" заля), далі гобелени та шитво, почасти порцеляна, італійці, фламандці, голяндці. За експонатами цього відділу можна простежити в головних рисах течію західньо-европейського малярства від раннього ренесансу до часів Французької

революції. Між окремими речами слід підкреслити: Мадона — Мурільо, Портрет — Т. Лоренса, Скорбна мати — Матейса, Охота — Вувермана, Курильщик — Тенірса, Пейзаж — Пусена, Морський ландшафт — А. Верне, речі Веронезе, Гвідо Рені, Мікель - Анджело, Рубенса, Рюїсдаля. Між иншим — речі Маніяско — художника, робіт якого мало в музеях Европи.

Відділ сучасного російського малярства слід вважати за один з найкращих в межах Союзу.

На експонатному матеріялі галерії можна простежити хід російського малярства в зразках його найголовніших течій. Найвидатніших представників доби „Мир Искусства“ репрезентовано першорядними речами. Зокрема: Сомов, Сєров, Алекс. Бенуа, Лансере, Врубель. Сомова — до ста окремих речей.

Відділ Старої Одеси може стати за зразок влаштування подібних відділів инших музеїв.

Народній художній музей. В ньому зокрема цікаві роботи художників доби „Передвижників“.

При музеї, вул. Короленка, № 5, як ми вже згадували — екскурсбаза та екскурсбюро.

Крім зазначених музеїв, слід зауважити:

Музей істпарту. Вул. Ласточкина, № 6.

При музеї відділи:

1. Історія ревруху СРСР. 2. Історія ревруху Одещини. 3. Історія каторги. 4. Кімната Леніна. 5. Кімната плакатів.

Морський музей. Бульвар Фельдмана, № 9.

Складається з відділів:

1. Парусний. 2. Морське дно. 3. Відділ військової флоти. 4. Технічний відділ. 5. Історія ревруху флоти. 6. Відділ сучасної торговельної флоти.

У „парусному“ відділі — парусові суда (в моделях та малюнках) од Петра І.

Військовий музей. Буд. армії та флоти. Складається з відділів:

1. Історія рушниці з 1852 року. 2. Пушечний відділ. 3. Рицарська зброя. 4. Старовинна зброя за останні сто років: Росії, Хіни, Японії, Персії, Турції, зброя німецьких та австрійських військ останньої війни.

Музей гігієни. Вул. Жуковського, № 38.

Пам'ятники мистецтва

Давніх пам'ятників мистецтва в Одесі немає. Але вона досить багата на пам'ятники будівництва, між якими є зразки високого мистецтва.

Між ними слід зауважити:

Будинок колишнього Воронцовського палацу на Набережній. Будинок старої біржи — зараз будинок виконкому. Колишній Наришкінський палац — зараз народній художній музей. Цікаві архітектурні ансамблі узбережжя: Рішельївське з пам. роб. Мартоса, ансамль групи будинків коло виконкому з площею. Оглядати архітектурні пам'ятники Одеси слід з керовником, що розуміється на стилях, деталях структурних форм.

Околиці Одеси

В кількох кілометрах від Одеси — група курортів. Між ними три грязевих — Куяльницький, Хаджибеївський, Холодна Балка, дві кліматичні станції: Аркадія та Люстдорф.

Майже все узбережжя від Одеси до Люстдорфу з його Малим, Середнім та Великим Фонтанами — один розкішний сад.

Аркадія

Підсоння Одеси, море, лимани, виноградники — всі ці умовини природно сприяли утворенню в околицях Одеси цілої низки курортів, що їх сполучено: з Одесою — зручним переїздом на автомобилях та трамваях, з центрами Союзу — швидкими прямими потягами.

В саду Лассаля

Найвидатніша роля в цих курортах належить лиманам з їхніми цілющими грязями.

Куяльницький Лиман лежить за одинадцять кілометрів од Одеси. Його сполучено з містом залізницею та трамваєм.

Грязелікарня перепускає близько трьох тисяч хорих щоденно. При Лимані — купальні. Фізико - терапевтичний інститут. Рентгенівський кабінет. Кабінет функціональної діягностики.

Лабораторія. Поліклініка. Для хорих при Куяльницькому курорті є кілька окремих санаторіїв.

Санаторій клінічний ім. Леніна — для хорих клінічного догляду.

Санаторій ім. Семашка — для нервовохорих.

Санаторій ім. К. Маркса — для терапевтичних хорих.

Куяльницький Лиман, що на ньому стоять ці санаторії — озеро до трьох кілометрів завширшки та до 30 завдовжки.

Рівень води в ньому на 5 м нижчий за рівень моря. Ропа радіоактивна. Куяльницький Лиман відділяється від Хаджибеївського Жеваховою горою, цікавою з геологічного боку.

Лиман Хаджибеївський. Глибший за Куяльницький, до 30 км завдовжки, до трьох завширшки. Глибочінь до 15 м.

Рівень води на 2 метри нижчий за рівень моря.

Хаджибеївський курорт за 8 км од Одеси. З Одесою сполучений трамваєм. При ньому великий парк. Санаторій на 200 хорих. Дачі. Окремі кімнати.

За 20 км від Одеси — курорт Холодна Балка. З Одесою його сполучено залізницею та трамваєм. Висока мальовнича місцевість, кліматичні умови, власні виноградники сприяли утворенню кліматичної станції.

Аркадія, Люстдорф, Лузанівка — приморські кліматичні станції.

Аркадію сполучено з Одесою трамваєм. Прекрасні пляжі. Парк. Сонцелікування. Пісочні ванни.

При курорті — санаторій ім. Семашко, з комфортабельно обставленими окремими дачами, кімнатами.

Дієтичне харчування. Електролікувальний кабінет. Гальванізація. Світолікувальний кабинет і ин.

Люстдорф — саме на березі Чорного моря. До нього з Одеси — трамвай. Прекрасні кліматичні умови, краєвиди, пляж. При курорті — дитячий санаторій на 100 дітей.

Лузанівка з прекрасним пляжем. При ній спеціяльний санаторій для матерів з дітьми.

Підготовчий матеріял

Вайндрах — Основные черты экономики Одессы.

Парамонов — О торговом и промышленном значении Одессы. 1927.

Стара Одеса — Вид. Одеського держ. худ. музею. 1927.

1905 год — Революционное движение в Одессе и Одещине. Т. I, II. 1925.

Вся Одещина — адресная и справочная книга на 1927 г.

ЕКСКУРСМАРШРУТИ

Групі, що має перевести ту чи иншу екскурсію, радимо звернутись до організації УМПЕТ (Українське мішане пайове екскурсійне т-во. Адреса: Харків, Наркомос, вул. Артема, № 29, кімн. 11[1]).

УМПЕТ, що почало функціонувати з початку поточного року, має за своє завдання широку постановку екскурсійної справи, насамперед в межах УСРР, одночасно ув'язуючи свою діяльність з иншими організаціями того ж порядку СРСР. Перш за все УМПЕТ ставить на черзі завдання забезпечити зручні умови подорожування тими частинами терену УСРР, що за останні роки, прикувавши увагу найширших кіл громадянства, звернули до себе й загальну течію екскурсійного контингенту: маємо на увазі терен Дніпрельстану в звязку з суміжними осередками цензової промисловости — Донбас, Криворіжжя. Шлях, що об'єднує найголовніші економічно-промислові осередки, разом з тим сполучає й різноманітні умовини природного оточення, тим саме набуваючи для екскурсанта виключного змісту. Сотні тисяч екскурсантів, що прямують цим шляхом, спричинилися до утворення спеціяльної інституції, на чолі завдання

[1]) Організацію влаштовано за ініціятивою об'єднаного екскурсійного бюро Наркомосу при участі Наркомздоров'я, Наркомзему, ВУРПС, ВУК робос.

якої стоїть допомога масовому екскурсантові так в справі полегшення подорожи з матеріяльного боку, як і в справі підготовки зручних умов що до її переведення. Зокрема перед УМПЕТ'ом стоїть завдання координувати лави екскурсійного контингенту що, за останні роки набувають характеру стихійної течії. Екскурсмаршрути, що їх переведення приймає на себе УМПЕТ, за час влаштування порадника докладно ще не було вироблено, але в загальних рисах їх намічено в таких межах.

Маршрут 1

Київ — Канів — Запоріжжя (Дніпрельстан).

Київ — 4 дні
Канів — 1 день } пароплавом.
Дніпропетровськ — 2 дні

З Дніпропетровську автобусом (з заїздом на пороги Кодацький та Ненаситець) на Запоріжжя (Дніпрельстан) — 2 дні.

Час подорожи — 13 день.

Вартість — 35 — 40 крб.

Маршрут 2

Запоріжжя (Дніпрельстан) — Херсон — Миколаїв — Ольвія — Одеса.

Запоріжжя — 2 дні
Херсон — 2 „
Миколаїв — 2 „
Ольвія — 1 „
Одеса — 3 „

Запоріжжя — Херсон — пароплавом. Миколаїв — Ольвія — катером. Миколаїв — Одеса — пароплавом.

Час подорожи — 13 день.
Вартість — 40 — 45 крб.

Маршрут 3

Херсон — Чаплі (Асканія) — Запоріжжя (Дніпрельстан).

Херсон — Кінбурська Коса — 3 дні
Кахівка — Асканія — 4 „
Запоріжжя (Дніпрельстан) — 3 „
Час подорожи — 12 день.
Вартість — 40 — 45 крб.

Маршрут 4

Дніпропетровськ — Пороги — Дніпрельстан.

Дніпропетровськ — 2 дні
Порогами на дубі — 3 „
Запоріжжя (Дніпрельстан) — 3 „
Час подорожи — 8 день.
Вартість — 20 — 25 крб.

Маршрут 5

Загальний маршрут — Київ — Одеса.

До окремих пунктів екскурсійного огляду увіходять: Київ, Канів, Дніпропетровськ, два пороги по дорозі з Дніпропетровську на Запоріжжя автобусом (Кодацький та Ненаситець), Основа (інтенсивні культури), Асканія, Миколаїв, Ольвія, Одеса.

Час подорожи — 28 день.
Вартість — 90 — 100 крб.

Маршрут 6

Харків — Донбас — Криворіжжя — Дніпрельстан.

Харків, Слав'янськ, Горлівка, Дніпропетровськ, Кривий - Ріг, Марганець, Запоріжжя (Дніпрельстан).

Час подорожи — 13 день.

Вартість — 60 — 65 крб.

Крім зазначених намічено:

Три варіянти маршрутів по Західній УСРР, специфічні й виключно цікаві особливості якої досі мало відомі широким колам українського громадянства. Нарешті маршрут місцевий по терені Слобожанщина.

Маршрут 7

Волинь — Поділля.

Київ — Житомир — Бардичів — Кам'янець — Умань — Черкаси — Канів — Київ.

Час подорожи — 13 день.

Вартість — 65 — 70 крб.

Маршрут 7а

Волинь — Поділля — Одеса.

Київ — Кам'янець — Одеса.

Час подорожи — 13 день.

Вартість — 60 — 65 крб.

Маршрут 7б

Київ — Кам'янець.

Час подорожи — 11 день.

Вартість — 55 — 60 крб.

КРИВОРІЖЖЯ

Екскурсійний дослід Криворіжжя слід провадити у двох напрямках:

а) спеціяльний дослід родовищ залізної та манганової руди та способів їх видобування;

б) дослід району з метою уявлення тих геологічних формацій, в оточенні яких на площі даного терену виявлено склад української кристалічної смуги.

Екскурсія на Криворіжжя, спланована у цих двох напрямках, дає можливість ознайомитись з великою низкою найцікавіших геологічних явищ, умовинами залягання порід та мінералів, наслідками руйнування, явищами перетворення порід і т. ин. Огляд порід в їхньому природньому оточенні дає наслідки, яких не може дати огляд найцікавішого експонатного матеріялу музеїв. Район Криворіжжя що до цього тим більш заслуговує на увагу екскурсанта, що за постановкою екскурсійної справи цей терен перебуває в досить сприятливому стані. В той час, коли в суміжному районі Донбасу до цього часу для екскурсанта не було зроблено майже нічого, на Криворіжжі в усіх найвидатніших пунктах досліду ми маємо екскурсбюро, бази, ночівки, і екскурсант може дістати керовника, що орієнтується в складних геологічних питаннях.

Орієнтовочні дані

З Запоріжжя взяти квиток до ст. Карнаватка. По дорозі зупинитись на ст. Марганець, щоб оглянути родовища видобування та промивку манганової руди. Нескладний процес розроблювання манганових родовищ та сортування руди на заводі, що стоїть при станції, можна оглянути протягом кількох годин — від потягу до потягу.

Оглянувши манган, прямувати на Карнаватку, звідтіль пішки до Кривого - Рогу (ходу 40 хвилин) на екскурсбазу. Взявши на екскурсбазі провідника (через екскурсбюро), спланувати дослід Криворіжжя так: перший день присвятити дослідові видобування залізної руди — принаймні на двох головних руднях, другий — спеціяльно на дослід найцікавіших пунктів геологічних відслонень, що лежать у царинах Кривого - Рогу.

Закінчивши дослід, прямувати на ст. Карнаватку з тим, щоб їхати на Никопіль, де теж маємо екскурсбазу. Оглянувши Никопільський музей, їхати до пристани, щоб прямувати далі Дніпром до Херсону.

Від Никополя до Херсону рейсують пароплави кількох типів: краще, навіть згубивши дня, дочекатись пароплаву нового типу, щоб використати переїзд Дніпром, як час найкращого відпочинку.

Природні ресурси надр Криворіжжя надали йому значіння одної з наймогутніших баз цензової промисловости не тільки України, а й усього Союзу. Отже, слід зазначити, що продукційні можливості терену не тільки не використовується в маштабі, на який вони заслуговують, а навіть залишається у стані досліду, що вимагає ще довгої й великої роботи. „Ми остільки мало знаємо цей терен,—каже проф. Танатара,—що плутаємось навіть у назві руди того металу, що складає економічну базу країни“.

Між ресурсами надр Криворіжжя маємо низку матеріялів першорядного економічного значіння, крім руди на залізо та манган: невиснажені зайвини матеріялів силікатної промисловости, будівельних матеріялів, вогнетривких глин,

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ
Сел. Карла Ш
Верблюжка
Петрово
П'ятихатка
Ст. Божедарівка
Криничувате
Солоне
Кудашівка
Жилородівка
Радова
Терни
Декладове
Колачівське
Гоковатий
Софіївка
Вигуль
Гедківка
Кривий Ріг
КРИВИЙ РІГ
Шманівський
Шманівка
Радушна
Затівки
Газанка
Широке
Миколо-Козельськ
Апостолове
Покровське
Тікич
Чортомлик
Марьянець
Ст. Нікополь-порт
НІКОПІЛЬ
Кам'янка
Високопілля
Ст.
Блакітна
Балки
Василівка
Томаківка
Марова
Хортиця
Сел. Сафі
Передмостова
ЗАПОРІЖЖЯ
Катеринівка

природних фарб, і инших матеріялів, що лише чекають на свій час.

Зважаючи на ту особливу ролю, що її відограють родовища кривор ізької залізної руди, нагадаємо кількома словами історію її винаходу.

У шахту

Перші дані літературних джерел, що невиразно нагадують за існування родовищ та видобування залізної руди в межах сучасної України, саме її степової смуги, маємо в трагедії Есхіла „Прометей“, де згадується про „славетне скитське залізо“.

Розповсюджено погляд, що перший уламок залізної руди було одбито А. Н. Полем: ще й досі мешканці Кривого-Рогу показують те

місце, відкіль його було взято. Отже, це не відповідає дійсності.

Перший дослід — коли його так можна назвати — криворізького рудного району маємо у Зуєва (1728 р.): „Кривой - Рог... весь каменный и состоит из железного шифера“ — пише він у своїх відомих „Путешественных Записках“.

1799 року про залізні кварци Криворізького району нагадує акад. Палас. Потьомкін до Криворіжжя командирує спеціяльно за дослідом корисних копален проф. Леванова, що надсилає Потьомкіну цілу низку знайдених за час досліду порід і між ними руду залізну. На основі дослідів Леванова, на Криворіжжя командирується гірничий інженер з метою поширення дослідів. Є навіть дані, що за часи Потьомкіна малось заснувати на березі Інгульця чавунновиливний завод.

1839 року друкується роботу Кульшина „Геогностическое обозрение Бессарабской области“, де по Криворіжжю зазначено родовища „бурого, залізного каменю, що складає могутні жили багатої руди“.

За перший справжній науковий дослід терену слід лічити роботи відомого геолога, проф. Барбот - де - Марні, що перший виявив прикладне значіння трьох родовищ Криворіжжя; між ними — Тарапахівське та Рахманівське, потім стали розроблятись.

Отже, не остання роля в розвитку металургійної промисловости терену належить і енергії культурного діяча А. Н. Поля: за його ініціятивою доручено перевести детальний дослід терену інженерові Штрипельманові.

Не зважаючи на те, що з наукового боку його роботу не можна визнати за задоволь-

няючу, вона стала основою дальших енергійних дослідів Криворіжжя.

Штрипельман, між иншим, знайшов одно з родовищ — „Дубова балка“, що стала потім одним з найвидатніших осередків видобутку криворізької руди.

За ініціятивою Поля, Криворізький рудний район з'єднується з вугільним районом Донбасу залізницею, і цей час слід вважати за один з найголовніших історичних етапів того феєричного темпу розвитку цензової промисловости обох районів — Донбасу та Криворіжжя, рівного якому не знає жодна галузь промисловости Союзу.

Головні моменти екскурсійного досліду Криворіжжя

Криворіжжя має цілий ряд окремих пунктів досліду в галузі скористування надр. Отже, ураховуючи обмежений час екскурсійного досліду, не станемо зупиняти уваги екскурсантів на тих, дослід яких вимагає окремого часу за дальности родовищ, як, наприклад, родовища графіту в царинах с. Петрова або родовища першорядного значіння п'ятихатських глин, куди треба спеціяльно виїжджати з центрального місця — Кривого - Рогу. Звернімо всю увагу на головні моменти, що за них ми нагадували: манган, залізо та загальний геологічний дослід. Ці три моменти й слід поставити для даного терену за основу екскурсійного досліду.

Манган. Манган, як окремий матеріял, не має прикладного значіння. Отже, всім відомо, що манган відограє ролю одного з найголовніших експортових матеріялів. І не тільки кавказький

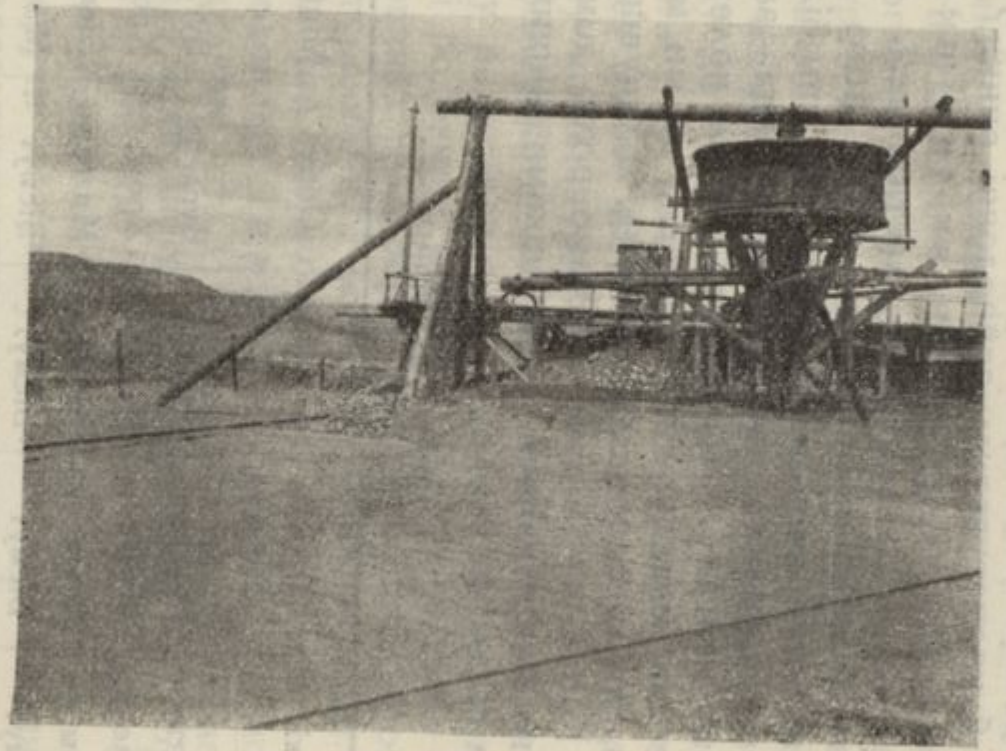

Кустарний коливорот

манган Чіятурських родовищ, а й криворізький матеріял має твердий закордонний ринок.

Яке ж значіння має в металургії манган, які перспективи наших Никопільських його родовищ і чому він постачається на ринки Англії, Франції, Германії, Північно - Американських Штатів, Італії, Голяндії, Бельгії, коли ми знаємо низку инших всесвітновідомих родовищ, якими могли б користуватись закордонні ринки?

Справа в тому, що манган, як домішка до заліза надає останньому властивостей, яких вимагають найрізноманітніші галузі його приложення; чим вище в'язкість заліза, тим більша його виносливість: цю в'язкість надає залізу домішка мангану. Крім того, манган полегшує майже всі металургійні процеси, де ми маємо залізо, як їх основний матеріял. Глянувши на табл. Грове, ми відразу бачимо ролю домішки мангану, порівнюючи з домішками инших матеріялів.

ТАБЛИЦЯ ГРОВЕ

В'язкість	Варкість	Ковкість	Обпал	Міцність
Манган	Вуглець	Вуглець	Вуглець	Вуглець
Вуглець	Манган	Манган	Хром	Хром
Хром	Хром	Хром	Манган	Бісмут
Бісмут	Бісмут	Бісмут	Бісмут	Манган

Як бачимо, домішка мангану не тільки підвищує властивості заліза, а й полегшує способи його обробки. Крім того, мангану потребують всі найвищі гатунки криці.

Руда на манган у межах Союзу відома в кількох родовищах: Урал, Сибір, Чіятури (Кавказ), Кубань, Никопіль, нещодавно знайдено в бас. р. Бога, в околицях м. Гайворона.

Чіятурське родовище за кількістю матеріялу стоїть на одному з найперших родовищ всесвіту. Сировина руди Чіятурського родовища має до 45% металу. Зараз це родовище розробляють на концесійних основах американці.

Никопільське родовище за близкістю металургійних центрів переважно розроблюється для потреб внутрішнього ринку. На експорт іде до 1/3 всього видобутку никопільської руди, промитої на „перший“ сорт; така промивка збагачує руду до 51 — 53% металу.

Ми вже бачили, що наш манган експортується майже на всі ринки всесвіту, експорт щороку побільшується.

Залежність світових ринків од нашого мангану полягає в тому, що всі найвидатніші світові родовища мангану лежать у дуже важких умовинах транспорту, порівнюючи з родовищами Чіятурськими і, особливо, українськими.

За той час, коли:

родовища індійські лежать од порту на віддаленні от 110 до 1.175 км. Головне родовище індійського мангану — 900 км, Бразильські — 500 км, Чіятурське — 154 км, Українське — всього на віддаленні од Никополя — 14 км.

Беручи на увагу сучасні умови транспорту з перевантаженням на океанські пароплави, бачимо й ту ролю, якої набуває Дніпрельстан що до експорту мангану українських родовищ, коли пароплави морського типу будуть підходити до Никополя, а подача енергії здешевить так видобування, як і сортування руди.

Що до зайвин (кількости) манганової руди, то слід зауважити, що дослід їх дає лише приблизні дані.

По Чіятурському — близько 200 міл. тонн, по Никопільському родовищу — 50 міл. тонн.

Дані про здобич сирової руди Никопільських родовищ маємо:

1922/23	операц.	рік	здобуто	5.572.000	пуд.
1923/24	„	„	„	6.000.000	„
1924/25	„	„	„	10.000.000	„
1925/26	„	„	„	31.000.000	„
1926/27	„	„	„	36.000.000	„

Залізна руда. Поперід ніж провадити екскурсійний дослід центрального району Криворіжжя, огляньмо терен з боку його загальної геологічної структури.

В основі Криворізького району залягають первоздані породи — гранітогнейси.

Ці породи, що складають фундамент пізніших нашарувань, иноді прорізано досить могутніми жилами пегматиту, діябазів, кварцу.

Товща первісних порід не лежить рівною площею: її зігнуто, зібрано в складки, що колись стояли над усім сучасним тереном української кристалічної смуги високими горами. Гадають, що ці гори сягали трьох кілометрів заввишки. Утворившись за часів архейської доби, можливо — кілька сот мільйонів років тому — ці первісні породи, з яких складається ввесь гірний кряж, поступовно звітрюючись, стали знижатись, залишаючи наслідки руйнування частиною в низинах, логовинах, на дні складок. Протягом безмежно давніх років колишні гори знизилися до загального рівня суміжних площ, а останки їх, так би мовити, їх коріння, покрилися зверху нашаруваннями пізніших часів.

Рудник Дзержинського (Кривий Ріг), родовище сурику

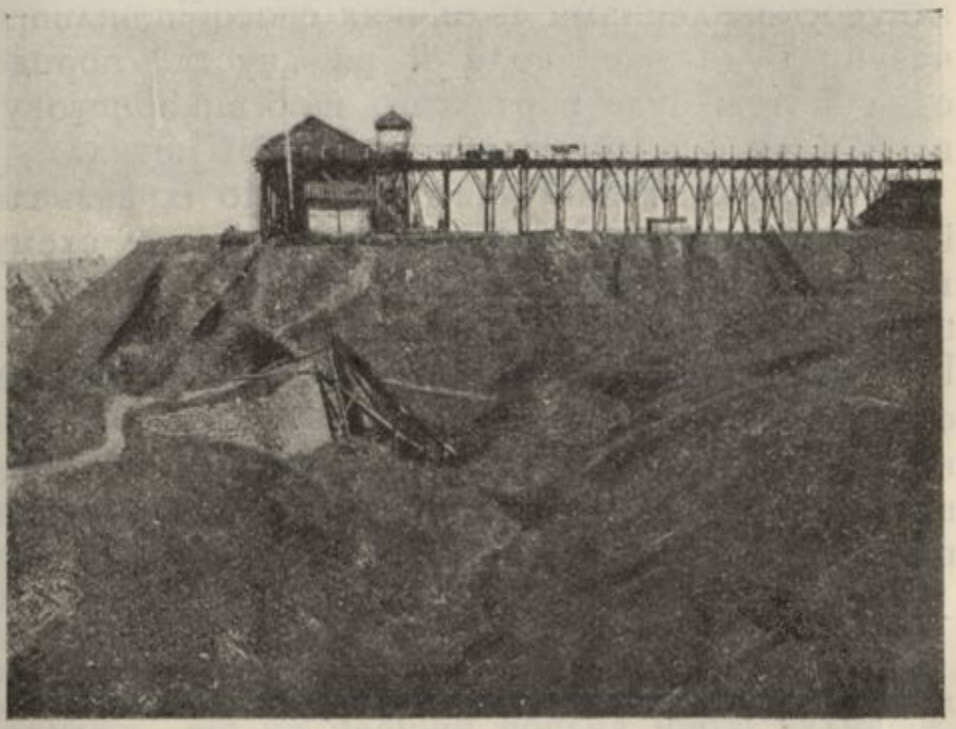

Естакат на шахті Дзержинського. Кривий Ріг

Отже на дні складок залишилися наслідки руйнування, що складалися головно з пісків, які за довгим часом, та великим гнітом перетворилися на тверді породи, т. зв. аркози та кварцити. Ці породи особливо зручно простежити в районі басейну р. Саксагані. Поверхові шари кварцитів місцями пронизано окислами заліза, запаси якого були в зруйнованих первозданих породах. Ті шари, що їх пронизано окислами заліза, переважно піску, перетворені на кварцити і складають той саме матеріял, ту породу, що ми звемо її рудою на залізо[1]). Кількість заліза в цих породах не однакова: чим більший відсоток металу в них, тим краща руда. Видобуваючи цю породу — залізкові кварцити — її сортують: порода з незначним відсотком металу іде в одвали, порода з відсотком 50 — 75 заліза — на чавунновиливні заводи. Можливо, що за удосконаленнями технічних способів виливки чавуну буде час, коли й ця „пуста“ порода одвалів теж буде варта того, щоб використовувати її як руду й видобувати з неї метал.

В наслідку геологічних змін, що їх зазнала історія терену, ми маємо таку загальну схему нашарувань Криворізького району. Внизу — первоздані породи: граніти та гранітогнейси. Гніздами, поміж складками гнейсів, — найдавніші осадкові породи — аркози. Над ними — так званий „Саксаганський“ ярус кварцитів залізкових, або руди. Над кварцитами — нашарування пізніших часів — третинної та четвертинної доби.

---

[1]) Слід зауважити, що походження криворізької руди доконче не з'ясовано і генеза криворізьких покладів має кілька инших гіпотез, над якими наука не зійшлася.

Усі ці нашарування де-не-де пронизано жилами вибухових порід. У процесі руйнування, механічного й хемічного звітрювання, перетворення одної породи на иншу, цементування й низки инших процесів — утворилася сила инших порід: тонкоодмучені ніжні глини з окисами заліза дали „вохру“, глини, пронизані органічними речовинами — вуглястий лупак; глини під

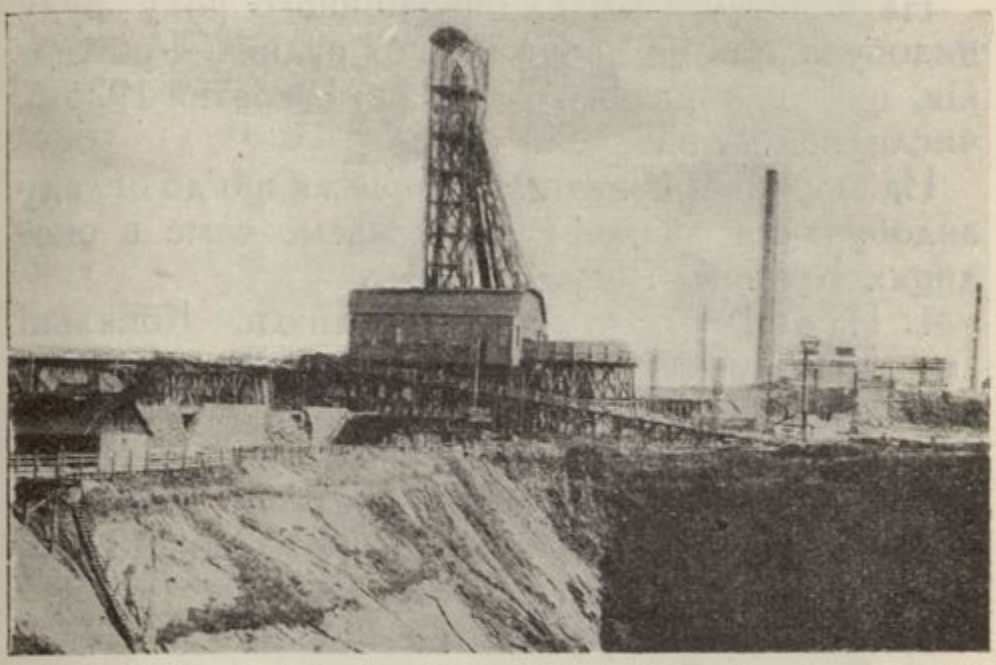

Загальний вигляд залізорудної шахти

великим гнітом дали аспідний лупак; дрібні уламки порід, зацементовані кремнекислотою, — брекчію; з пісків, зацементованих різними речовинами, утворився пісківець і т. ин. Процеси гороутворення порушили первісний вигляд нашарувань, деформували їх і в наслідку цих довгочасних складних фізичних та хемічних процесів ми маємо той вигляд нашарувань Криворіжжя, що на перший погляд иноді залишає

враження якогось хаосу. Аналіза нашарувань вимагає великого наукового досвіду, щоб розібратись у поступовному процесі геологічних явищ, що наслідком його ми й маємо сучасний геологічний склад даного терену.

Зайвини криворізької залізної руди вираховуються приблизно о 15 млрд. пудів.

Видобуток на 1925/26 операц. рік виявився в кількості 141.000 000 пуд.

На початку 1926/27 операційного року руду видобувалося на дванадцятьох руднях. Робітників, що видобувають руду, на 1 жовтня 1926 р. числилося 12.549 чол.

Найзручніші пункти Криворіжжя що до огляду видобування залізної руди маємо саме в околицях Кривого Рогу.

1. Північно-рудний район. Копальні ім. Артема, ім. Лібкнехта, Жовтнева та ім. Леніна.

На копальнях — видобування залізної руди та сурику. Розроблювання — шахтове, одкрите.

До рудників від Кривого Рогу — пішки (3 км).

2. Інгулецька група.

а) Донецький рудник.

б) Русько-Бельгійський.

в) Дубова балка (шахтова розробка).

Від станції Карнаватки до Дубової Балки потягом — кілька хвилин.

Царини рудника дають дуже багатий матеріял до вивчення геологічної структури Криворіжжя.

Огляд царин Кривого Рогу, як ми вже нагадували, дає надзвичайно багатий матеріял не тільки до уявлення геологічної структури даного терену, а й взагалі до виявлення геологічних процесів, досліду порід та мінералів у їхньому природному оточенні.

На рудні Дубова Балка

Додаємо кілька окремих пунктів досліду, підкреслюючи, що кожен геологічний огляд слід провадити під керовництвом фахівця: дослід без нього — зайва витрата часу.

Маршрут 1 — до затоплених рудень та Кандибиної Балки. Розрізи, відслонення порід, кварцити, лупаки, граніти, тальки, хлорити, залізна руда з прошарами азбесту.

Маршрут 2 — правий берег р. Інгульця до Осічкова. Залізорудні каварцити, лупаки, серицитовий кварцит, тальково-хлоритові лупаки, кварцити з магнетитом, магнетитовий залізняк, пегматит, очкуватий гнейс, вапняки, літографський камінь, глини.

Маршрут 3 — по лівому берегу Інгульця на Тарпаківський рудник. Річні тераси, провалля, джерела, тальково-хлоритові лупаки з гранатами, талькові лупаки, залізисті кварцити, залізний блиск, третинні вапняки та конгломерати.

Маршрут 4 — до Білої Балки та на Карачун. Верхньосарматські вапняки, пегматити з епідотом, діорити різних типів, звітрювання гранітів.

Маршрут 5 — до урочища Криниця. Буровугляні лупаки з останками равликів, сидерит, бобова руда, конгломерати, кварц, діорит, гнейс, каолін, останки вимерлих тварин.

Маршрут 6 — на ст. Мудрену до водокачки, звідти лівим берегом Саксагані до Карнаватського мосту, через рудники Дзержинського до Кривого Рогу. Гіпс кристалічний, піски та вапняки, граніти звітрені, діорити, аркози, філіти, аспідні лупаки, залізні руди різних ґатунків, кварцити, фарби природні.

Маршрут 7—правим берегом Саксагані (через залізничий міст) до Шмакової й назад через Артемівську рудню. Залізні кварцити, глинясті лупаки, кремнясті лупаки, метаморфічні породи, залізні руди, аспідні лупаки.

Маршрут 8—Червона Балка. Бура, червона залізна руда, залізний блиск, глинясті лупаки, метаморфічні породи, залізні руди, аспідні лупаки.

Маршрут 9—Галахова та Махорова Балки. Вуглясті лупаки, глинясті лупаки, кварцити, третинні конгломерати, пісківці.

Маршрут 10—залізничий місток через Інгул, Інгулецький рудник, через греблю, звідти берегом до Галахової балки. Залізні руди різних ґатунків, залізна слюдка, кварцити, хлоритовий лупак з магнетитом, талькові та глинясті лупаки, жилавий кварц.

Підготовчий матеріял

Жигалко — Железная промышленность. 1925.

Диманштейн, проф. — Уголь, руда и железо в их взаимной связи. 1927.

Бублейников — Железорудная и марганцевая промышленность. 1926.

Фентеклюз — Железо в природе и технике. 1926.

Баранский — Экономическая география. 1927.

Кулишер — Запасы и добыча железной руды. 1925.

ДОНБАС

Територія Донбасу

З історії Донбасу

Матеріял, що став за основу розвитку промисловости Донбасу — кам'яне вугілля. Історія кам'яновугільної промисловости Донбасу звязана не тільки з розвитком головних економічних моментів даного району, а й з історією економіки усього Союзу.

Перші відомості про родовища основного джерела теплової енергії — кам'яного вугілля — маємо від початку XVIII ст, коли над узбережжям Північного Дінця, біля с. Привольного, знайдено виходи кам'яного вугілля, а біля стан. Кундрючевої — антрацит. Отже, за час початку більш - менш регулярного видобування слід вважати останні роки XVIII ст., коли у м. Луганському засновано (1796 р.) перший, хоча й невдалий, чавунновиливний завод, що працював на бурих залізняках Донбасу. За ті ж часи вперше вийшло донецьке вугілля і на ринок (Таганрог).

До другої половини XIX ст. видобування кам'яного вугілля провадилося досить кволим темпом, і лише з того часу, коли на суміжному районі Криворіжжя стала розроблятися високопроцентна залізна руда (1871 р.), коли з ініціятиви відомого громадського діяча Поля

проведено до південного металургійного району залізницю, кам'яновугільна промисловість Донбасу разом з металургійною раптово виходять на шлях широкого розвитку за темпом, рівного якому не знав жоден з металургійних районів Союзу за ввесь час їх історії.

Кам'яновугільна шахта

Поширення металургійної промисловости викликає зріст закладів по експлоатації родовищ допоміжних матеріялів: силікатної промисловости, флюсів, будівельних, цементових і довгої низки инших матеріялів. Наявність окремих ґатунків „кокусового" вугілля дає основу розвиткові хемічної промисловости.

Цікаво навести дані що до темпу зростання видобутку.

1860	року всього здобуто	6	міл.	пуд.
1880	„ „ „	100	„	„
1900	„ „ „	200	„	„

Передвоєнні рекорди видобутку дали до 1.700 міл. пуд. на рік. Армія робітників, що обслуговує промислові заклади, викликає необхідність утворення цілої низки підприємств для задоволення її власних потреб, і район, що кілька років тому являв безлюдний степ, стає найлюдніщий з усіх районів Союзу, вкриваючись густою сіткою закладів по всіх галузях так цензової, як і дрібної промисловости.

Географічний огляд

Територія, що її об'єднано економічно під назвою Донбас, має досить велику площу. Вона завдовжки сягає близько 360 км, завширшки — близько 150 км.

З півночи її межі мають напрямком лінію від царин Ізюму, через Лисичанськ, Слов'яносербськ до Каменська.

З південного краю — від околиць Волновахи через Каракубу, Амвросіївку, Шахти до течії Дінця.

Точки крайніх меж сходу та заходу, з одного краю — Межова, а з другого — верхів'я дотоки Дінця — Кагальника.

На цій площі маємо низку головних осередків промисловости Донбасу.

Артемівськ з його солеруднями (в околицях), любастровими кар'єрами та печами, керамічними та металургійними заводами.

Луганськ з механічними закладами.

Сталіно, Єнакієво — осередки промисловости металургійної.

Лисичанськ
СЛОВ'ЯНСЬКЕ
Краматорська
Петропавлівка
Луганськ
Кой'яний Брід
ЛУГАНСЬКЕ
Слов'яносербськ
Попасна
АРТЕМІВСЬКЕ
Костянтинівка
Лозова-Павлівка
Алчевськ
Дебальцеве
Микитівка
Новоекономицьке
Грицине
Залізне
СНАКІЄВЕ
Успенське
Красный Луч
Селидівка
Ровідівка
ДМИТРІВСЬКЕ
Харцизька
Чистяково
Рівеньки
Андріївка
СТАЛИНЕ
Мар'ївка
Дмитрієвка
Амвросіївка
Бішево
Павлівське

Слов'янськ з солеварнями і багато инших.

Територію Донбасу оточено майже з усіх боків транспортними пунктами, що сприяють перекидові його продукції на широкий ринок: з південного краю маємо два морських порти — Маріупіль та Таганрог; з заходу — Дніпропетровськ, що за наш час набуває в звязку з Дніпрельстаном особливого значіння, як один з найголовніших пунктів розподілу продукції Донбасу та Криворіжжя. Зі сходу — Царицин — одправний пункт до Великого Волзько-Камського шляху; з півночи — Харків, вузловий залізничий пункт, що передає продукцію Донбасу по північних артеріях Союзу.

Геологічний розподіл території Донбасу

Донбас складається з площ геологічних відслонень, на яких ми можемо простежити низку покладів: архейської, девонської, кам'яновугільної, пермської, юрської, крейдяної, третинної та післятретинної доби.

Первісні (архейські) породи виходять на поверх в південній частині Донбасу, на території так званої Приазівської кристалічної смуги. Їх відслонення найзручніше простежити понад берегами верхів'я рік. Волновахи, Інгульця, Кринки, Несвітової.

Найдавніші осадові породи Донбасу маємо в девонських покладах, що виходять на поверх в околицях с. Новотроїцького поблизу ст. Великий Анадоль та Єленівка. Особливо цікаві штучні відслонення вапняків єленівських кар'єрів, матеріял яких вживається як першорядний флюс до металургійних заводів.

Забойщики

Далі на північ маємо широку смугу кам'яновугільних покладів з вапняками, пісківцями, глинястими сланцями. Між цими нашаруваннями — прошари кам'яного вугілля. Товща кам'яновугільних нашарувань (сягає кількох кілометрів) доводить, що вони утворювались на протязі дуже довгого часу — не одного мільйону років.

Наближаючись до Артемівська, маємо відслонення Пермського періоду. Між ними найголовніше економічне значіння належить солі та гіпсові. Ще вище, до околиць Ізюму, маємо мезозойські поклади (юрські та крейдяні), між якими маємо могутні товщі всім відомої крейди з силою конкрецій кременю.

Центральну частину території Донбасу оточено покладами третинної доби та пізніших наносів.

В геологічному розрізі Донбас являє собою грандіозну по площі антиклинальну складку, що має за свою вісь напрямок з північного заходу на північний схід. З обох боків її, на її, так би мовити, фалдах маємо низку складок менших, поміж якими лежить низка логовин.

Усі ті породи, що ми їх маємо над архейськими покладами — девонські, кам'яновугільні, пермські, юрські, крейдяні — наслідок роботи моря, що кілька разів то заливало терен Донбасу, то знову сходило з нього, залишаючи товщі осадів з останками організмів, тим вищих, чим ближче вони до нас за часом їх утворення.

Складки, що ми їх маємо на розрізі нашарувань Донбасу, — наслідок горотворчих процесів, що почалися, слід гадати, ще за часів кам'яновугільної доби і закінчились на початку доби третинної.

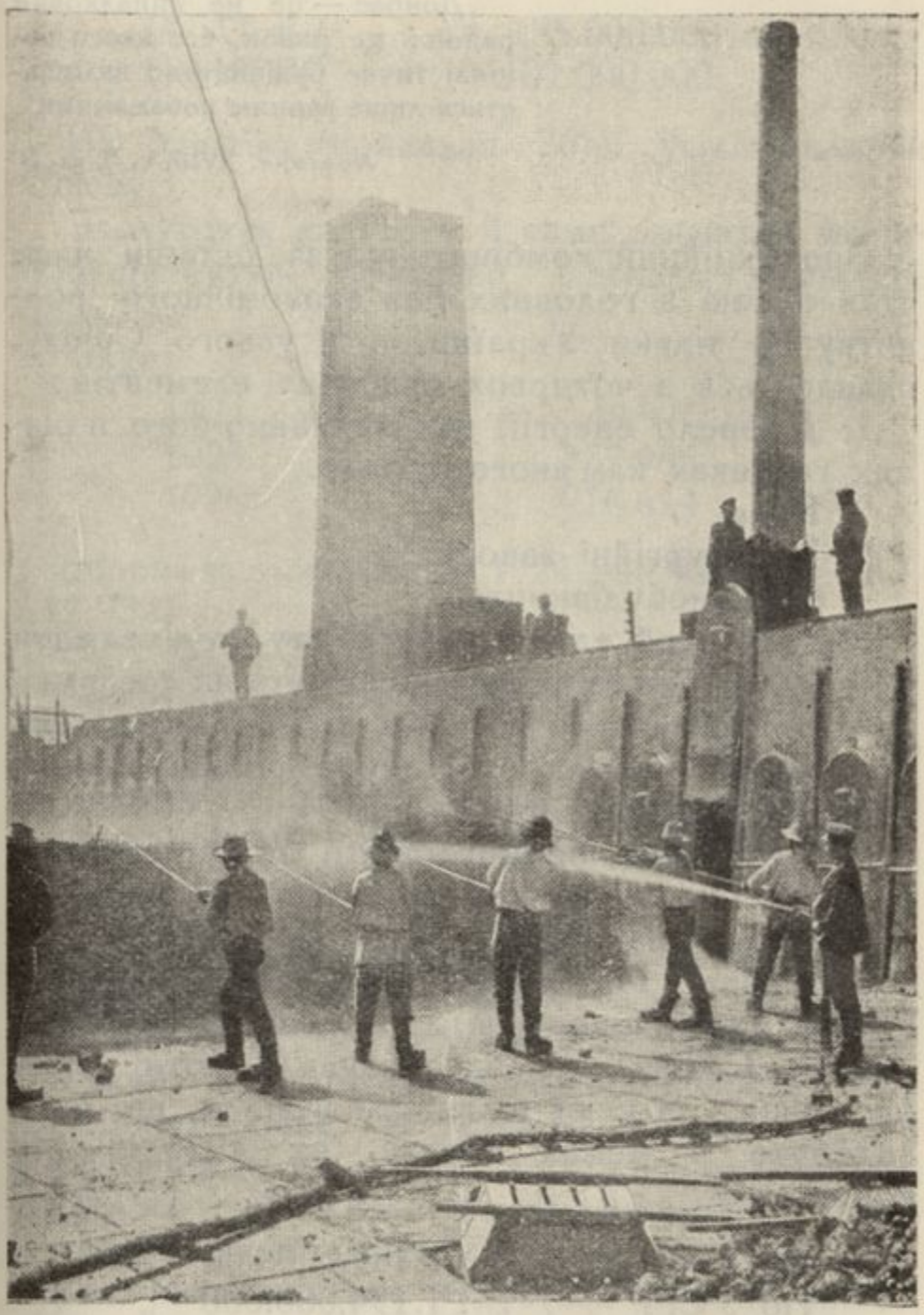

За заготовкою кокусу

Донбас, як економічний центр

„Донбас — це не випадковий район: це район, без якого соціялістичне будівництво залишається лише гарним побажанням".

Ленін, т. XVIII, ч. II, ст. 50

Продукційний комбінат, що за останні часи став одною з головних баз економічного розвитку не тільки України, а й усього Союзу, складається з чотирьох основних елементів:

1. Джерело енергії, що ми маємо його в різних ґатунках кам'яного вугілля.
2. Руда.
3. Металургійні заводи.
4. Машинобудівництво.

За основний елемент комбінату слід вважати вугілля, без якого промисловість на досягла б ні того феєричного поступу, ні можливости тих перспектив, що їх має перед собою гірнича промисловість України.

Металургійна промисловість УСРР зформувалася лише за останні роки XIX століття.

Машинобудівництво — лише напередодні світової війни. Не зважаючи на такий короткий період, Україна перегнала усі инші металургійні райони Союзу, що нараховували сотні років існування. З усієї кількости вугілля, що його видобуто в межах Союзу, на 1925/26 рік маємо:

По Союзу . . . . 1.489.000.000 пуд.
По УСРР . . . . 1.194.000.000 „

На Україну припадає 81% усієї продукції Союзу.

На той же рік вилито чавуну:

По Союзу . . . . 135.000.000 пуд.
По УСРР . . . . 102.000.000 „

На Україну припадає 76% усієї виливки Союзу.

Заслуговує на увагу й темп розвитку машинобудівництва, особливо сільсько-господарчого.

Плуг:

1924 року . . . . . 49.970 шт.
1925 „ . . . . . 157.985 „
1926 „ . . . . . 216.644 „

Борона за ті ж роки: за 1924—49.936, за 1925—111.932.

За 1926 — 202.400 шт.

Молотарка — 19.922, 23.095, 31.450.

Трактор:

1924 року 1
1925 „ 43
1926 „ 282

Виробництво нових паротягів за 1926 рік становить 43% загальної кількости усіх паротягів, вироблених за той же термін по цілому Союзу.

Такий темп розвитку промисловости став можливий лише за тими виключними умовами, у яких стоять два суміжних райони — Донбас та Криворіжжя, що в надрах своїх мають не тільки ті основні ресурси, на яких нині будується промисловість, а й майже усі допоміжні матеріяли, що їх вимагає металургійна техніка — силікати, флюси, вогнетривкі матеріяли (графіт), формовочні, будівельні, цементові і т. ин.

І лише уявивши усю суму природних ресурсів цих двох районів, ми можемо зрозуміти усе значіння того п'ятого елементу продукційного комбінату УСРР — джерела дешевої електричної енергії, яку має подати цим районам Дніпрельстан.

Забойщики в шахті

Головні ґатунки продукційних ресурсів Донбасу

В межах басейну залягає низка порід, економічне значіння яких так за їхньою кількістю, як і якістю надає цьому районові першорядної ваги, утворюючи з нього одну з баз соціяльно-економічного розвитку Союзу Радянських Республик.

Між цими породами на особливу увагу, як продукційні ресурси, заслуговують:

Матеріяли теплової енергії:

1. Торф.
2. Вугіль бурий.
3. Кам'яне вугілля.
4. Антрацит.

Перші два, за наявністю у тому ж районі матеріялів, що мають вищий відсоток вуглецю — зараз не розроблюються й економічного значіння не мають.

Кам'яне вугілля за його технічними властивостями має два головні ґатунки: власне-кам'яне (курне) вугілля, що лежить у західній частині Донбасу; антрацит, що лежить на сході району.

За кількістю ресурсів того й другого ґатунку розподіл їх на вугленосній площі Донбасу неоднаковий: значно більша кількість перепадає на поклади антрациту.

Цей момент — наявність та перевага вищих ґатунків вугілля — відрізняє Донбас від усіх инших досліджених до цього часу кам'яновугільних районів СРСР, надаючи йому виключних умов до розвитку не тільки металургійної, а й хемічної промисловости.

Загальний запас різних ґатунків кам'яного вугілля Донецького басейну стоїть далеко не на першому місці в загальному балансі світових ресурсів; отже, коли ми візьмемо на увагу запаси вищого ґатунку — антрациту, то ми уявимо ту виключну ролю, що її відограє в даному разі Донбас.

Запас антрациту мають:

Американські Штати .	22.542	міл.	метр.	тонн
Африка	11.662	„	„	„
Океанія	659	„	„	„

По Европі дані розподілу ресурсів антрациту маємо такі:

Італія	144	міл.	метр.	тонн
Нідерланди	320	„	„	„
Португалія	1.635	„	„	„
Франція	3.271	„	„	„
Англія	11,357	„	„	„
Пенсільванія . . .	16.906	„	„	„
Україна (Донбас) .	37.599	„	„	„

Азія має колосальне світове джерело антрациту (Китай) — 407.637 міл. метр. тонн.

З цього переліку бачимо, що між країнами Европи УСРР, за кількістю вищих ґатунків вугілля, стоїть на першому місті. Між країнами всесвіту — на другому.

Загальна кількість вугільних ресурсів Донбасу враховується в кількість 59.613 міл. метр. тонн.

Світовий запас — 7.397.559 міл. метр. тонн.

Допоміжні матеріяли металургійної промисловости Донбасу

Відносно допоміжних матеріялів металургійної промисловости слід зауважити, що Донбас теж у виключних умовинах природного оточення. За головні допоміжні матеріяли слід вважати:

1. Вапняк, що йде переважно на флюс, також, як вапно, що відограє велику ролю в будівництві, як матеріял цементовий.

2. Кварцити та кварц, що їх вживається як матеріяли для вогнетривких виробів (динас).

3. Доломіт — як матеріял футеровочний.

4. Глина — як матеріял до керамічних виробів, а також взагалі як матеріял, без якого у тих чи инших формах не може обійтись жодна галузь промисловости.

Усі ці матеріяли за своєю кількістю забезпечують розвиток промисловости Донбасу на сотні років, за винятком лише доломіту, що в районі залягає в обмеженій кількості. Але з приводу цього матеріялу слід зауважити, що його родовища ще не досліджено добре; крім того, в районі Донбасу маємо поклади гурофіту (білий доломіт), що може у значній мірі замінити доломіт.

Вапняк (флюси) та вогнетривкі матеріяли

1913 року на металургійних заводах України вилито 189.162.208 пуд. чавуну. Криці — 166.575.240 пуд.

Щоб вилити цю кількість чавуну, треба було вжити 129.830.000 вапняків та доломіту. Щоб вилити зазначену кількість криці, вжито: доломіту — 12.000 000, кварциту — 6.700.000, вогнетривких глин та каоліну — 11.650.000.

За цими даними ми бачимо ту галузь, куди, головним чином, постачаються вапняки та доломіт, а також і глини. Разом із тим бачимо й ту ролю, яку відограють у металургійній промисловості ці матеріяли.

Наявність усіх головних матеріялів, необхідних для розвитку металургії, в межах того ж району, скупчення не тільки основних, а й допоміжних матеріялів являє характеристичну для даного району рису, за якою він може давати продукцію, не витрачаючи зайвих коштів на транспорт допоміжних матеріялів з инших місцевостей.

Вапняк

З родовищ вапняку, що постачають флюс на металургійні заводи, в межах Донбасу найголовніші:

Єленівські — поблизу станції тієї ж назви (запас 15 млрд. пуд.).

Дебальцівські — запас до 2 млрд. пуд.

Ларинські — запас 30 міл. пуд.

З меншим запасом — алмазівські, булавинські, макієвські.

На 1925/26 рік вапняку на металургійні заводи вжито до 60 000.000 пуд.

Доломіт

Головні родовища доломіту маємо біля станції Микитівка, біля ст. Яма. Загальний запас — до 6.500.000 тонн.

Ці запаси не можна лічити за досить значні, але за виснаженістю їх можна буде користуватись, як ми вже зазначали, покладами гурофіту (білий доломіт), що залягає в царинах Микитівки, Ново-Троїцького й инших місць Донбасу.

Глини

Запас цього матеріялу, що його у тій чи инший формі вживають майже усі галузі виробництва, які тільки ми знаємо, в межах УСРР не піддаються підрахункові так за їхньою кількістю родовищ, як і загальною кількістю матеріялу. Зауважимо, що між глинами родовищ Донбасу (Часово-Ярський район, П'ятихатський і ин.) маємо ґатунки, що задовольняють

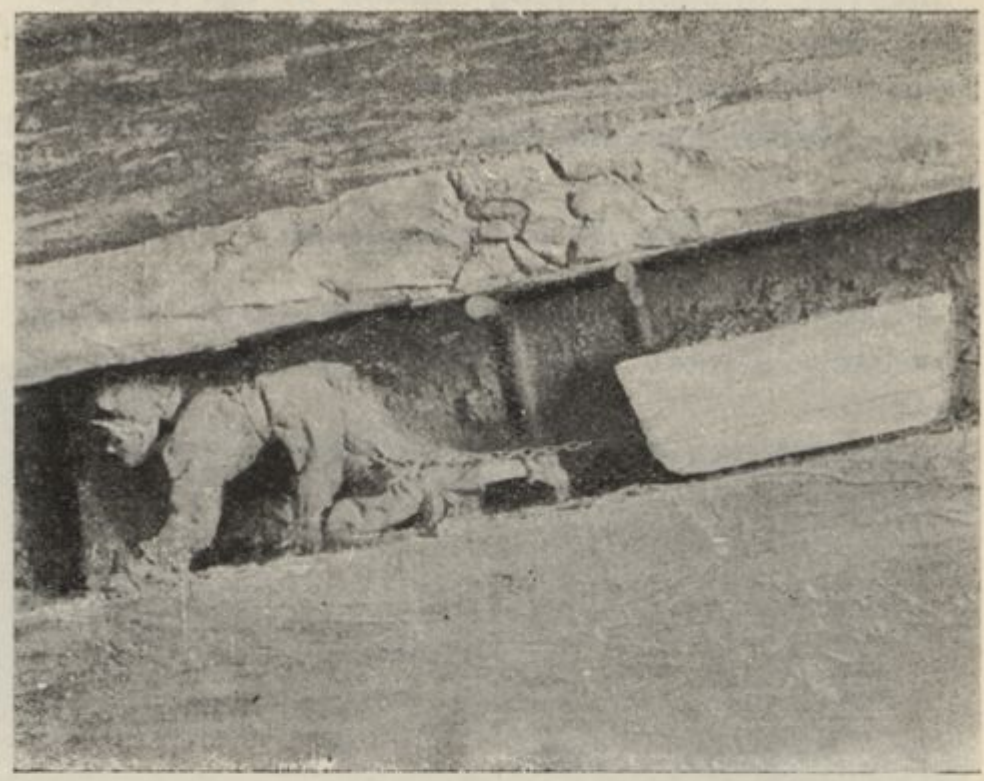

Саночник

Печери в кар'єрах флюсових вапняків. Ст. Єленівка

усім вимогам техніки: каолін, вогнетривкі глини, ганчарські, сукновальні, формові, цеглові.

Дослід переведено лише частково.

Кварц та кварцити

Родовищ кварцу та кварцитів маємо в межах Донбасу велику кількість, і запасів їх не виявлено.

Кар'єри цих матеріялів розкидано майже по всьому терені Донбасу.

Між ними найголовніші:

Пантелеймонівські Наталівські Очеретинські Велико-Анадольські Ясинуватські	Поблизу станцій тих саме назов

За 1925/26 рік кварцитів вжито металургійними заводами 5.000.000 пуд. Кварцити вживається головно на виготовлення динасу (вогнетривкої цегли).

Руди

Між рудами Донбасу відомо:

1. Цинабра — руда на живе срібло.
2. Залізні руди в ґатунках сферосидериту, бурого залізняку та магнетового.
3. Мідяні.
4. Свинцові.

Економічне значіння має зараз лише цинабра — єдина руда на живе срібло. Родовища цинабри лежать поблизу ст. Микитівки. Запасу чистого металу залишилося до 100.000 пуд.

Руди на мідь, що иноді залягають в ґатунках справжнього малахіту (хут. Государів Байрак), не розроблюються за низьким відсотком металу.

Є дані, що їх колись розроблювали генуезці. У тому стані й руди свинцові.

Руди залізні не використовується лише за присутністю поблизу високопроцентних руд Криворіжжя.

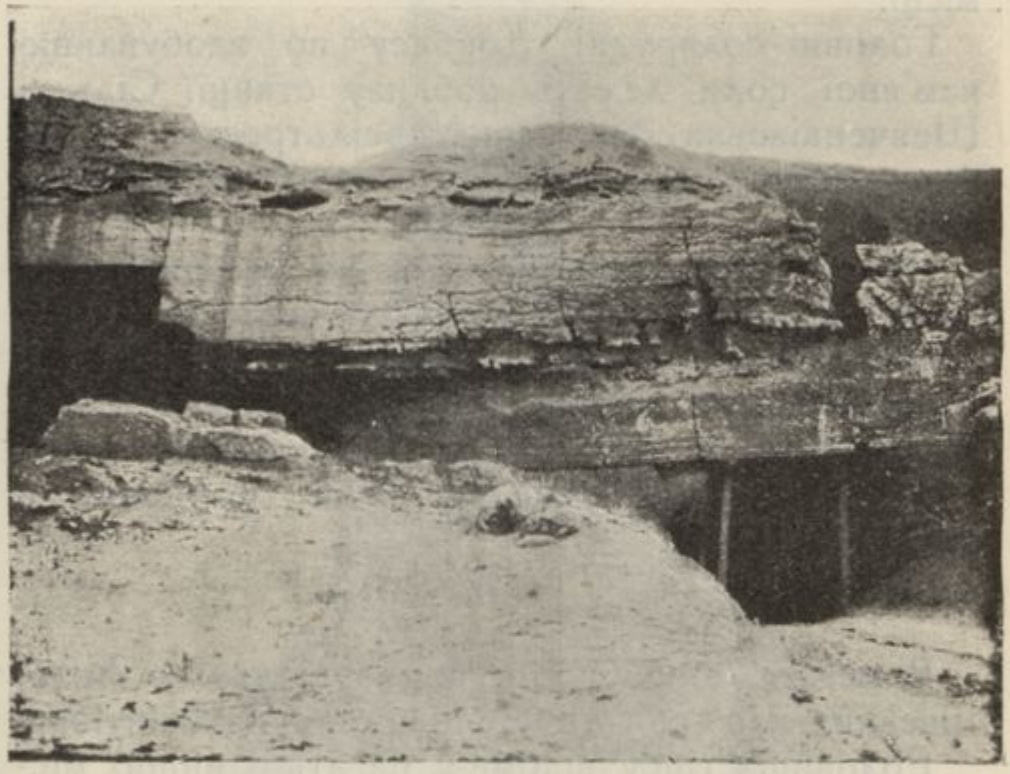

Родовище гіпсу в царинах Артемівська

Сіль

В межах УСРР маємо сіль трьох ґатунків:

1. Кам'яна.
2. Виварна.
3. Самосадна.

Кам'яну сіль добувають в Артемівському районі. Зараз працює три солерудні. На них за 1925/26 рік здобуто 28.920.000 пуд.

Виварної соли на 9 солеварнях слов'янської групи виварено того ж року 5.100.000 пуд.

Самосадної соли видобуто в околицях Одеси та Геничеська — 2.160.000 пуд.

За цими даними бачимо, що в межах УСРР за видобутком соли, Донбас стоїть на першому місці.

Головні солерудні Донбасу по здобуванню кам'яної соли лежать поблизу станції Сіль — Шевченківська солерудня Укрсільтресту—та поблизу станції Деконська — Лібкнехтовська солерудня.

Виварна сіль здобувається на солярних заводах м. Слов'янська. Крім звичайного вжитку (до страви та засолу харчових продуктів), сіль вживається, як основний матеріял хемічної промисловости, у виробництві скловарному, силікатній промисловості, шкіряній, фарбовій й багатьох инших.

Гіпс

В межах Донбасу гіпс видобувається в Артемівських кар'єрах та поблизу станції Микитівки.

Родовища гіпсу відомі у багатьох инших місцях Артемівської логовини.

Гіпс широко вживається так у сировині, як і в формі головного фабрикату, паленого, на тонкий помол. В сировині кращі ґатунки гіпсу— білий тонкозернястий, рожевий, волокнястий (селеніт)— вживається як матеріял декоративний.

Палений молотий гіпс широко використовується як цементовий матеріял (цемент Кіпа, „штуко"— штучний мармур) на штукатурку внутрішніх помешкань при ліпних роботах; як домішка на заготовку портланд-цементу; на

Монумент Артему в Артемівську

штучне угноєння; в хірургії, на фарбових заводах, у текстильному виробництві.

В родовищах Донбасу, крім ґатунків гіпсу технічного значіння, маємо й ґатунки першорядного декоративного гіпсу, але цей матеріял до останнього часу не використовувався зовсім.

Крім зазначених матеріялів, в межах Донбасу є багато инших матеріялів: крейда, що розроблюється в досить широкому маштабі, кремінь, скалинець (польовий шпат), родовища фарб природних — охра, мумія й инші. Частина родовищ чекає часу на своє використування, частина порід та матеріялів являє собою лише об'єкт науковий за незначною їх кількістю.

Слід зауважити, що дослід ресурсів Донбасу ще вимагає великої роботи, і низка продукційних можливостей району — в стані перспектив.

Промислові заклади Донбасу

Могутні ресурси продукційних можливостей Донбасу, виключно сприятливі умови сполучення, загальне оточення викликали й могутній зріст великої промисловости, вже не кажучи про силу дрібних підприємств.

Щоб уявити маштаб різноманітности підприємств, що ними внизано терен, нагадаємо найголовніші галузі промислових закладів:

1. Металургійні заводи.
2. Металообробні.
3. Машинобудівельні.
4. Заводи сільсько-господарчих машин та приладь.
5. Паротягобудівельні.
6. Хемічні.

7. Керамічні.
8. Гути.
9. Вапнякові.
10. Любастрові.
11. Цементові.
12. Солеварні.
13. Графітові.
14. Лісозаготовні та деревообробні.
15. Паперові фабрики.
16. Олівцеві фабрики.
17. Винокурні.
18. Сірникові фабрики.

Крім них маємо у тому ж районі текстильні, маслобійні, шкіряні, броварні й багато инших дрібних підприємств.

Головні пункти екскурсійного досліду Донбасу

Справа що до екскурсійного досліду Донбасу залишається в первісному стані, не зважаючи на те, що для екскурсійного контингенту знайомство з продукційними ресурсами терену, одного з головних баз цензової фабрично-заводської промисловости, повинно стояти на першому місці. До останнього часу ми не мали на Донбасі ні постійних баз, ні інформаційних екскурсбюро, як то ми маємо в инших другорядних пунктах УСРР. Груповим екскурсіям залишається використовувати випадкові помешкання й харчуватись як прийдеться. Слід, одначе, зауважити, що місцеві інституції — музеї, політосвітні установи, виконкоми й сільради — охоче йдуть назустріч потребам екскурсантів і допомагають усім тим, що мають в свойому розпорядженні: до них і слід

звертатись у всіх відповідних випадках, доки справи не буде налагоджено.

Додаємо найзручніші, на наш погляд, шляхи що до орієнтування в головних моментах даного району — його фабрично-заводських закладах цензової промисловости та пунктах

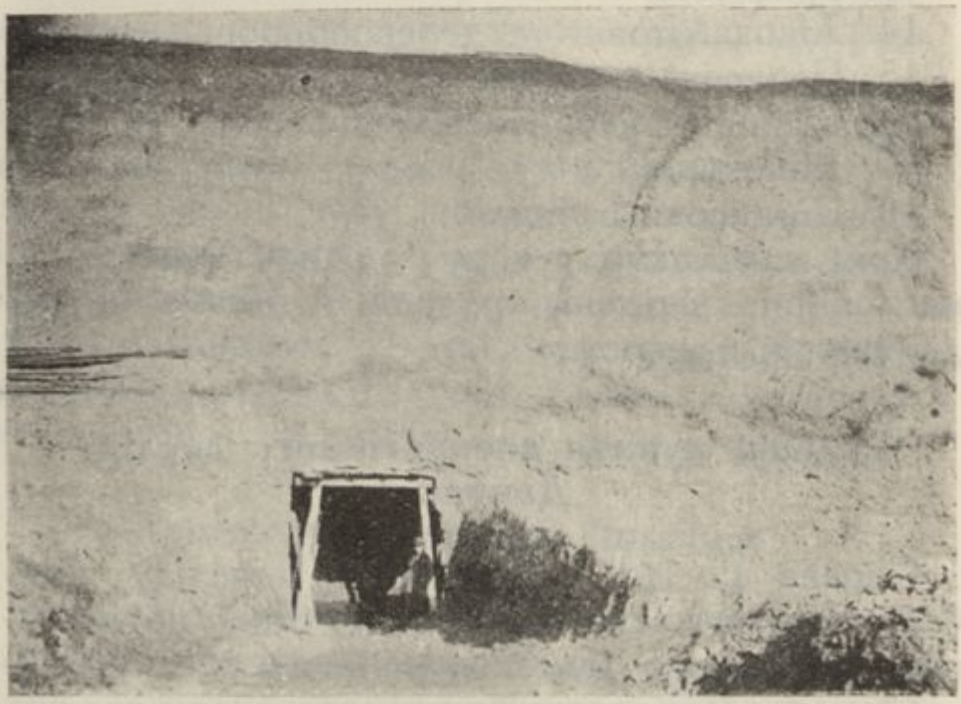

Шахта в доломітових кар'єрах в цар. Микитівки. Донбас

здобування головних матеріялів сировини. Маршрути влаштовано в звязку з найзручнішим переїздом від пункту до пункту, при чому шлях назад, до одправного пункту (Харкова) — екскурсант провадить новими моментами екскурсійного огляду. Вартість маршруту першого — 45 — 50 крб. з пільговими квитками; час огляду — два тижні. Вартість другого — 55 — 60 крб. Час той самий. Ночівля — при місцевих школах за час вакаційного періоду та сельбудах —

за допомогою місцевих органів політосвіти, виконкомів.

Два доданих маршрути вміщають огляд: кар'єрів вугілля, соли, гіпсу, вапняку (флюс), крейди, керамічних матеріялів, руди на живе срібло, доломіту.

Заводи: кокусобензольні, хемічні, металургійні, арматурні, цементові, керамічні, гутарські, фарбові, церезитові і ин.

Крім того музеї, зразкові завгоспи, досвідні станції, курорти, зразкові будинки відпочинку і т. ин.

Маршрут 1

Харків — Артемові гори — Яма — Сіль — Артемівськ. Назад: Артемівськ — Часів Яр — Краматорське — Слов'янськ — Харків.

Головні моменти екскурсійного досліду за маршрутом I:

Артемові гори. Будинок відпочинку. Місцевість. Зокрема — к. манастир з печерами в товщах крейдяних нашарувань, місцевість околиць — одна з найцікавіших на терені Донбасу.

Яма. Радгосп ім. Раковського. Зрошення.

Сіль. Місцеві солерудні.

Артемівськ. Гіпсові кар'єри. Любастрові заводи.

Дротяно - гвіздковий завод. Арматурний. Млин „Комінтерн". Досвідна станція. Музей.

При музеї екскурсанти одержують поради що до екскурсмаршрутів Донбасу, влаштування ночівлі, умов з керовниками і т. ин.

Часів Яр. Керамічні заклади.

Кар'єри глин.

Краматорська. Кокусобензольний завод. Металургійний завод.

Слов'янськ. Содовий зав. „Електрон". Содовий завод „Хемвугіль". Олівцева фабрика. Солеварний завод. Керамічний завод. Порцеляновий зав. „Гет". Курорт.

Маршрут 2

Харків — Артемові гори — Яма — Сіль — Артемівськ — Микитівка; Микитівка — Попасна — Переїзна — Лисичанськ — Несвітово — Рубежна — Харків.

Головні моменти екскурсійного досліду за маршрутом 2: Артемові гори, Яма, Сіль, Артемівськ (див. маршрут 1).

Микитівка. Кар'єри руди на живе срібло — цинабри. Завод видобування живого срібла.

Попасна. Гута. Керамічний завод.

Переїзна. Содовий завод. Крейдяні кар'єри. Вугільні шахти.

Лисичанськ. Вугільні шахти.

Несвітово. Церизитовий завод.

Рубежна. Завод штучних фарб.

Обидва маршрути можна скоротити, взявши головні пункти:

По першому: Артемові гори — Сіль — Артемівськ — Краматорське — Слов'янськ.

По другому: Артемові гори — Сіль — Артемівськ — Микитівка — Лисичанськ.

Сталіно та Єнакієво — пункти, що до них можна проїхати з Микитівки.

Коли є час, слід ознайомитися з роботами по видобуванню вапняку (флюсового матеріялу) на грандіозних і ефектних кар'єрах при ст. Єленівка.

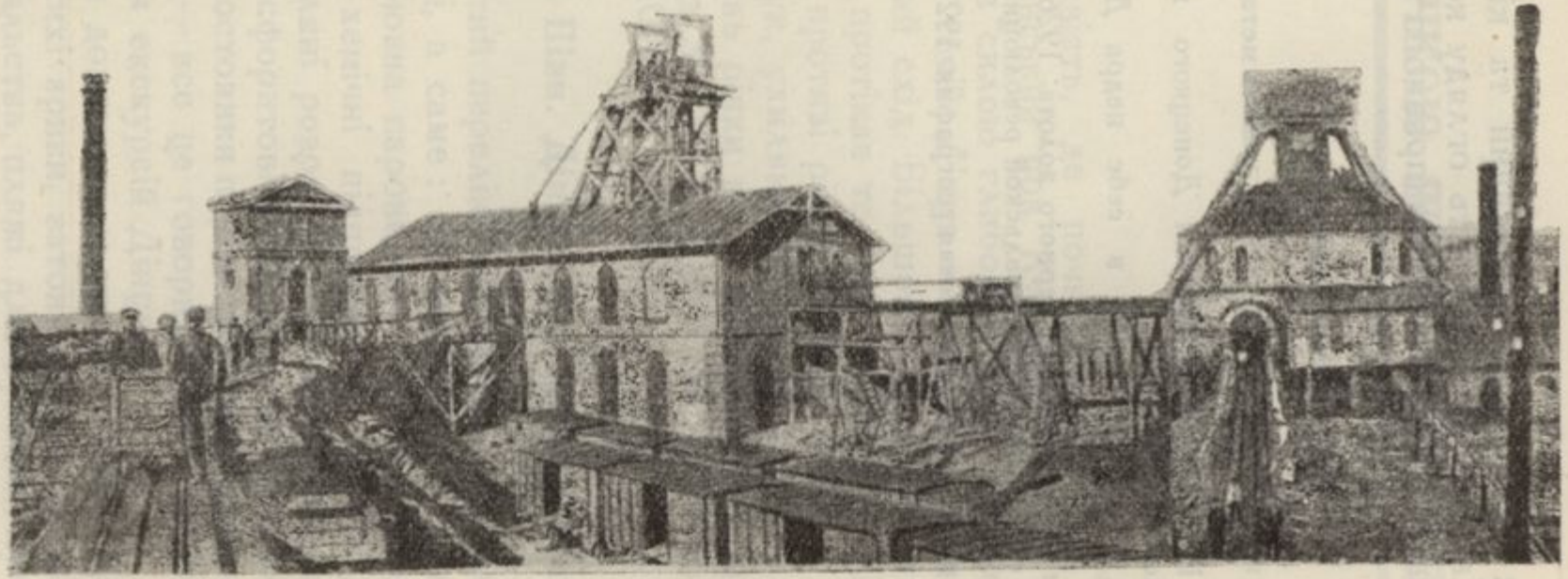

Електричний цех заводу Югостали. Сталіне

У даних маршрутах одправний та кінцевий пункт — Харків; послідовність огляду комбінувати, звичайно, залежно від одправного пункту.

Підготовчий матеріял

Шишкин — Донбасс, как основа южной металлургии. 1927.

Фукс — Из истории познания Донецкого каменноугольного бассейна. 1923.

Гембицкий — Что таят в себе недра Донбасса. 1927.

Либерман — В стране черного золота. 1926.

Харечко — Накануне Февральской революции в Донбассе. 1927.

Баранский — Економическая география. 1927.

ЕКСКУРСІЯ
РІЧКОЮ ПІВНІЧНИЙ ДІНЕЦЬ

Місцевість, де починається Півн. Дінець (Корочанський пов. Курської губерні РСФРР), порізана силою глибоких ярів. Загальний напрямок течії Дінця — з північного заходу на південний схід. Більшою своєю частиною Півн. Дінець протікає тереном України. На всьому своєму протязі річка робить багато колін, петель, лук, ухиляючись то на схід, то на захід. Широчінь річки від 6 до 200 м, а ширина долини від 50 м до 30 км. Протяг Півн. Дінця — понад 1000 км.

Річка Півн. Дінець, як екскурсійний шлях

Простий перелік моментів, що трапляються по річці, а саме: Донецький вуглевий басейн („Всесоюзна паровичня"), заводи Донсоди (найбільші хемічні підприємства СРСР), слов'янські соляні розробки, крейдяні кар'єри, ізюмські фосфоритові копальні, поклади кольорових глин, постоянки передісторичної людини і т. ин., і т. ин. — все це говорить про найцікавіші пункти для екскурсій Дінцем.

Коли додати мальовничі кутки Дінця, численні тихі єрики, затони, місця для полювання та рибальства, пляжі для купання, луки та ліси,

нема сумніву в тім, що Півн. Дінець в майбутньому стане одним з найцікавіших моментів екскурсійного досліду донецького району.

В деяких місцях Дінець схожий на бурхливу гірську річку, що проривається між мальовничими скелями, в инших — це тиха типова українська річка, що тече між селами та містами, серед зелених лук та густих лісів.

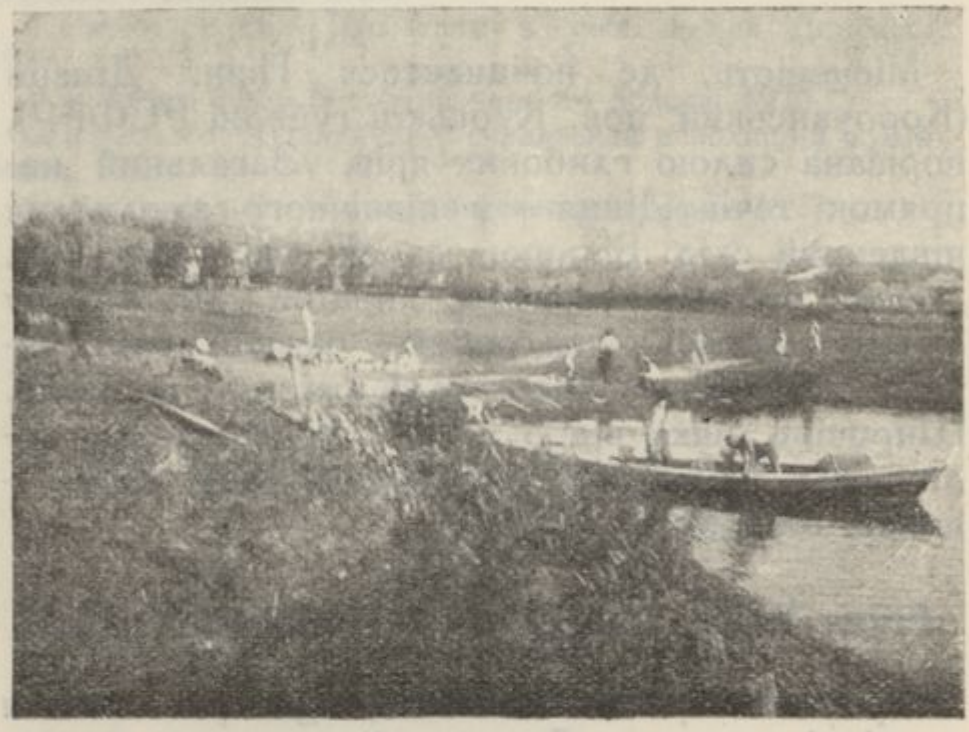

Дінцем на човні

Організація екскурсій Дінцем на човні

Організуючи екскурсію човном по Дінцю, слід зауважити: 1. Обрати човен, придатний для цієї подорожи, а саме човен повинен бути плоскодонний, неглибоко сидіти у воді (Дінець в багатьох місцях дуже мілкий). Друга умова — це лігкість човна, що давала б змогу самим

учасникам екскурсії перетягати його крізь численні загати та містки, які перерізують Дінець. Далекість подорожи та кількість екскурсантів теж має значіння для конструкції і вибору човна.

Екскурсанти, що мають подорожувати човном, повинні гаразд плавати: дорогою неминуче траплятимуться моменти, коли це вміння буде потрібне. Часті перетягання човна потребують фізичної сили, і взагалі подорож вимагає попереднього тренування. Не будемо зазначати загальних моментів для організації екскурсії човном, як от: попереднє ознайомлення з маршрутом з літературних та инших джерел, забезпечення харчами, інвентарем, розподіл обов'язків і т. д. Ці відомості є в підручниках по водних екскурсіях. Тут ми зупинимось на моментах специфічних для Дінця.

Ми розбиваємо Дінець на кілька окремих маршрутів, бо перевести увесь шлях через великий його протяг дуже важко і його не можна рекомендувати для однієї екскурсії. Крім того, увесь маршрут потребує довгого часу (понад півтора місяця), а це теж не відповідає інтересам екскурсанту, що має відпустку на два тижні або один місяць.

Коротка характеристика маршрутів

Маршрут 1. Харків — Зміїв. Маршрут місцевого значіння, розрахований на харьківського екскурсанта, що бажає використати два чи три празникових дні (рибальство, купання, гулянка у лісі).

Маршрут 2. Зміїв — Артемові гори. В основному маршрут історичний (численні постоянки неоліта).

Є також цікаві місця що до геологічних дослідів та промисловости.

Маршрут 3. Артемові гори — с. Кримське. В основному цілком закінчений маршрут що до добувальної та обробної промисловости.

Маршрут 4. с. Кримське — Луганськ. В основному сільсько-господарчий район, має характеристичні особливості в звязку з близькістю великих промислових районів (Луганськ, Артемівськ, Лисичанськ і т. ин.).

Маршрут 5. Луганськ гирло Дінця. Сільськогосподарчий район у переміжку з ділянками великої промисловости.

Маршрут 1. Харків — Зміїв

Екскурсія виїздить із села Карачівки річкою Уди. В Карачівці купання, рибальство, огляд городища, де можна бачити сліди поховань. Мальовничі береги. Оддалік на лівому березі — сосновий ліс, на правому — бір.

Перша ділянка цього маршруту: с. Карачівка — с. Бабаї; біля нього млинова гребля й перша переправа.

Тут слід дати деякі вказівки про техніку переволоки човна. Ці відомості однаково стосуються до всіх гребель, що трапляються на р.р. Удах та Дінці.

Не доїжджаючи до греблі метрів за 50, слід пристати до одного берега й учасникам вийти, щоб попереду оглянути місце переволоки. Слід звертати увагу на старі дерев'яні останки паль, приховані під водою, що часто трапляються поблизу гребель. Оглядаючи місце переволоки, слід обрати як-найзручніше місце

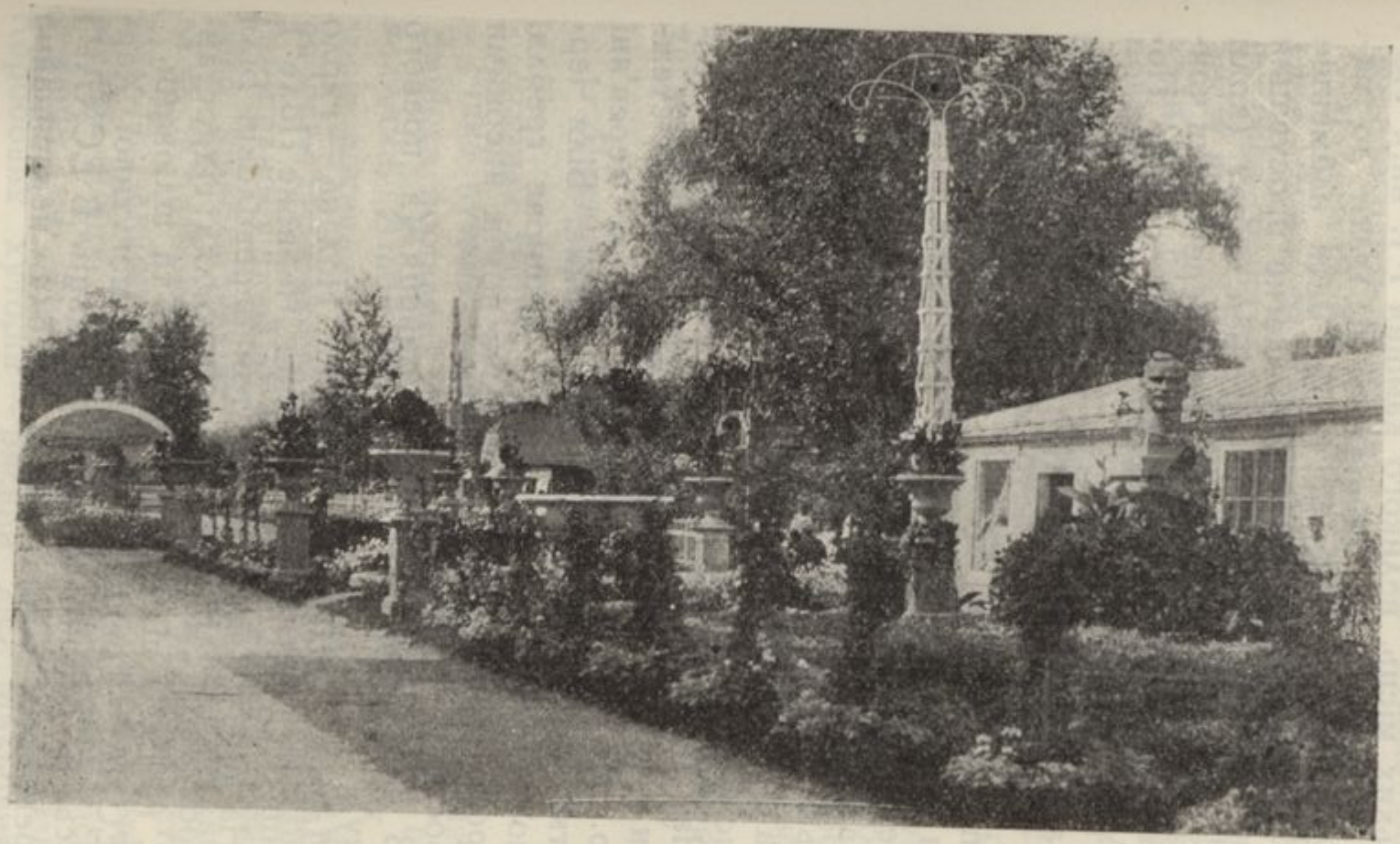

Алея Артема в Артемових горах

для переволоки (спуск та узвіз, відсутність грузьких місць, великого каміння і т. ин.). Потім, сівши в човен, обережно під'їхати до наміченого місця. В човні треба мати найменше три котки, що забезпечують легке просування човна по землі. Иноді потрібен канат (коли узвіз чи спуск крутий). Підчас переволоки човна його треба розвантажити від речей. Почистити й вимити човна.

За бабаївською греблею річка вужчає й міліє. Тут вона тече часто між очеретяними хащами. В деяких місцях течія дуже швидка. Біля Хорошева (к. манастир початку XVIII ст.) її перетинає залізничий міст.

Васищеве — дачне місце. Водна станція, купальні, човни для гулянки. Річка широка, оточена лісами. Місце мальовниче й придатне для відпочинку.

На ділянці Васищеве — Червона Поляна річка тече надзвичайно вузькою стежкою. Де-не-де перекинуто низькі дерев'яні містки, де треба перетягувати човна. Біля Червоної Поляни річка, що її підпирає гребля, широко розливається і прямує поміж високими зарослими берегами.

В лісі близько річки — криниця (з правого боку).

Дальша ділянка — Червона Поляна — гирло Дінця (ЕСХАР та гідростанція „Червоне Поле").

На цій ділянці дві чи три переволоки. Біля гідростанції „Червоне Поле" — огляд: гідростанції, греблі з під'ємними щитами та шлюзами.

ЕСХАР — огляд будівництва могутньої Харківської районової електростанції. В ЕСХАР'і переволока човна через греблю надзвичайно важка ($^3/_4$ км).

Можна, за дозволом адміністрації гідростанції, скористуватись вагонеткою вузькоколійки, що проходить берегом.

Ділянка ЕСХАР — Зміїв надзвичайно мальовнича. Річка то йде густим лісом, що розрісся по обох берегах, то виходить на зелені нагористі поля. В лісі криниця залізистої холодної води. На берегах часто трапляються піщані, придатні для купання коси й обмілі. Недалеко від ЕСХАР'у — кар'єри білого піску, що йде на будівлю станції. В одному місці за гідростанцією проходить вузькоколійка на одному рівні з водою (підчас дощів).

Біля Черемушної (близько Змійова) — зупинка, тут залізничий міст, що під ним можна пройти лише в певні часи за дозволом охорони. В Змійові оглянути: місто, старовинний замостянський собор (другої половини XVIII ст., стиль церкви український), паперову фабрику та музей інтенсивних культур.

Маршрут 2. Зміїв — Артемові гори

Ділянка Зміїв — с. Мілове.

Річка вузька. Правий берег високий, близько Змійова порізаний глибокими урвищами та проваллями. Лівий — луговий. Від Коробових хуторів починається рясний суцільний ліс. В Коробових хуторах оглянути: старовинне городище (на правому березі, в лісі) та останки козацького Миколаївського манастиря (зруйнованого за часів Катерини). Недалеко — біологічна станція. На лівому боці — станиці, озера й старе річище Дінця, Задонецькі хутори (дачні місця) й дюни, що заросли сосновим лісом. Поблизу Коробових хуторів — рясний ліс. Мальовнича

„Козача гора“, що виходить кручею на річку. Далі річка виходить на луговину, що за кількома зворотами підходить до с. Черкаський Бик. За селом — дюни з останками неолітичних постоянок. Річка, поширюючись, прямує під високим дерев'яним мостом, далі робить багато петель і йде до с. Гийовки.

Тут, біля греблі повз млин — переволока. До Мілового річку в 2 — 3 місцях перетинають загати, вона йде лугами, частково поміж лісами. Поблизу Мілового проходить очеретяними хащами. Там вона звужується й тече надзвичайно швидко. На правому боці — перші відслонення крейди. Ділянка с. Мілове — гирло р. Чепеля.

Поблизу с. Мілового річка дуже в'ється. Береги невисокі, але круті. Течія надзвичайно швидка. Біля хутора Крейдянки — низький дерев'яний місток. За ним за 2 — 3 км хутор Першомайський. Дерев'яний міст на низьких палях. Близько с. Богуславського — відслонення нашарувань Донецького кряжу, відслонення крейди, які видно в багатьох місцях нижче по течії. За кілька кілометрів від Першомайського — широке гирло річки Балаклейки. До труднощів екскурсії в цьому районі належать часті зустрічі з затопленим деревом, що загороджує річку. На шляху — великі села: Савиці, Пшеничне й Залимання. Купувати харчі краще в с. Савицях.

В Залиманні оглянути яри, де трапляються кольорові глини. Там же можна натрапити на зразки закам'янілого дерева.

Близько гирла р. Чепеля ознайомитися з працею та життям сільсько-господарської комуни „Плуг та Молот“, а також обдивитись високі крейдяні урвища з кар'єрами. Тут же переправа через загату, складену з вапняку.

Ділянка гирло р. Чепеля — Ізюм.

Увесь цей шлях дуже цікавий з історичного та геологічного боку. Села, що часто трапляються на обох берегах (Верьовкине, Петрівське, Гороївка та Співаківка) — здебільшого старі українські села XVII та XVIII ст. ст.

В с. Петрівському та біля гирла р. Береки — постоянки передісторичної людини. В Петрівському старовинні розробки шарів вугілля (розроблялися за часів Петра, тепер закинуті). Там саме проходила українська лінія південних вартових фортець московського уряду.

Надто цікаво оглянути в с. Горожівці крейдяні кар'єри з надзвичайно яскравими й чіткими відбитками фавни крейдяної доби.

З такого вапняку складено млинову загату біля Горожівки.

Від с. Богуславського до м. Ізюма річка робить велику петлю (85 км, тоді як навпростець 24 км).

У м. Ізюмі оглянути: саме місто, останки фортець XVIII ст., фосфоритові копальні (за 2 км від міста), гору Кремінець (найвища точка Харківської та Ізюмської округ — 114 м над рівнем моря), фабрики мінеральних фарб з місцевих кольорових глин та постоянки кам'яного віку.

Особливо звернути увагу на дослід Ізюмського музею, що має цікаві археологічні колекції знарядь кам'яного віку, зібраних на Дінці. В музеї ж є піднятий із дна Дінця видовбаний човен, що його відносять до передісторичної доби.

Ділянка — Ізюм — Артемові гори.

На цій ділянці часто трапляються бистрини та розірвані греблі, що їх треба дуже обережно обминати.

Дюни „Бондариха“, „Яремівка“ та низка инших з цікавими постоянками передісторичної людини; їх слід оглядати, лише діставши попередні вказівки в Ізюмському музеї.

Переправа на цьому шляху одна — біля с. Богородичного — низький дерев'яний місток. За

Гребля

3 км від Богородичного — Артемові гори. Пункти огляду: старовинний манастир з печерами, викопаними в крейдяних скелях, Всеукраїнський будинок відпочинку ім. Артема, великий парк, пам'ятник Артемові, водна станція т-ва „Рятування на водах“, сосновий бір. В Артемових горах чудове купання, пляжі, катання на човнах. Артемові гори надзвичайно мальовничі й цілком заслуговують на дану їм назву „Українська Швайцарія“.

Робітничий городок в Луганську

Маршрут 3. Артемові гори — с. Кримське (шоста рота)

Ділянка Артемові гори — Слов'янськ.

Увесь шлях до гирла річки Торця йде між характеристичними крейдяними відслоненнями з відбитками белемнітів та амонітів (останки вимерлих морських тварин). Трапляються греблі, що через них перетягати човна дуже важко, бо на великому протязі човна доводиться тягти кам'янистим дуже нерівним ґрунтом.

Слав'янськ — видатний курорт України й великий промисловий центр (сіль). Пункти огляду: чотири соляних озера, грязелікарня, содовий завод та розробки соли Укрсільтресту.

Ділянка гирло Торця — с. Кримське (шоста рота).

Крейда, дюни, ліс, відслонення кам'яного вугілля, фабрики, заводи, копальні.

Від гирла р. Червоної ідуть рівнобіжно з Дінцем кам'яновугільні формації — правим берегом.

Починаючи від села Привільного — район добувної та обробної промисловости.

Село Привільне — перші (за часом) вугільні копальні Донбасу, повітряно-дротяна дорога через Дінець з копальні на ст. Володино (вугіль відкрито за часів Петра I).

Рубежна — великі хемічні заводи кол. Русько-краски (за 2 км від берега).

Село Несветевич — гута та вуглеві рудні.

Лисичанськ — вуглеві шахти, передача вугілля дротяно-повітряним шляхом у с. Переїзне на содовий завод. Селянські кустарні шахти. Дослід життя та побуту донецького шахтаря.

Перша в СРСР штейгерська школа.

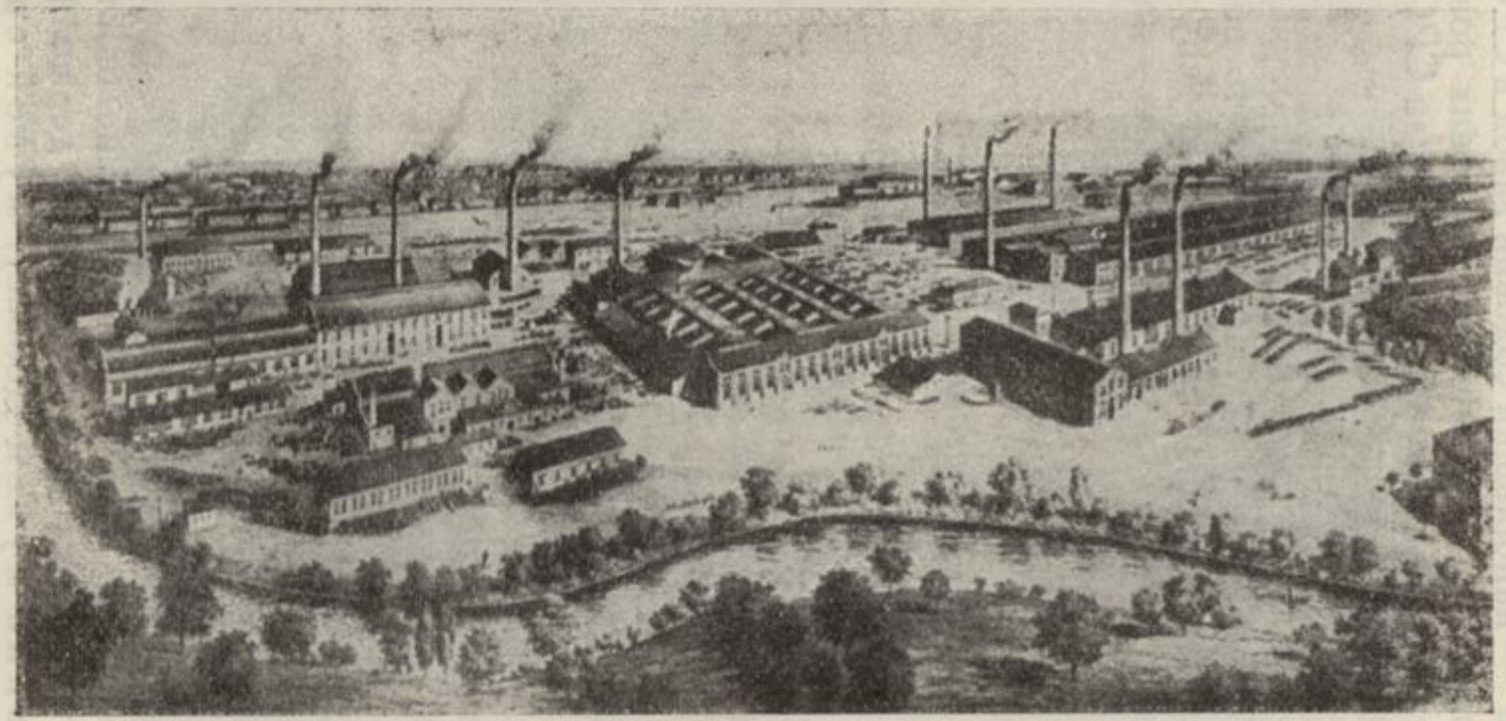

Загальний вигляд заводу „Жовтневої Революції“. Луганськ

Село Переїзне — Донецький содовий завод „Донсода“ — найбільший содовий завод в СРСР. Розсолопровід від артемівських соляних розробок протягом 37 км (найбільша споруда СРСР). Вуглеві шахти державні й селянські.

На всій цій ділянці трапляються загати, низькі дерев'яні містки й парони. Просування вночі небезпечне, канати паронів можуть збити човна. Близькість великих заводів, що спускають брудну воду в Дінець, роблять річку малопридатною для вжитку.

Маршрут 4. Село Кримське (шоста рота) — Луганськ

Район сільського господарства. Поля, луки, баштани, городи.

Трапляються й відслонення крейди, але (проти попередніх ділянок) менше.

На цій ділянці трапляються так звані „байдаки“ — водяні млини на однім боці річки, без гребель або із затопленими греблями.

Зупинка в м. Слов'яносербську. Стара сербська оселя. В минулому — великий центр хлібозаготовчих операцій.

Втратив своє значіння, коли провели залізницю осторонь від нього. Починаючи від гирла річки Айдар — низка станиць. Правий берег на протязі всього шляху крутий, тільки біля станції Луганської знижується, утворюючи логовини, що заросли лісом та чагарником.

Місто Луганськ — округовий центр із розвиненою обробною металургійною промисловістю. Цікаві пункти досліду в Луганську: державний соціяльний музей Донбасу, музей саносвіти, музей при бойнях, паровозо-

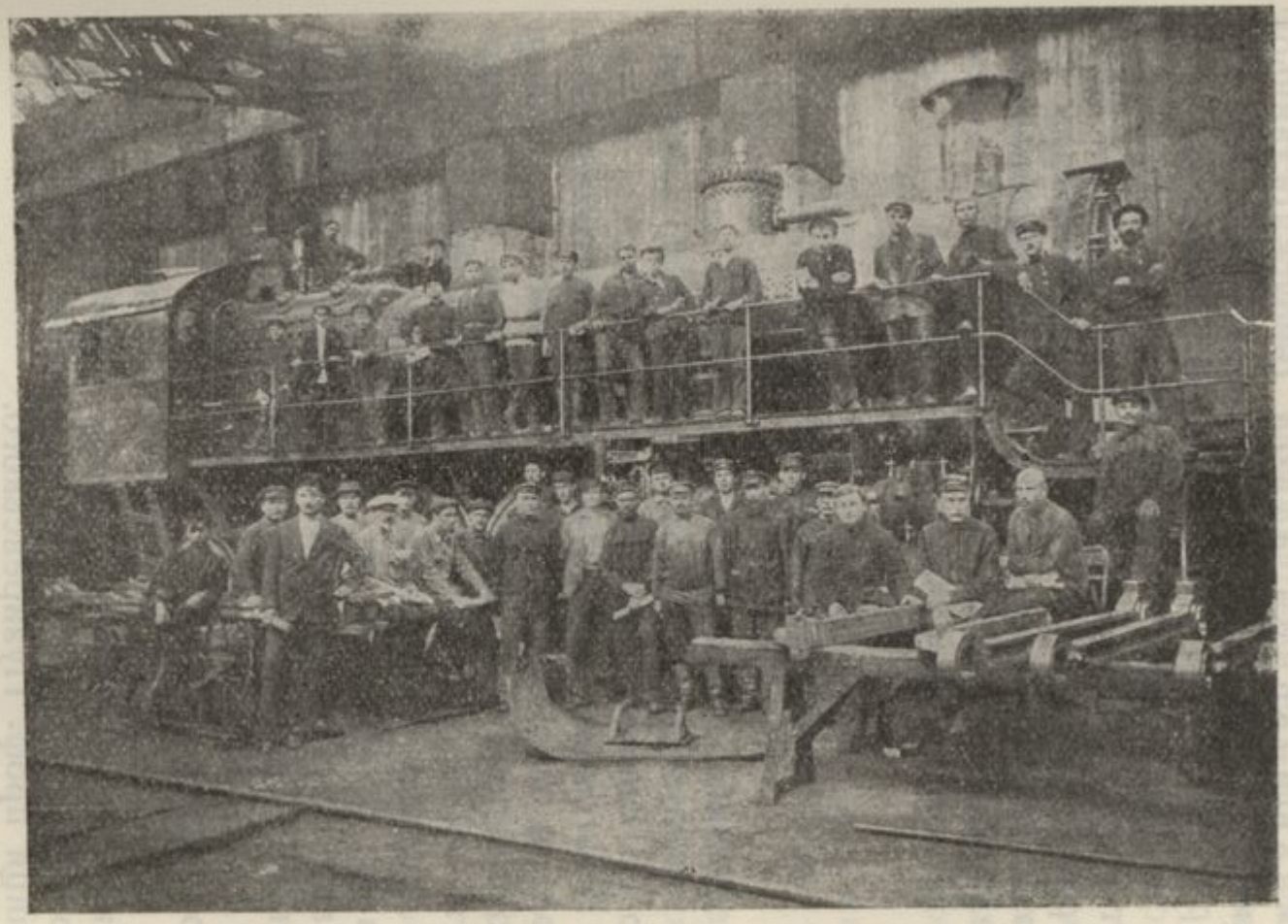

За зборкою паротягу в майстерні Луганська

будівельний завод ім. Жовтневої революції, текстильна фабрика ім. Ворошилова, пилонасічна фабрика (єдина на Україні), емалювальний завод (випуск останньої продукції не гірший за закордонну), трубопрокатний завод, хемічний завод.

Близько міста: Штерівська електростанція (за 12 км), динамітний завод, Брянські копальні, в Сличевському (за три години їзди від Луганська) машинобудівельний завод.

На огляд планувати два-три дні.

Маршрут 5. Луганськ—гирло Дінця

Ділянка Луганськ — Макарів Яр.

На правому високому березі, иноді заввишки до 20 сажнів, видно села.

Біля гирла річки Деркула на лівому березі — кордон України й РСФРР. На цій ділянці можна побачити, як використовують у господарстві верблюдів замість волів та коней.

Ділянка Макарів Яр — Камінське. Біля с. Макарів Яр — парон на двох барках із канатом. Наприкінці села — міст. За Макаровим Яром — низькі береги в перелісках та чагарниках. В Макаровому Яру — старовинне ганчарне виробництво.

Біля хутора Горішнього Червоного — парон. Нижче за кілометр — шлюз. Цього шлюза збудовано року 1914 за проєктом шлюзування Дінця проф. Пузиревського.

Здійснити це будування, що мало утворити з Дінця цілком придатний для транспорту шлях, перешкодила війна 1914 року.

Шлюзування Дінця дало б змогу задешево провозити донецький вугіль на зовнішні ринки через Озівське та Чорне моря.

Річку частково перегородила залізна гребля системи Поаре, що взимку й підчас весняного льодоходу складається.

Неперегороджена частина — канал, облицьований великими брилами пісківця.

Біля м. Каменського (кол. станція) — залізничий міст, де екскурсанти иноді закінчують маршрут і продають свої човни. До річки Дона, куди вливається Північний Дінець, коло Кочетівської станції, річка суднохідна.

Увагу екскурсантів цілком забирає керування човном, бо часто за невеликого вітру вже почувається досить сильне хвилювання.

Гребель та містків, що через них треба перетягувати човна, вже нема, але трапляються розсувні мости, де можна проходити лише під той час, коли проходять пароплави.

Пункти огляду: Усть - Біло - Калитвенський вугільний район, шлюзи (кількістю п'ять) та гирло річки Дінця.

Гирло річки Дінця — остаточний пункт усього маршруту.

КРИМ

Крим набув собі здавна широкої популярности, як один із найцікавіших пунктів екскурсійного огляду. І дійсно, на невеликій порівнюючи площі, в зручних умовах переведення подорожи — на терені Криму можна одержати не тільки силу вражінь зорового порядку, а й поповнити загальний вантаж що до історії, геології, економіки й побуту країни, якій і природа, і історія надали своєрідних рис.

Коли додати до цього виключні умовини місцевости, близькість моря та м'яке, цілюще підсоння — загальна зацікавленість широких кіл стане цілком зрозуміла.

Ще не легко підрахувати, оскільки стихійні явища минулого року зменшили чи навпаки, збільшили значіння Криму, як екскурсійного району. Нам відомі тяжкі втрати, що мали місце на терені Криму: зруйнована ціла низка видатних пам'ятників матеріяльної культури, порушився частково транспорт... Слід гадати, що дружня допомога, що на неї обізвалось трудове населення СРСР, за скорий час виведе Крим з його тяжкого стану. Отже, слід зауважити, що наслідки землетрусу з наукового погляду лише додають нових моментів до уявлення геологічної структури Криму (в процесі досліду над окремими моментами свіжих здвигів, зброcів, оповзнів, проваль, зміни ландшафту,

рельєфів і т. ин.), разом з тим вимагаючи від місцевого населення використувати ті чи инші засоби забезпечення себе в майбутньому від несподіванок.

В короткому, навіть схематичному, нарисі екскурсійного досліду Криму ми зупиняємося лише над тими основними моментами, що їх слід мати на увазі кожному, хто вперше провадить подорож його тереном.

Ці головні моменти розподілено на п'ять пунктів, а саме:

1. Що треба перш за все знати екскурсантові, що має подорожувати до Криму.
2. З історії Криму.
3. Інформаційні дані геологічної структури гірної частини Криму.
4. Населення та побут.
5. Три основних маршрути для групових екскурсій, що мають у свойому розпорядженні два тижні, три тижні та місяць.

Що треба перш за все знати екскурсантові

Крім даних, що їх подано окремо далі з історії, геології, побуту й т. ин., кожному екскурсантові треба ознайомитися з низкою тих питань суто практичного характеру, що на них він натрапить за всяких умов подорожування по Криму.

Організація екскурсії та екскурсійні інституції Криму

Найзручніш провадити масову екскурсію, коли вона складається з контингенту екскурсантів, близьких між собою що до завдань та витри-

валости. Коли такої окремої партії не набирається, можна влитися в групу екскурсантів, що їх набирають на місці кримські екскурсійні інституції. Такі інституції маємо:

1. В Ялті. Екскурсійна станція Кримкурсо (набережна Леніна, 30; тел. 1,09). Центральний Музейно-Екскурсійний Інститут Наркомосу. Російське Товариство Туристів.

2. В Севастополі. Екскурсійна станція — Кримкурсо (вул. Троцького, 13; тел. 1,08).

Зазначені інституції організують екскурсії, провадять їх, дають керовників.

Знаряддя екскурсанта

У справі переведення екскурсій взагалі, зокрема нагірних, на знаряддя екскурсанту слід звернути особливу увагу. Слід запам'ятати, що кожна зайва річ перешкоджатиме на кожному кроці. Що до екскурсії по Криму, де більшість екскурсійного часу припадає на подорож у гори пішки, це особливо слід мати на увазі. Тому в даному разі слід бути особливо обережним.

От приблизний перелік речей, потрібних підчас подорожи: тепла фуфайка, навеличка подушка, три пари білизни, два простирадла, два рушники, чотири пари панчох, чотири носовички, брезентовий мішок (рюксак), емалевий кухлик, ложка, ніж та складна виделка, електричний ліхтарик, голка, нитки, записна книжка, мапа Криму, бінокль. На групу — компас, фотоапарат.

Одяг екскурсанта: легкий костюм, башмаки з низьким закаблуком та широким носком, гетри, легке пальто.

В руках — нічого, крім палиці.
На всю групу — аптечка.

Як користуватися сонцем та морем

Зловживання сонцем не дає користи. Розумне використання сонячного проміння — найперший засіб загартувати організм.

Основні правила користування сонцем:

1. За найкращий час сонячних ван слід вважати від 10 до 12 год. ранку.

2. Не брати сонячних ванн натще або зразу після їжі.

3. Перші ванни не слід брати більш як 5 хвилин.

4. Захищати підчас сонячних ванн голову й очі.

5. Не слід також зловживати купанням у морі: безпорядне купання, доводить до втоми. Слід купатися не більш як два рази на день, 10 — 15 хвилин, після сонячної ванни (остудившись після неї).

Перед виїздом перевірити у лікаря стан свого здоров'я та спитати в нього поради — як саме використувати Крим відповідно до стану.

З історії Криму

Безліч решток пам'ятників матеріяльної культури Криму доводять нам, що людина жила тут за найдавніших часів.

Свою назву, корінь якої зближають із словом „Керм“ (стіна, фортеця), півострів одержав, слід гадати, через свою колишню ролю. До того він звався Тавридою. Досить згадати його

значіння за часів громадянської війни, щоб зрозуміти значіння Криму як природної фортеці.

Шість віків тому під керовництвом Батия на Крим насувається орда татарська. Татари організують самостійне ханство. Його столиця спершу — Салхат, потім — Чуфут-Кале і нарешті — Бахчисарай.

За перших часів ханства населення розташовувалося на степових частинах півострова, що відповідали умовам розвитку основної галузи господарства. Згодом, наприкінці XV ст., татари заселюють нагірні частини. За перших часів XVI ст. кримські татари стають незалежні від Золотої орди, але захоплення турками головних пунктів кримського узбережжя ставить татар у залежність від останніх.

Наприкінці XVIII ст. Крим приєднано до Росії, і ханство розпадається.

Під гнітом царату кримське населення прирівнюється у своїх правах до крепацького стану. Лише за радянської влади Крим стає вільною Автономною Радянською Республікою, що має власний державний центр, університет, школи, мову й культуру.

Терен гірної частини Криму

Кримський півострів природно поділяється на три головні частини:

а) степова, б) гірна, в) Керченський півострів.

За найцікавішу що до екскурсійного огляду слід визнати нагірну частину Криму. Вона має протяг близько 150 кілометрів і близько 35 кілометрів завширшки. Північна межа гірної частини лежить у напрямку лінії: Севастопіль—

Водоспад Учан - Су в околицях Ялти

Симферопіль — Карасубазар — Теодосія. З південного краю Кримські гори то підходять аж до моря, то, одступаючи, залишають смуги, суходолу з розкішною рослинністю, що завдяки умовам захисту та теплому підсонню наближається до субтропічних форм.

Загальний напрямок Кримських гір — з північного сходу на південний захід. Найвища їхня точка — вершина гори Бабуган (Яйли Роман Кош) — 1543 м над рівнем моря. Гори йдуть трьома рівнобіжними смугами, що між собою мають дві смуги логовин. Південна, або перша смуга, починаючись поблизу Балаклави, складається з майже непідступних (з моря) скель, що де-не-де відступають від моря. Супроти Ай-Петрі від берега до вершини вона має близько 4 кілометрів. За Алуштою, поблизу с. Карабі (близько 7—8 кілометрів), і лише між Кайсхором та Теодосією смуга кінчається, розбиваючись на дрібніші відноги. Головні складові частини першої смуги — темнокольорові глинясті сланці. Місцями вони вкриті масами вапняку, що збігає широкими смугами до моря. У верхових частинах — пісківці та конгломерати, ще вище — мергелясти вапняки. Де-не-де на сланцях лежать мармуровидні вапняки. Відслонення масивних порід можна бачити поблизу мису Фіолент, гір Аю-Дагу, Чамли-Бурун, Урага, Кастель. Відслонення порід метаморфічних — поблизу села Карасу-Баши, по р. Туна-Су.

На всьому протязі ця перша смуга має поверхову площу — Яйлу, розбиту на низку окремих яйл (пастівників).

Друга нагірна смуга, починаючись поблизу Севастополя (Санун-Гора), доходить до м. Старий

Крим. Височінь її — пересічно 450—500 метрів. Складається з вапнякових порід. Внизу — конгломерати та пісківці. Вище — сипучий білий мергіль, що иноді переходить на міцний вапняк. З південно - східнього краю ця друга смуга закінчується скелями, иноді фантастичної форми. Там висічено силу печер, що їх використовувала колись людина як житло (тавроскити). Гребінь цієї смуги йде від Інкерману на Мангуп, Симферопіль та Карасубазар до гори Аргамиши (540 метрів). Третя смуга починається поблизу мису Фіолент і тягнеться з перервами до м. Старий Крим. Її пересічна височінь сягає лише 150 — 300 метрів. Вона складається з середньо - третинних порід, переважно з вапняків Сарматського ярусу, иноді з пісківців, місцями темнокольорових глин.

Подорожуючи пішки з Бахчисарая до Ялти, можна ознайомитися з усіма трьома смугами та з породами, що з них ці смуги складаються.

Населення та побут

Склад населення Криму досить різноманітний : росіяни, українці, татари, євреї, болгари, вірмени, поляки, караїми, цигани, латиші, чехи, турки та инші. За переписом 1917 року кількість населення Криму складалася з 808,903 чол. За даними останнього перепису маємо лише 592.926 чол. Таке зменшення пояснюється тяжким станом населення Криму за голодні роки, а також реевакуацією біженців. Росіян та українців у Криму — 51,5%; татар — 25,7%; євреїв — 7%; німців — 5,9%. Незначний відсоток татар пояснюється політикою царського уряду, що масами виселював їх за межі Криму. 1788 року

за часів російсько-турецької війни, коли поміж татарським населенням почалися повстання, силу татарських семейств зігнано до степових

В Алупці

частин півострова і зруйновано тисячі господарств, через що припинився на довгий час розвиток місцевої промисловости. За час війни

1807 року з турками уряд зганяє татар уже з усього побережжя. Це повторюється кілька разів на протязі XVIII ст. і особливо 1854 року. Наслідком такої політики сталося те, що 90% татарського населення було розігнано і форми місцевого господарства не могли ввійти в колію нормального розвитку.

Не зважаючи на таку політику царського уряду, форми сільсько-господарських культур знайшли собі досить яскраве виявлення в галузях культур інтенсивних. У нагірних частинах Криму ми бачимо плантації табаку та винограду. В частинах передгір'я — садівництво. На степових теренах розповсюджені звичайні форми сільсько-господарських культур. В межах Керченського району і спорадично по всьому терені маємо окремі галузі кустарного виробництва. Севастопіль, Керчь — головні осередки кримських фабрично-заводських підприємств. Лише в глухих кутках Криму можна й зараз натрапити на останки ремесницького цехового укладу та патріярхальних традицій. Жовтневі дні ламають у корені патріярхальні основи, і татарська молодь виявляє жвавий інтерес до школи й вищої освіти.

Головні маршрути тереном Криму

Додаючи схему головних маршрутів, маємо зауважити, що на них, як і на всі инші маршрути, не слід дивитись, як на щось безапеляційне: їх розраховано переважно на той контингент екскурсантів, що має подорожувати вперше до даного терену і вимагає орієнтаційного матеріялу. Крім того, ці маршрути, включаючи головні пункти екскурсійних баз,

мають допомогти екскурсантові в технічному переведенні подорожи. Тому екскурсантові чи групі, що має власний досвід, не тільки не слід додержуватись битих шляхів, а, навпаки, слід по змозі прокладати нові, хоча б вони й не мали тих ефектних моментів, які звичайно звязується з уявленням про даний терен. Запобігати шаблону — от основний принцип кожної екскурсійної подорожи, хоч куди лежить її шлях.

Маршрут 1

Маршрут розраховано на масового екскурсанта, що має в своєму розпорядженні два тижні. З них — чотири дні на переїзди, десять спеціяльно на екскурсії. Маршрут має за мету огляд чотирьох видатних пунктів Криму: Симферопіль, Бахчисарай, Севастопіль, Ялта. Спосіб пересування: потяг, пароплав або катер, автобус, трамваї, пішки. Зміст маршруту: історія терену в пам'ятниках матеріяльної культури; сучасний стан; характерні моменти природи. Крім того, даний маршрут дає можливість використати час подорожи як відпочинок (купання в морі, човен, сонячні ванни й т. ин). Витрати на подорож — 35 — 50 крб. (за винятком платні за проїзд залізницею), розраховуючи на групові екскурсії.

Симферопіль

Зупинитись: готель Кримкурсо „Ленінградська" (Пушкинська вул., 4; тел. 1 — 13), „Велика Московська" (Салгірна вул., 20; тел. 2 — 22).

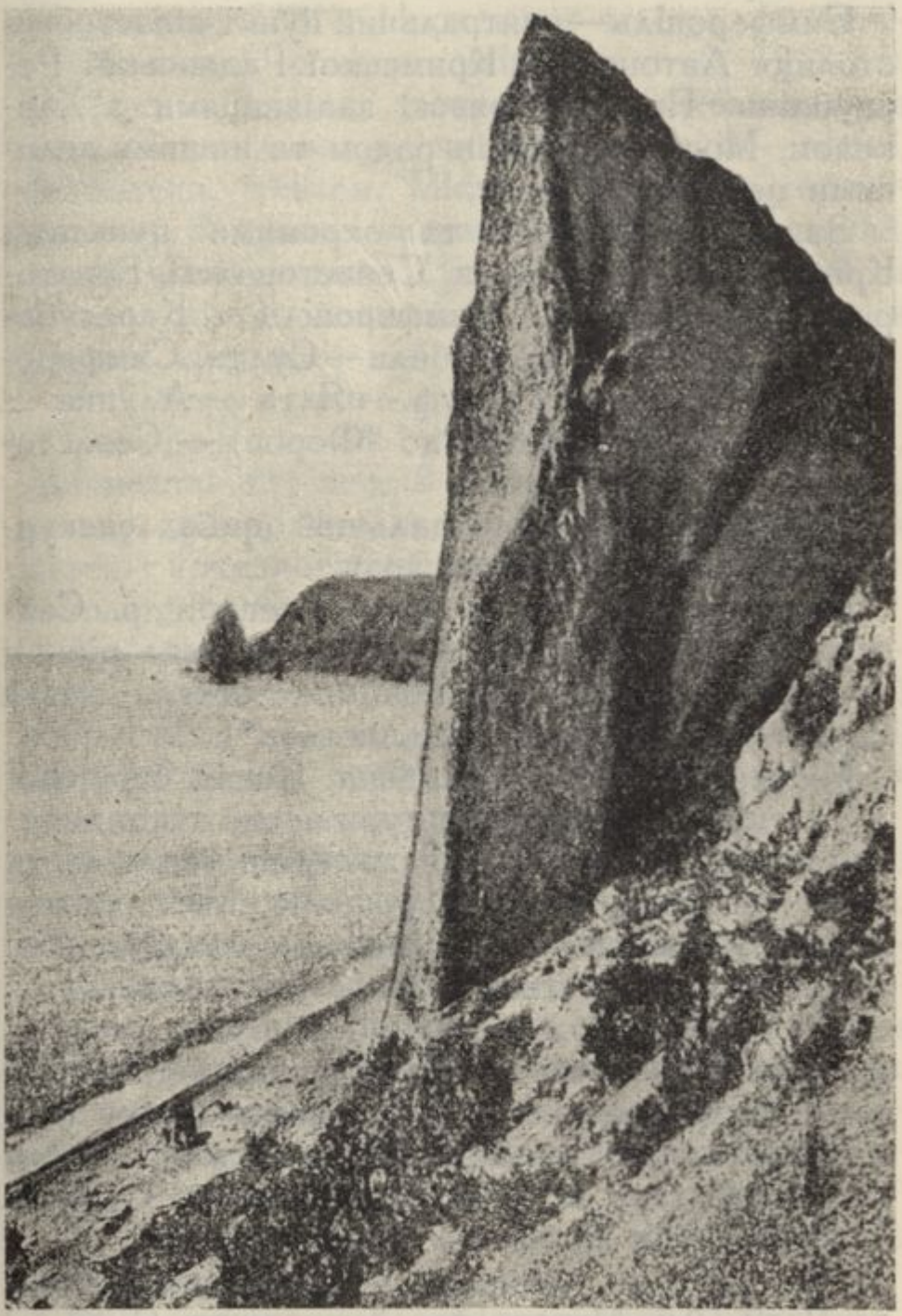

Мис Фіолент (поблизу Балаклави)

Харчуватись: Їдальні при готелях; є багато окремих їдалень.

Симферопіль — центральний пункт півострова, столиця Автономної Кримської Радянської Республіки. Прямий звязок залізницями з Харковом, Москвою, Ленінградом та иншими великими центрами Союзу.

Звязок з містами та окремими пунктами Криму: залізницею — з Севастополем, Евпаторією; автобусом — Симферопіль — Карасубазар — Теодосія — Коктебель — Судак. Симферопіль — Алушта — Гурзуф — Ялта — Алупка — Балаклава (з заїздом до Форос) — Севастопіль.

Даний маршрут має дальший проїзд екскурсанта потягом до Бахчисарая.

Симферопіль лежить над берегами р. Салгирі, на височині 800 — 1000 фут. над рівнем моря. Населення — 70,788 чол. Давня назва міста — Ак-Мечеть („біла мечеть").

Місцевість заселена здавна. Понад берегами р. Салгирі — рештки культури неолітичної доби. За останні століття до нової ери в межах міста була грецька колонія — Неаполіс. Місто кілька разів руйновано підчас нападу мандрівників, тюркських та монголо-татарських племен.

1500 року Абдурахман-Бек будує мечеть, від якої й саме місто одержує назву (Ак-Мечеть). Будова збереглася до нашого часу (Госпітальна вул.) з відповідною датою. З того часу місто стає за резиденцію Калги-Султана (спадкоємця и замісника ханського).

1783 року за Катерини II Крим приєднується до Росії. Ак-Мечеть перейменовують (1784 р.) на Симферопіль — обласне місто. За радянської влади Симферопіль стає столицею звільненої

від національного гніту країни. Місто, як центр Кримської республіки, має відповідні інституції: Раднарком, ЦВК, Наркомати то-що. З інституцій вищої освіти: університет (з 1918 р.), робфак, технікум, татарський педтехнікум та инші. З загальнокультурних інституцій — музеї, бібліотеки, театри. Місто складається територіяльно з трьох частин: старий, татарський, новий Симферопіль. Цікаві зокрема старий та татарський, де можна ознайомитися з яскравими рисами місцевого побуту.

У Симферополі:

Центральний музей Тавриди (вул. Лібкнехта, 35; тел. 3-78). Відчинено: середа, четвер, субота, неділя від 12 до 4 год. Відділи музею: археологічний, етнографічний, художній, революційний.

Археологічний відділ складається з експонатів кам'яної, бронзової, скитської, античної доби. Між експонатами зокрема цікаві речі, знайдені підчас розкопів 1924 року (поховання половця з конем, плити з написами).

В етнографічному відділі — речі татарського побуту та мистецтва у відповідному оточенні.

В художньому відділі, що його значно поповнено з націоналізованих палаців — речі першорядних майстрів російської школи, а також окремі речі видатних европейських майстрів.

В революційному відділі — матеріяли ревруху 1905 року, доби білогвардійщини, інтервенції.

Природно-Історичний Музей (вул. Троцького, 23).

В ньому відділи: Зоологічний, Ботанічно-лісознавчий, відділ ґрунтів, меліорації, прикладної геології.

Музей наочних приладь при Наркомосі.

Біологічна станція (за вокзалом по Евпаторійському шосе).

Крім того, екскурсантові слід ознайомитися з тереном Старого Симферополя, так званою „Циганською Слобідкою“ (особливо в базарний день), побувати на старому кладовищі, з його мальтійськими хрестами та старовинними пам'ятниками.

В околицях Симферополя

За півгодини ходи від міста — Неаполіс — рештки давнього греко-скитського міста з курганами та печерами.

За 25 кілометрів — печера Кізил-Коба. Дістатися до печер можна автобусом. В селі Кізил-Коба (Кобази) — знайти провідника, провіянт, свічок. Коли є апарат — дістати з Симферополя магнія. Печер дві: нижня — Харанлих-Коба („мокра печера“) й верхня — Іель-Коба („вітряна“). В першій — підземна річка, при доброму освітленні — казковий ефект. Річка починається високо на Яйлі, зникає, з'являється знову в нижній печері, зникає знов і виходить назверх під назвою Су-Учхан. Поблизу печери знайдено сліди доісторичної людини.

До печерного населення Бакла можна дістатися від ст. Альма (до неї залізниця); звідти пішки до с. Тав-Бодрак (огляд каменярень); далі, минувши село, звернути ліворуч і долиною (2 кілометри) — до печері. Провідника взяти з села.

Екскурсію до Бакла можна лишити на кінець перебування в Симферополі, щоб прямувати — коли охота — пішки до дальшого екскурсійного пункту — Бахчисараю (17 — 18 кілометрів).

Бахчисарай

Бахчисарай („Садовий палац") лежить на відстані одної години їзди залізницею від Симферополя. Місто, як ми вже зауважили, — одна з колишніх столиць татарської землі (від початку XVI і до кінця XVIII ст.).

Протягом трьох сот років тут була резиденція кримських ханів. Місто лежить на вузькій логовині, близько 7 кілометрів завдовжки понад берегами р. Чурюк-Су.

На характері промисловости місцевого населення відбилися колишні часи, коли воно обслуговувало розкіш ханських дворів. Рештки цехового укладу можна спостерігати й тепер на окремих галузях кустарного виробництва: сап'янове, мідяний посуд то-що. Огляд найяскравіших решток цехово-ремесницького побуту можна провадити лише під керовництвом провідника, який гаразд орієнтується в даних галузях кустарної промисловости.

Від вокзалу екскурсант прямує до міста урвищами Чурюк-Су. Увагу екскурсанта спиняє глибока блакить неба від того контрасту, що утворюється жовтавим кольором скель.

Зовнішній вигляд міста — характерний східній: невеличкі будинки типово татарської будови, на вузьких вулицях шашличні, чубуречні. Добре збережені рештки колишньої пишности ханського життя — палаці, мечеті, фонтани — доповнюють враження східнього міста.

Екскурсійні пункти

Ханський палац, з музеєм при ньому.

Ханське кладовище: Хан-Джалі („ханська мечеть").

Еміль - Джалі („зелена мечеть").

Мавзолей (Діляра - Бікеч).

Старий Мавзолей (Ескі - Дюрба).

Ханський палац (стоїть на базарній вулиці) збудував 1519 року хан Абдул - Сахал - Гирей. Палац реставрував Потьомкин з нагоди подорожи Катерини II до Криму.

З трьох боків палацу — високі стіни; з четвертого — фасад палацу. Широке дворище з фонтанами, квітниками, декоративними групами дерев. На окрему увагу заслуговують: зал суда, золотий кабінет, залізні двері (найдавніший пам'ятник), „Фонтан сліз", „Золотий фонтан". Палац кілька разів перебудовувано. На деталях будови почувається вплив італійського ренесансу, арабо - перського, навіть китайського стилю. Після перебудовування 1763 року на ньому помітний вплив турецького бароко.

В музеї — колекції тканин, зброї, монет. Ханське кладовище поблизу палацу, поряд ханської мечети, що її збудував 1740 року хан Селамет - Гирей. На кладовищі два мавзолеї: „Дюрбе"— зі склепами ханів та їхніх родин. „Еміль Джамі"— будова 1764 року — поблизу палацу, з фресками на стінах.

Мавзолей „Діляра - Бікеч", „Ескі - Дюрбе"— позаду палацу.

В околицях Бахчисарая

На схід від Бахчисарая — на високій скелі — Джифут - Кале єврейське (кол. караїмське) місто з синагогою давніх часів. За воротами фортеці— в скелях печери. Мавзолей „Дюрбе", рештки старої в'язниці; руїни.

КРИМСЬКА
СОЦ. РАД.
РЕСП.
Мешень
Джанкой
Телеш
Салгір
Ново-Царицине
Адже-Сулак-Кілі
Севастопіль
Ка Оки
Тикова
Карасубазар
Старий Крим
Теодосія
СИМФЕРОПІЛЬ
Таштамари
Судак
Кантхор
Бахчесарай
Алушта
Севастопіль
Балаклава
Ялта
Гурзуф
Ай-Петрі
Ливадія
Байдарські Воротта
Форос
Алупка
М
0

Цікаві руїни літніх ханських резиденцій — Халі-Ель-Ашлама та Алам-Сарай.

Печери Тепекармен, де нещодавно знайдено на скелях давнього походження малюнок риби, можливо, від часів перших християн.

Коли є час, слід оглянути низку печерних селищ: Качи-Кален, Мангуп (столиця готів), Черкес-Кермен.

Усі зазначені пункти — поблизу Бахчисарая — від 5 до 18 км. Їх можна оглянути, перевівши кругові маршрути двома напрямками:

1. Бахчисарай-Чуфут-Кале — Тепе-Кармен — Качи-Кален, Бахчисарай — 18 км.

2. Бахчисарай — Кара-Лез — Мангуп — Бахчисарай — 15 км. залізницею до ст. Сорень, від неї — на Бахчисарай.

Севастопіль

Зупинитись: готель „Северная" (вул. Троцького, 7; тел 1 85) готель „Франция" (вул. Троцького, 13; тел. 1-29) і ряд инших готелів.

Харчуватись: при готелях, а також в окремих їдальнях.

Від Бахчисарая до Севастополя — залізницею (48 км. — $3^1/_2$ год.). Місто лежить над одною з найвидатніших бухт всесвіту. Природні умови Севастополя як бухти сприяли швидкому економічному зростові Севастополя як портового міста.

Севастопіль засновано за часів Катерини II як один із опірних пунктів узбережжя Чорного моря. Місто цілком виправдує свою назву (Севастопіль — „величне місто"). Розкинутий на нагірній, мальовничій містині, Севастопіль збігає схилами гір до моря. На зовнішньому обличчі

міста, особливо його приморських частин, почувається властивий кожному значному портовому місту жвавий пульс життя.

Підсоння, море, гірна місцевість,— зливається в одно гармонійне ціле.

Екскурсійні пункти

Військово-Історичний музей (вул. Леніна, 9).

Панорама оборони Севастополя (Історичний Бульвар).

„Малахів Курган"— на корабельній частині.

Біологічна станція з акваріюмом та музеєм.

Інститут фізичних метод лікування (дослідження Чорного моря) — Приморський бульвар.

Крім огляду зазначених пунктів, зокрема треба оглянути порт та його роботу.

У Військово-Історичному музеї—оборона Севастополя підчас війни 1854—55 р р.

„Панорама" дає досить яскраве уявлення про оборону Севастополя. Не претендуючи на художність, дає майже повну ілюзію дійсности ефектом установки та освітлення; особливо вдала частина панорами — „штурм Малахового кургана". Автор картини — Рубо. „Малахів Курган"— з баштою, що являла останню твердиню оборонців.

При Біологічній станції зібрано високої наукової вартости колекції іхтіофавни Чорного моря. Акваріюми, басейни, заповнені представниками фавни, звертають увагу прекрасною монтировкою та багатством експонатів.

Інститут фізичних метод лікування влаштовано за останнім словом науки. При інституті лікування водою, грязями, ропою, морськими ваннами, електрикою.

В околицях Севастополя

Херсонес — 3 км. від Севастополя. Грецька колонія, заснована у V ст. до нашої ери. Руїни і рештки колишнього міста. Розкопи. Музей. При музеї: кераміка, зброя, монети, побутові речі, знайдені підчас досліду терену кол. Херсонесу. Між рештками міста звертають увагу: стіна з ворітьми та вежами, вулиці, базиліки, рештки цистерн, каналізації то-що.

Інкерман. Від Севастополя — пішки полотном залізниці — 7 км. Можна доїхати човном. Одно з найцікавіших печерних міст Криму. Найцікавіші пункти: дві печерні церкви, манастир, скеля манастирська й суміжна скеля з печерами. Руїни давньої фортеці, під манастирем - каменярні.

Ріг Фіолент — 12 км. від Севастополя. За переказами — місце храму Діяни.

Георгіївський манастир — 12 км. від Севастополя. Над урвищем берегової скелі. Будова III — IV в.в., одна з найцікавіших пристановищ християнства на терені Криму. Зараз у ньому — радгосп. При манастирі церква — печера. Місцевість околиць манастиря — цікавий момент геологічних дослідів.

Балаклава — 14 км. від Севастополя. Можна дістатися трамваєм, лінійками, візником, автобусом. Грецьке місто лежить над бухтою. Залюднено переважно рибалками. Згадується ще у Гомера — за десять століть до нашої ери.

Ай - Петрі

За часи XIV — XV ст. — Генуезька фортеця — Чимбала. Наприкінці XV ст. — під турками, і з того часу її сучасна назва. Руїни Генуезької фортеці. „Блакитний грот“ — в околицях Шайтан - Дере. 24 листопада 1854 року під Балаклавою розбився англійський корабель „Чорний Принц“ з вантажем золота.

Морем до Ялти

Слід виждати ясного сонячного дня. Мавши в руках бінокль, не можна одірватися від розкішних панорам узбережжя. Пароплав прямує повз Херсонеського маяка. Видно руїни Херсонесу; далі — степ. Берег знов підвищується, ріг Фіолент, на горі — Георгієвський манастир. Каральські гори, мис Айя, руїни Балаклавської фортеці, ріг Сари... на тлі моря все це справляє враження казкової фільми. За Кікенеїзом пароплав прямує повз найславетніших кримських курортів, що тонуть у зелені садів: Симеїз, Алупка, Місхор, Гаспрі. Над Алупкою — гора Ай - Петрі. Шість годин морем пролітають непомітно. Пароплав прямує до широкої Ялтинської затоки, звідкіль місто — на долоні. Ялта стоїть на тлі могутніх гір, засланих килимами лісу.

Ялта

Зупинитись: Екскурсійна база (Кінний проїзд, 3). За ночівлю — 35 коп. Готель „Франція“ (наб. Леніна, 14; тел. 16 - 18).

Харчуватись у місцевих їдальнях.

Місто лежить поблизу моря. З півночи огорожене високою горою. Поділяється на п'ять частин; між ними головна — Нове місто;

в зарічній частині та в Чурукларе (дачна місцевість) — прекрасні пляжі. Нижня та Верхня Аутки — нещодавно були суміжними селами. Ялта — центр курортного екскурсійного життя Криму. Місто заснували греки (Ялта — „берег"). Довгий час належала Візантії, далі — татарам, туркам. Час розвитку Ялти як курорта — друга половина XIX ст.

Екскурсійні пункти

Музей краєзнавства (Гоголівська, 10).

Східній музей, кол. палац еміра Бухарського (вул. Комунарів, 14). Народньо-Художній музей (вул. Чехова, 83).

При Музеї краєзнавства — речі археологічних розкопів, що провадилися в межах Криму, старих гравюр, ілюстративні матеріяли терену Криму. Відділи музею: доісторичний, історичний, геології, ботаніки, зоології, географії, метеорології, продукційних сил Криму.

У Східньому музеї зібрано етнографічний матеріял та речі художньої промисловости Сходу: шитво, тканини, килими, різьбярські речі, зброя. В ньому є такі відділи: кримських татар, бухарський, середньо-азійський, японський, китайський та відділ революційного Сходу.

У Народньо-художньому музеї: скульптура, порцеляна, фаянс, зразки класичного малярства.

Музей ім. Чехова — міститься в будинку, де жив цей славетний письменник.

В околицях Ялти

Додаємо три екскурсійні маршрути до околиць міста; кожен маршрут розраховано приблизно на один день.

А. Ялта — Алупка — Ялта

Туди — пішки. Назад — катером або пароплавом.

Дорогою огляд:

Лівадія. Колишня літня резиденція Миколи II, нині — селянський будинок. Парк, окремі будинки, виноградники.

Ялта. Жіночий пляж

Ореанда. Парк, руїни палацу, скелі, ґанок-колонада, мачтова гора, грот, хрестова гора.

Кичкине. Палац мавританського стилю, Санаторія Кримського Раднаркому.

Ай-Тодорський маяк. Місце археологічних досліджень, скеля над морем.

Дюльбер. Колишній маєток князя Петра Михайловича. Нині — санаторія політробітників.

Місхор. Курортний пункт. В приміщеннях кол. палаців — санаторії.

Алупка. Татарське село. Курортна місцевість. 35 дес. парку з раритетами. „Хаос“ каміння - велетні, нагромаджені один над одним (діябаз). Гроти. Тераса „Львів“.

Б. Ай - Петрі — Ялта

Туди й назад — на лінейках.

Дорогою огляд:

Водоспад Учан - Су. Вода спадає з 100 метрів.

Пенді-Кюля. Скеля, 800 метрів над рівнем моря. Поблизу — сосновий та буковий ліс.

Метеорологічна станція (відділ Пулківської обсерваторії).

Ай-Петрі. Гора, більш як 1000 метрів над рівнем моря. Неодмінно потрібний провідник. Дорогою можна спостерігати цікаві моменти геологічних явищ: обвали, здвиги, оповзні, яких багато в нагірніх частинах Криму. Там же можна ознайомитися з геологічною структурою Кримських гір, руйнуванням порід діяльністю води, вітру, зміною температури.

В. Ялта — Гурзуф — Ялта

Туди — пішки, звідтіль — катером.

Дорогою огляд:

Нижня Масандра. Розкішний парк із джерелами.

Водоспад Масандри. Дає близько $^1/_2$ мільйона води за сутки. Від нього — Ялтинський водопровід.

Верхня, Середня Масандра. Кол. палац Олександра III в стилі Людовіка XIII, гроти, виноробні з підвалами.

Микитський сад. Заснований 1811 року з метою акліматизації рослин та наукових дослідів (флора). В окремих частинах сада — маслини, инжир, представники субтропічної флори. Раритети. Африканські кедри, пінії, кіпариси.

Альтанка „Ореанда“

При ньому музей, де зібрано матеріяли що до природи Криму.

Шлях від Микитського саду до Гурзуфа йде майже понад берегом моря. Слід зауважити, що ґрунт шляху глинястий, і після дощу користуватися ним не слід.

Гурзуф. Курортна місцевість. Відома з VI ст. Рештки пам'ятників матеріяльної культури доводять, що на терені сучасного Гурзуфа

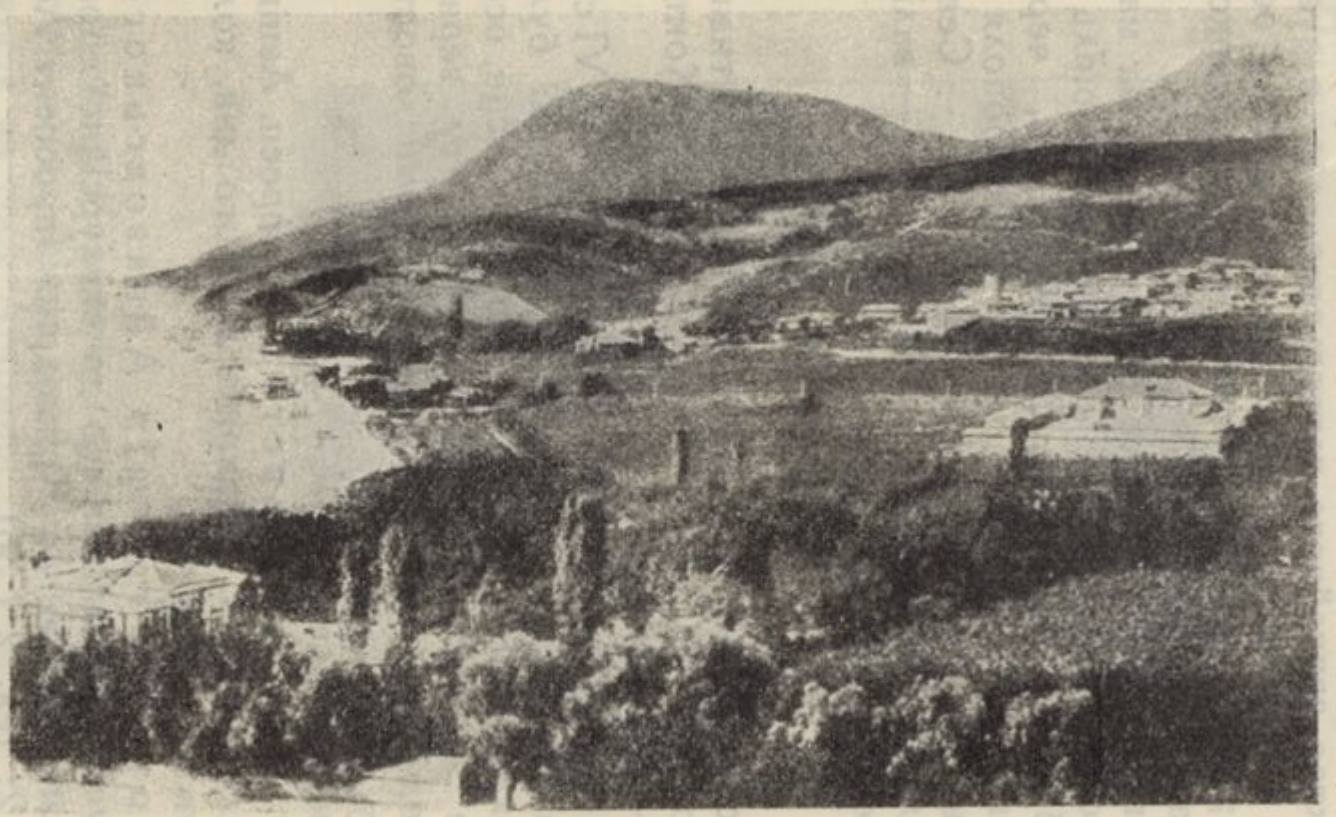

Алушта

мешкали готи, генуезці (збереглися рештки башт), турки, греки, татари. Гурзуф різко ділиться на дві частини: стара, де мешкають татари — має характер звичайного татарського села з вузькими брудними вулицями, приземкуватими оселями; нова дачна місцевість з розкішним парком, фонтанами, гротами.

Повернутись назад, скінчивши шлях за маршрутом № 1, можна: а) Ялта — Симферопіль — автобусом, повз Гурзуф, Аю - Дага, через Алушту та повз Чатир - Дага. З Симферополя — залізницею. б) Дешевший шлях: Ялта — Севастопіль — пароплавом. З Севастополя — залізницею.

Маршрут № 2

Час перебування в межах Криму — три тижні.

Теодосія — Старий Крим — Судак — Коктебель — Теодосія.

Теодосія. Колишня назва — Кафа. В VI ст. до нашої ери на місці сучасної Теодосії була грецька колонія. Теодосія — портове місце, особливе значіння має що до експорту зерна. Осередок тютюнової фабричної промисловости Криму.

Пункти огляду:

Музей краєзнавства, кут просп. Леніна та Галерної вул. (Відкрито кожного дня, коли прибуває пароплав).

Картинна галерія Айвазовського.

З усіма питаннями що до екскурсійної справи — звертатись до Кримохрис (проспект Леніна, 2; тел. 2 і 36).

Крім того — Бюро довідок при Кримкурсо (Генуезька вул., тел. 1 — 20).

Переїзд лінійками до Старого Криму (24 кл.).

Старий Крим. Зупинитися в готелі; там же й харчуватись.

Колишня столиця кримських ханів.

Пункти огляду.

В горах

Мечеть, Каравай-Сарай, Медресе часів Золотої Орди, місце археологічних дослідів; екскурсія на гору Агармиш.

До Судака — пішки.

Судак. У VIII ст. — фортеця. Колишня генуезька назва Судака — Создаї.

Пункти огляду:

Рештки генуезької фортеці, маєток „Новий Світ“ — нині радгосп, села — Великий та Малий Таракташ — рештки патріярхального побуту.

Геологічні екскурсії. Від Судака через Кози та Отузи до Коктебеля (пішки поблизу моря). Огляд Карадагаської наукової станції. Звідтіль пароплавом на Теодосію.

Маршрут № 3

Розраховано на 30 день у Криму. Тиждень відпочинку.

Севастопіль — Бахчисарай — Коккоз — Ай-Петрі — Кореїз — Ялта — Гурзуф.

За винятком Коккоза та Кореїза, дані екскурсійного огляду див. маршрут № 1.

Севастопіль — Бахчисарай — потягом.

Бахчисарай — Коккоз — лінійками.

Коккоз — Ай-Петрі — пішки або лінійками.

Ай-Петрі — Кореїз — пішки.

Кореїз — Ялта — пішки.

Ялта — Гурзуф — автомобілем або морем.

Коккоз — татарське невеличке село.

Кореїз — прекрасний пляж. Спочинок. Огляд Алупкінського палацу.

Татари та їхній побут.

Підготовчий матеріял

Весь Крим. Ювілейний збірник. 1926.

Башкирова. Прошлое Крыма. 1923.

Бороздин, Башкиров, Богдановский и др. Путеводитель по Крыму.

Бондеман и Зимин. Море и горы. 1926.

Гриневич. Иллюстрированный Путеводитель по Херсонесу Таврическому. 1926.

Геологические екскурсии в Крыму. 1926.

Баранский. Економическая географія СССР. 1927.

КАВКАЗ

Кавказ як об'єкт екскурсійного огляду

Терен Кавказу, як один із об'єктів екскурсійного огляду, можна сміливо ставити нарівні з найвидатнішими екскурсійними пунктами всесвіту. Чи глянемо на нього поглядом геолога, етнографа, економіста; чи підійдемо до нього з пером або з палітрою в руках — кожен крок по його землі свідчить, що це — терен, на який ні природа, ні історія не пошкодували своїх скарбів. Його надра повні невиснажених джерел продукційних ресурсів; історія його племен, перед якою безсило опускається перо історика; могутність його природи, перед якою бліднуть і фарби художника, і язик геолога — ще довго будитимуть думку силою нерозгаданих явищ. А територіяльна неприступність його окремих кутків ще довго не допустить до себе ні компаса геолога, ні молота робітника.

Подорож тереном Кавказу в умовах звичайного екскурсійного обслідування не може ставити за своє завдання огляд його глухих, хоча й надзвичайно цікавих кутків. Така подорож вимагає від дослідника спеціяльної наукової підготовки, всебічного тренування і її не можна навіть вважати за необезпечну. Таку подорож можна провадити лише за спеціяльним завданням окремих наукових експедицій, і не по силі

вона тому звичайному контингенту екскурсійної молоди, на яку, переважно, розраховано наш порадник. Не підготований всебічно екскурсант заплутається в силі тих різноманітних моментів, що ними повний терен, і найяскравіші з них пройдуть повз нього, не спинивши на собі відповідної уваги. Йому нічого не скажуть ні

Озеро Теберда

величні стіни храма Баграта, ні башти долини Мулхри, ні деталі Тирської будови, ні напівпоганські майрами Хевсуретії; він не зуміє розгадати, яким чином саме на вершині гори утворилось озеро Сакавотва, і йому нічого не скажуть урвища Аргунського водоспаду. Без перекладачів, без знавця таємничих стежок, що їх знає лише дикий звір, він не знайде, повертаючись назад, навіть тої стежки, що кілька хвилин тому ішов нею.

Така подорож виправдує себе лише у відповідному оточенні й коли переводять її з спеціяльною метою.

Тому, облишуючи звичайну методу нашого екскурсійного обслідування, що її ми додержували підчас подорожи тереном України, де ми в кожному більш - менш видатному місці поступовно оглядали природу, історію, промисловість, мистецтво, революційний рух, ми в даному разі візьмемо лише ті звичайні шляхи, за якими найзручніш ознайомитися з тереном, головно в галузі його природи, тим паче що і з цього погляду Кавказ залишає силу незабутніх вражінь. Але ми додержуємось того погляду, що, набувши досвіду на битому шляху, екскурсант иншим разом подорожуватиме по Кавказу з власної ініціятиви, вибираючи напрямок і мету й перемагаючи труднощі подорожи.

Отже, і до зовнішнього огляду не слід підходити, не орієнтуючись хоча б у найзагальніших рисах в основних моментах соціяльно - економічного порядку.

Географічні дані

Кавказ — могутній гірний пересип між Чорним та Каспійським морями — простягається з півночи на південь більш як на 1000 км.

Обмежений з заходу Чорним, а зі сходу Каспійським морями, він починається на півночі від великої логовини басейнів Ей - Манич - Кума; ця логовина є наслідок широкої протоки, що з'єднувала колись обидва моря.

З півдня Кавказ обмежений умовно кордонами Турції та Персії.

За особливо характерну рису терену слід визнати ту надзвичайну різноманітність рельєфу, підсоння, етнографічних та економічних умов, що становлять його на перше місце поміж пунктів екскурсійного огляду СРСР. Ця ріжниця основних рис терену лягла в основу і його звичайного територіяльного розподілу на три головні частини:

а) північний Кавказ, або Передкавказзя,

б) власне Кавказький хребет,

в) Закавказзя.

Останніми часами цілком логічно стали відокремлювати четверту частину — узбережжя Чорного моря, що через виключні умови природного оточення набула собі такої широкої популярности, як одна з найголовніших курортних місцевостей Союзу.

Північний Кавказ, або Передкавказзя, складається в цілому з характерних рис придонських степових просторів; західня частина Передкавказзя носить на собі впливи Чорноморського, а східня Прикаспійського степу. Весь цей безлісний терен покрито третинними наносами, в основі яких лежить молодий третинний вапняк. Лише наближаючись до околиць П'ятигорська, ми бачимо перші скелі вулканічного походження — Бештау, Машук та инші. У західній частині, що лежить у межах басейну Кубани, маємо плодючий ґрунт; на схід він поступовно змінюється на великі площі сипких пісків, а саме в кутку, поблизу Каспійського моря — на болота: тут рівень площі місцями нижчий від рівня моря.

Власне Кавказ, починаючись від узбережжя Чорного моря в околицях Анапи низкою невисоких горбів, поступовно підвищується в пів-

Мужальський хребет. Сванетія

денно-східньому напрямку і поблизу Каспійського моря в межах Дагестану набуває характеру справжньої гірної країни. У нагірній частині хребет досягає місцями височини, що лишає за собою найвищі гори Европи, Африки й західньої Азії. Їх верхів'я покрито пеленою вічного снігу, що стає джерелом допливів Кури, Терека та окремих течій; вони пронизують кряж незчисли-мою силою урвищ та водоспадів, що, бушуючи в хаосі скель, утворюють грандіозні суворі ландшафти.

Круті схили південної частини кряжу ведуть нас до долин, залитих гарячим промінням південного сонця, де на підніжжях хребта пишно розвинулась субтропічна рослинність.

Східні частини гірного кряжу, що стоять над Каспійським морем, не в силі побороти впливу сухих вітрів, що несуться з пустель азійських просторів, і під їх мертвим подихом безлісні нагірні площі східнього Кавказу набувають характеру біблійського ландшафту.

Зовсім иншу картину маємо на підніжжях протилежної західньої частини, узбережжя Чорного моря, де в умовах захисту, теплого підсоння та вогкого морського повітря — майже весь терен покрито буйними лісами, що складаються з порід великої економічної вартости.

Різноманітність кліматичних умов, контраст температури окремих зон, раптовий перехід від царства суховіїв до місцевостей майже постійних опадів, наявність усіх відмін ґрунту — від глибоких чорноземельних площ кубанського басейну до справжніх прикаспійських пустель із сипкими пісками та глибокими солончаками — викликали й ту різноманітність флористичних форм, що ми спостерігаємо на терені Кавказу.

Неприступність кутків, ділянки первісного лісу та сила глухих захистів утворили оточення, яке сприяло сохранності великої низки представників фавни, що їх давно знищено в суміжних місцевостях. Поряд із звичайними породами — сосна, липа, дуб, береза — ми бачимо лаври, тис, рододендрони, пальми, банани. В урвищах головного хребта можна зустрінути зубра. У верхів'ях рік Урупа, Зеленчука, Лаби — бобра, серну, тура, ведмедя. На Закавказзі знайдемо шакала, гієну, барса, а на кожному кроці каменястих осипів можна натрапити на скорпіона й фалангу. І слід зауважити, що для цього терену, що його так щедро обдарувала природа — ще не пройшов час утворення заповідників, власних парків Іеллоустона, що ним так гордуються країни вищих культур.

Національний склад

Найзручніший перевал тереном Кавказу з Европи до Азії — смуга, що лежить понад берегом Каспійського моря, утворюючи так звані „Кавказькі Ворота". Це той шлях, що ним користувалася людина за час „великого переселення народів". Посуваючись з Азії на плодючі степові простори, племена й народи почасти осідали в нагірних країнах Кавказу. Під гнітом політичних умов хвилі племен, що жили на степових просторах, не раз подавалися назад і, зустрівши на шляху протилежну течію, залишалися на терені Кавказу. Таким чином, Кавказ протягом дуже довгого часу приймав до себе нових і нових поселенців, і навряд чи пройшла його тереном хоч одна велика хвиля цих течій, що не залишила б на його землі своїх слідів.

І дійсно, з останніх дослідів науки ми бачимо в пам'ятниках матеріяльної культури Кавказу сліди майже всіх відомих нам народів, починаючи з асиріян та вавилонян аж до представників античної культури доби грецької колонізації. Отже, затримуючись на окремих місцевостях, обмежуючись одно від одної в виключному оточенні природних умовин, одгородившися гірними хребтами, урвищами та непрохідними пущами первісних лісів — ці окремі скалки племен жили, майже не знаючи сусідів, що мешкали поряд за стінами суміжного хребта.

Залишаючись в умовах одірваности, не маючи зносин із сусідами, навіть ховаючись від небезпеки, що нею були повні ті часи — ці племена лишалися на довгий час у свойому первісному стані, иноді знижуючи власний культурний рівень.

У такому стані дійшли вони й до нас, вражаючи різноманітністю етнографічних рис, мови, звичаїв, стану культурного рівня, з великими труднощами піддаючись науковому досліду. І можна сказати, що, не зважаючи на силу наукових дослідів, що їх присвячено етнографії кавказьких племен — генеза окремих етнографічних моментів Кавказу ще довго залишатиме багато непевного що перед нім, як перед загадкою, стоїть і етнограф, і антрополог, і лінгвіст.

Наукове дослідження племен Кавказу, аналіза їхньої мови, типів антропологічних та окремих етнографічних рис,— додали не одну систему класифікації кавказького населення. Ми наведемо тут одну з них, що нині її вважають за найбільш обґрунтовану науково; це — класифікація відомого акад. Марра.

Татарин з Азербейджану

За нею жителі Кавказу поділяються на 5 головних груп:

I. Яфетиди:

а) картвели: грузини (карталинці, кахетинці, імеретинці, гурійці), мінгрели, лави, свани;

в) абхазці: адигейці (черкеси, кабардинці);

с) чечено - дагестанці: чеченці - інгуші, кисти, лезгинці — авари, кюрини, лаки.

II. Яфетидо - аріоевропейці — армяни.

III. Аріоевропейці:

а) іранці: осетини, курди, талиші, тати, перси;

б) руські;

с) греки;

d) німці.

IV. Турецькі народи (тюрки): тюрки Азербайджана, османи, туркмени.

Народності Кавказу беруть неоднакову участь так у територіяльному розподілі, як і в економічній структурі краю. Виключаючи терен Передкавказзя, де головна роля належить українцям та вихідцям з Росії, головна частина жителів Кавказу складається з армян, що розсипалися майже по всій його площі. Не зважаючи на всю консервативність, з якою вони тримаються патріярхальних рис власного побуту, вони виявляють і нахил, і великі здібності до сучасних форм культури. В їхніх руках зосереджено й майже весь торговельний апарат. Картвели (грузини, мингрели, свани), територіяльно об'єднані межами грузинської республіки, в більшості складаються з племен, що стоять на низькому рівні культури. Основа їхнього економічного життя — сільське господарство в досить примітивних його формах. Частина картвелів (тушини, пшави, хевсури, сванети) живе

в місцевостях иноді малоприступних, скотарство — головна галузь їхнього господарства, і культурний рівень населення дуже низький.

Азербайджан — терен закавказьких татар. Більшість населення живе з скотарства, а частина складається з напівмандрівників.

Група народностей Дагестану — лезгини, інгуші, удини — відбиває на собі характер суворої природи, її первісного стану. Основа громадського устрою — родове начало; економічного життя — первісні форми землеробства.

У південній частині Кубани живуть кабардинці.

Поряд із туземними народами, що їх нараховується до п'ятидесяти окремих племен,— мешкають греки, чехи, болгари, румуни; представники культурних західньо - европейських націй — французи, німці, італійці й инші — живуть майже виключно у видатніших адміністративних осередках Кавказу.

На тлі історії туземних племен яскраво виявляється одна риса взаємних відносин: це та ворожнеча, що, існуючи з давніх часів, набула особливої гостроти за царату, в умовах переведення ним способів русифікації.

Лише за часів радянської влади, в оточенні умов вільного національного розвитку ця ворожнеча набуває умов можливости заспокоєння.

Економічні умови у звязку з продукційними ресурсами країни

Географія економічних моментів Кавказу носить характер тої ж різноманітности галузей, стану й перспектив, як і всі инші моменти життя цього виключного терену.

Що до галузей сільсько-господарчих культур — слід зауважити, що технічний рівень окремих частин сільсько-господарських районів Кавказу являє між собою повний контраст. В той час, коли Кубань ще за довійськових часів виявляла нахил до могутнього розвитку всіх форм сільсько-господарської культури в маштабі американського підходу, за широким використанням сільсько-господарських машин і майже повною відсутністю кустарних засобів — терен Закавказзя стоїть і до цього часу на рівні первісних сільсько-господарських форм. Тут ще й нині можна натрапити на дерев'яний плуг, серп, навіть без зазубнів, та молотарку в формі дерев'яної дошки з насаженими на неї крем'яними зубцями.

Всі галузі сільсько-господарських культур, хліборобство, скотарство, садівництво — перебувають у стані екстенсивних форм, а суміжність культурно відсталих країн — Персії й Турції — не сприяє підвищенню техніки сільського господарства.

Не маючи змоги детально схарактеризувати окремих частин Кавказу і зокрема їхню культуру, спинімось лише над одним моментом: над тими майбутніми, що на нього чекає Кавказ, як терен економічних перспектив, в умовах радянської влади.

Залежно від цілої низки природних і економічних умов характер сільського господарства західньої частини Передкавказзя різко відокремлюється від її східньої частини. Тимчасом як у східній частині і зернові культури, і скотарство залишаються в стані екстенсивних форм, Кубань на своїй, порівнюючи з першою, невеликій території ще за довійськових часів

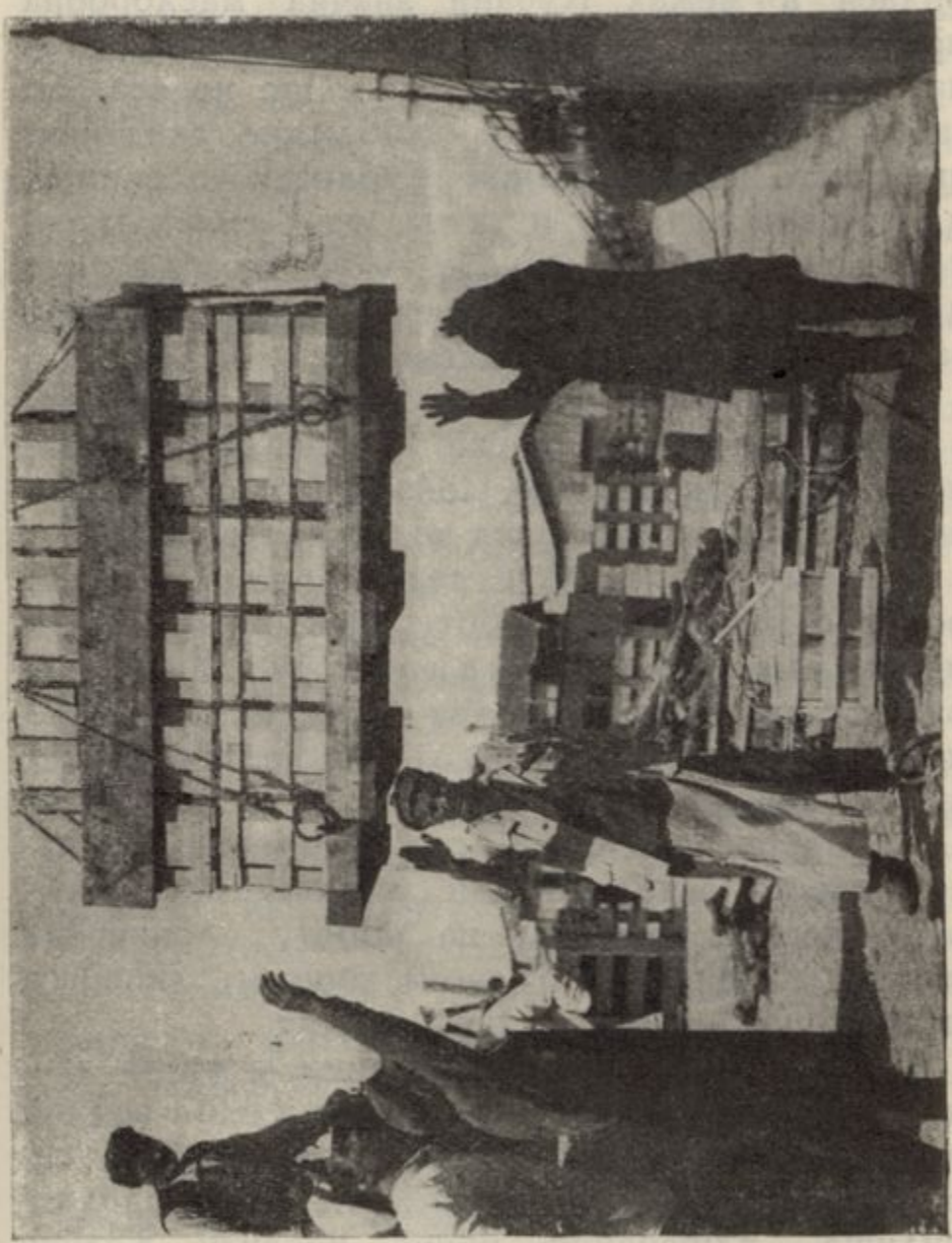

Навантажування нафтових баків на пароплав підйомним краном

перейшла на інтенсивні культури — табак та сонячник — культури, що відограють ролю державного значіння. На культурі сонячнику утворилася в межах Кубани значна маслоробна промисловість. Зернове хазяйство, не зважаючи на його досить високий стан, ще не сказало свого останнього слова. Найближче завдання, що стоїть перед тереном Кубанського району, це здійснення плану тих меліоративних робіт, що їх поставила радянська влада на чергу дня відносно західньої частини Передкавказзя.

Головна галузь сільського господарства нагірних частин Північного Кавказу до останнього часу—скотарство. Препоною розвитку инших галузей залишалася недостача води.

В цьому напрямку за радянської влади пророблено колосальну роботу, що призвело, між иншим, до утворення канала ім. Жовтневої революції в межах Дагестану. Цей канал має зросити десятки тисяч десятин землі, що до цього часу лишалася зовсім безплодна. Слід підкреслити факт ставлення місцевого населення до заходів влади у цьому напрямку: всім народом виходили на роботу проведення канала, виконуючи її своїм коштом, лише за незначною допомогою государства.

Поряд із цим уже переведеним в життя завданням на черзі стоїть з'єднання в один водний вузол басейнів Кубани, Куми, Терека й Дону через використання логовини Манича як водохранилища. Здійснення цього проєкту з'єднає Каспій, Озівське та Чорне море єдиним водним шляхом, що в свою чергу, змінивши всю гідрографію терену, змінить і економічну фізіономію країни, надавши їй нових економічних перспектив.

1924 року до окремої адміністративної одиниці Північного Кавказу прилучено частину Шахтинської округи України (центр — Ростов). Головний наслідок цього заходу в тому, що економічний терен Південного Кавказу має тепер власний вугіль разом з металургійними заводами та портом. По здійсненні Волга — Дон — Озівського каналу терен Північного Кавказу набуває нових могутніх ресурсів що до інтенсифікації всіх галузей сільського господарства, яке й у майбутньому має переважати на терені за його природними умовами. В перспективах розвитку сільсько-господарських культур району передбачається використання механічної роботи, що викличе потребу в великій кількості сільсько-господарських машин. Для обслуговування району що до цього операційний план робіт на період до 1929 року передбачає будування в Ростові грандіозного заводу сільсько-господарських машин з продукцією на суму до $37^1/_2$ міл. крб., якого ще не було в Союзі. У тому ж плані передбачається збудувати сім електростанцій (на 95.000 кіловат), з яких одна — теплова — має обслуговувати кам'яновугільні шахти Шахтинської округи; инші — для обслуговування Майкопських та Грозненських нафтових районів, срібно-олов'яно-цінкової здобичи рудників „Ельбрус" та Алагирських заводів поблизу Владикавказу.

Зовсім иншу картину являє стан сільського господарства на Закавказзі. Не зважаючи на природні багатства країни, воно лишається в стані первісних сільсько-господарських форм. За винятком нафти ресурси надр Закавказзя лишаються мертві; країна живе виключно

коштом продукції галузей сільського господарства — скотарства та хліборобства.

Отже, слід зауважити, що район Закавказзя в недалекому майбутньому має стати одним із найголовніших районів спеціяльних інтенсивних культур, як то виявив досвід за довійськових

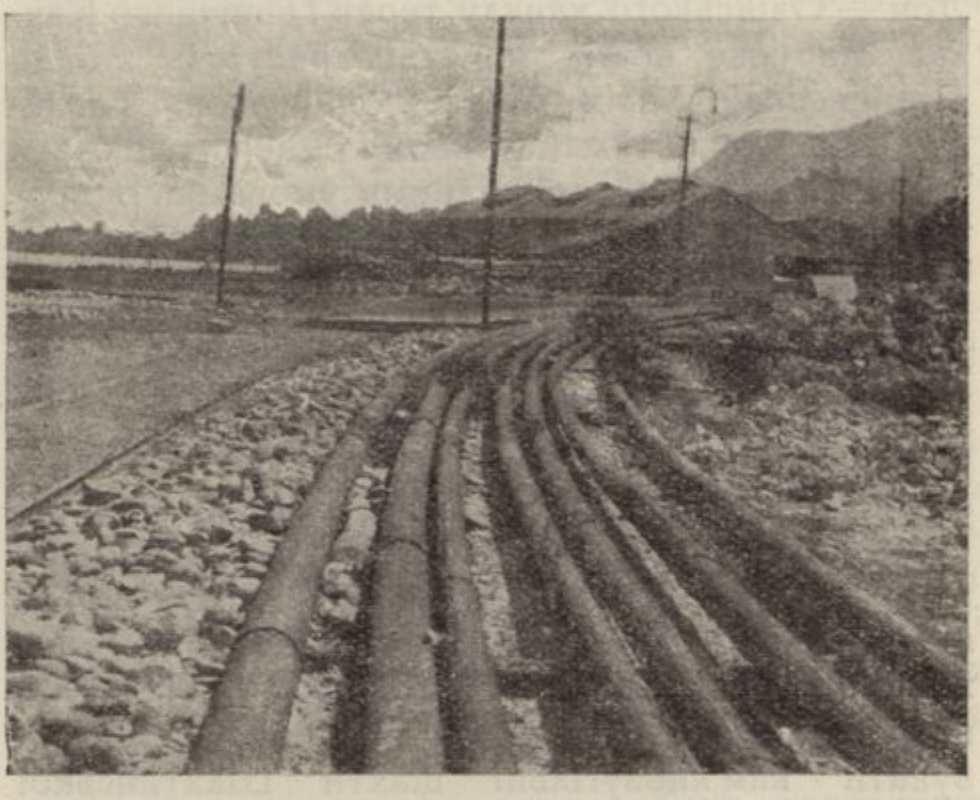

Нафтопровід до гавани. Батум

часів. Між ними найбільшої економічної вартости набувають:

а) виноградарство в районах Грузії, Арменії, Азербайджану;

б) садівництво в Грузії; в оточенні природних умов Аджаристану з великим успіхом культивують апельсини, лимони, мандарини;

в) чайні плантації;

г) бавовна } Азербайджан, почасти Арменія
ґ) рис } і Грузія;
д) шовківництво — Азербайджан, Грузія;
е) табак — Абхазія.

Майже всі ці культури — в стані великих перспектив, але поспіх їхнього розвитку залежить від низки заходів, між якими на першому місці слід поставити меліоративні роботи. Тому за планом реконструкції народнього господарства на меліорацію районів Закавказзя звернено особливу увагу, і більшість робіт що їх поставлено на черзі, вже переводиться в життя. Крім того, будується низку заводів для переробки сировини: по очищенню хлопка, маслоробних, консервних то-що; організується також промисловість текстильну, якої до останнього часу Закавказзя не знало зовсім.

Ресурси надр

Про ресурси Кавказу як терену гірних багатств можна сказати що цією стороною він цілком лишається країною майбутнього.

За винятком нафти, манганової та срібло-олов'яно-цинкової руди, корисні породи Кавказу до останнього часу лежать мертвим капіталом.

Нафта, що нині видобувається з родовищ Баку, Грозного та Майкопу, відома в багатьох инших місцевостях Кавказу. Являючи основу гірничої промисловости країни, цей матеріял має світові перспективи. Так само — і Чіятурські родовища манганової руди, що становлять головний об'єкт експорту Кавказу.

Сріблові, цинкові та олов'яні руди залягають майже на всій площі між Садоном та Ельбрусом. Розробляється їх поблизу Ельбруса.

Руди мідяні розробляли лише в районі Закавказзя. Багаті родовища Північного Кавказу лишаються невикористані.

Родовища будівельних матеріялів використовується лише для місцевих потреб. Між будівельними матеріялами Кавказу відомі породи вищих ґатунків мармуру, яшми та инших цінних порід, але їх не тільки не експлоатується, а навіть до останнього часу не переведено їх дослідження.

Матеріяли теплової енергії — кам'яні вуглі різних ґатунків — експлоатується лише частково. Головних родовищ Абхазії не використовується.

Родовища залізної руди теж лишаються невикористані, не зважаючи на високий відсоток металу.

Крім зазначених, у межах Кавказу відомі родовища багатьох инших корисних порід та мінералів, але більшість родовищ лишається не тільки не використаними, а й не досліджеими.

Головні причини низького рівня гірної промисловости Кавказу полягають: у низькому стані культурного рівня населення, відсутності зручних шляхів, трудності проведення належної сітки залізниць до малоприступних кутків за умовами їх природного оточення.

Першим кроком, що має дати могутній імпульс так до використання гірничих ресурсів Кавказу, як і взагалі до розвитку всіх галузей його промисловости, має бути електрифікація країни, до якої Кавказ має невичерпане джерело енергії — білий вугіль.

За планом електрифікації Кавказу в першу чергу має бути використана лише сьома частина енергії його вод.

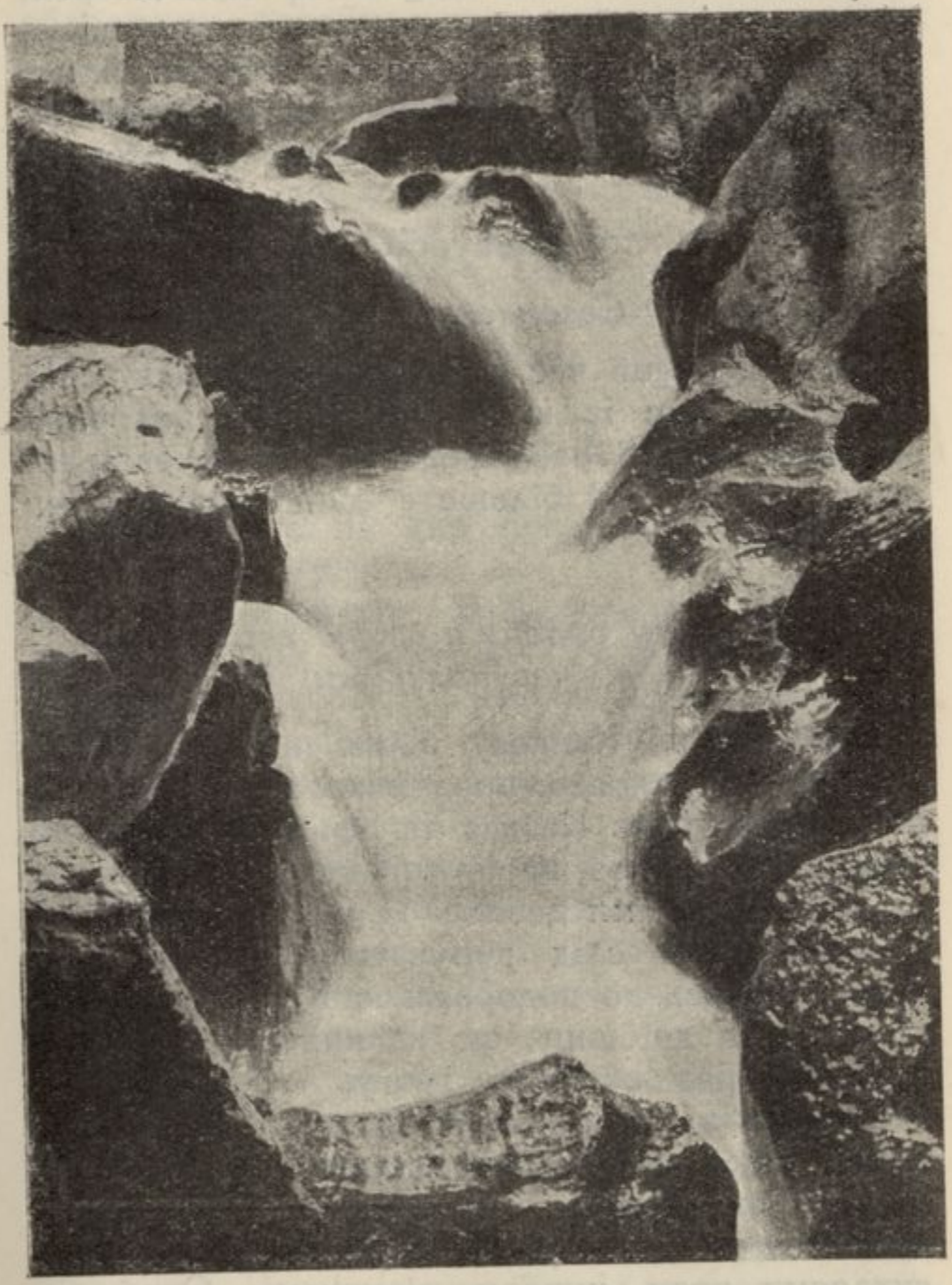

Ріка Аргун

Отже, здійснення плану й за таким маштабом змінить в основі характер економіки Кавказу, здешевить експлоатацію нафтових джерел, куди енергію кинуть у першу чергу, механізує головні галузі цензової промисловости й наблизить Кавказ до здійснення тих економічних перспектив, до яких всебічно його підготовано природою.

Екскурсії

Сезон екскурсій

За найкращий час екскурсій по Кавказу слід вважати сезон із кінця червня до половини вересня. За цей час гірські перевали звільняються від снігу й більше є даних сподіватись на годину.

Що повинен брати з собою екскурсант на час подорожи

Подорож по Кавказу більш, ніж яка инша, вимагає обережного, продуманого ставлення до неї. Порівнюючи Кавказ із Кримом, ми маємо тут нові моменти й нові умовини. Орієнтуючись на поради, що ми давали їх до екскурсій по Криму, якими слід керуватися взагалі, підготовлюючись до подорожи на Кавказ, підкреслімо кілька дрібниць, що на них слід звернути в даному разі особливу увагу.

Що до знаряддя. Слід забезпечити себе парою шерстяної білизни, тросом (манільський шнур), окулярами, консервами (льодовики), компасом та мапою (десятиверстка), консервами, сухарями, чаєм, цукром, сірниками. Особливо це все треба брати з собою, коли екскурсант має влаштувати екскурсію на льодовики.

Не забиратися в гори без провідника. Бути обережним, перебираючись кущами та камнястими розсипами (гадюки, фаланги). По змозі не залишатися на ночівлю в саклях, а ночувати надворі (в саклях можна натрапити навіть на проказу). На льодовиках стерегтися щілин. Особливо стежити за тим, щоб не намулити ніг, подорожуючи пішки. Не уривати ночи зайвими балачками: ненормальний, недостатній відпочинок зводить на нівець усю подорож.

Маршрут 1

Розраховано на два тижні подорожи в межах Кавказу.

Владикавказ. Військово-грузинський шлях. Казбек. Тифліс. Батум.

Вартість подорожи в умовах переведення груповими екскурсіями — пересічно 60 крб., не враховуючи переїздів залізницею та пароплавом. На переїзд залізницею від Харкова до Владикавказу, від Тифлісу до Батуму, від Туапсе до Харкова та пароплавом від Батуму до Туапсе слід розраховувати за пільговими квитками (знижка 50%) 30 крб. Взагалі на подорож слід відрахувати 100 крб.

Подорож за даним маршрутом, охоплюючи найвидатніші центри Кавказу, дає різноманітне уявлення про природу, населення, його економічний та соціяльний стан, основні досягнення й перспективи економічного й культурного будівництва. Разом із тим її слід вважати за найзручнішу з боку технічного переведення, устаткування екскурсбаз, ночівель то-що.

Екскурсбаза — вул. Троцького (кол. В. Євдокимівська), 45.

Центр Північної Осетії, Інгушетії та Сунженської автономної округи. Місто лежить понад берегами Терека. Засновано року 1784.

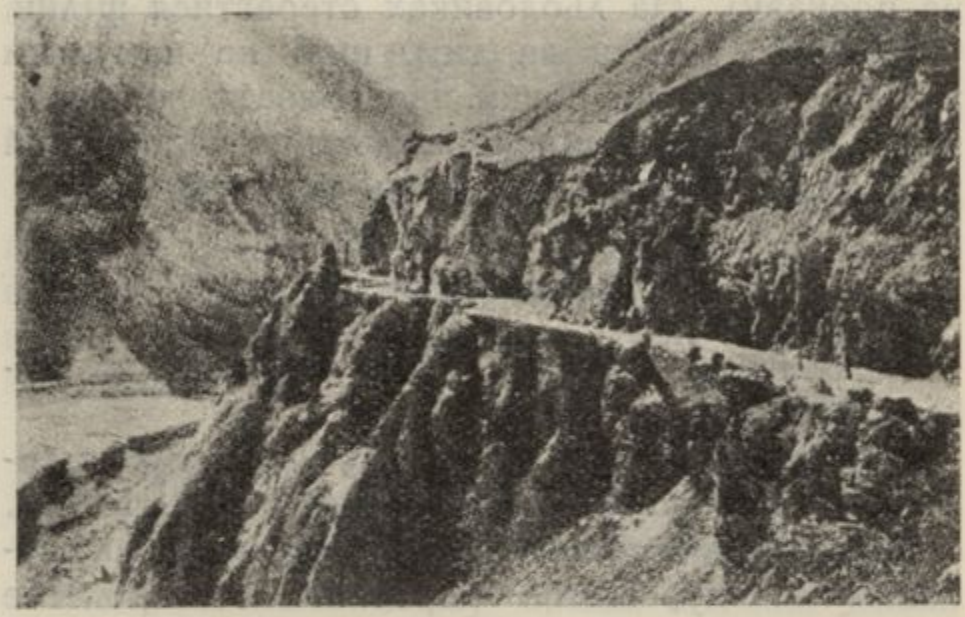

Військово-грузинським шляхом, понад урвищами Дар'ялу

Крім загального ознайомлення з містом, на окрему увагу заслуговують:

Музей при інституті краєзнавства. Оранжереї. Околиці Владикавказу: панорама головного Кавказького хребта, найкраще — з вул. Серпневих подій (кол. Воздвиженська). На гору Казбек та Столову — із „стрілки" міського парку. З найцікавіших пунктів місцевої промисловости слід видзначити „Кавцинк". Підприємство складається з цинково-свинцево-срібних рудень та Владикавказького виливного заводу (цинк, свинець, срібло).

В урвищах Дар'ялу

Від Владикавказу до Тифлісу автобусом десять годин — Військово-грузинським шляхом.

Військово-грузинський шлях

Шлях, що йде від Владикавказу до Тифлісу, є тепер найзручніший перевал через Кавказький хребет. Ще наприкінці XVIII ст. партія, що її надіслано на допомогу грузинському цареві Іраклію, перемогла його лише протягом 36 день; посуваючись до Тифлісу, вона розчищала дорогу, будувала мости й т. п. Щоб довести його до того стану, в якому ми бачимо його тепер, витрачено колосальну роботу. Шлях цей був довгий час небезпечний для подорожніх, і лише з будуванням на всьому протязі фортець-постів та заспокоєнням політичним він стає приступний для регулярного транспорту.

Від Владикавказу він піднімається течією Терека протягом близько 65 км, далі прямує дотокою Терека Байдари на Хрестовий перевал. Звідціль спускається дотокою Кури Арагвою близько 110 км, а останні 20 км — долиною Кури. Разом шлях має протяг близько 215 км.

Шлях має станції: 13 км від Владикавказу — Балта; 18 км — Ларс; 15 км — Казбек; 18 км — Кобі; 17 км — Гудаур; 15 км — Млеті; 20 км Пасанаурі; $22^1/_2$ км — Ананурі; $17^1/_2$ км — Душет; $18^1/_2$ км — Цілкани; $15^1/_2$ км — Мцхет. На узвіз припадає одна третина шляху, на спуск — дві.

Шлях увесь час прямує мальовничими місцями. По дорозі — кілька окремих пунктів, що набули собі всесвітньої популярности: Дар'ялське урвище, Девдорацький льодовик, Казбек. При станції Казбек — екскурсбаза, одправний

пункт на льодовики. Екскурсії в околиці станції одні з найцікавіших усього маршруту.

Головні екскурсії:

1. На озера „Тба“. Неважкий шлях стежкою понад р. Цах-тон. Починається від аула Гвілеті між станціями Ларс та Казбек. Над долиною три нагірні озера.

2. До льодовика „Чач“. Від того ж аула стежкою понад р. Цах-дон, далі — дотокою її Чач, що починається з льодовика тої самої назви.

3. На Девдорацький льодовик — одна з найцікавіших екскурсій від ст. Казбек. Екскурсії провадиться в двох напрямках. В напрямку повз Чачський льодовик через хребет Цхоар-Корт екскурсію можна перевести протягом одного дня. Деворацький льодовик складається з трьох окремих льодовиків, що плинуть з фірнових площ Казбеку. Коли льодовик наступає, з його нижнього кінця зриваються маси криги, які иноді на довгий час перерізують військово-грузинський шлях. Після завалу 1832 року шлях перервано на два роки, а лід розтав лише протягом семи років.

4. Неважкий шлях на Гергетський льодовик.

Крім зазначених, можна провадити багато цікавих екскурсій иншими напрямками, але вони складніші й вимагають від екскурсанта попереднього тренування.

Від ст. Казбек до ст. Млеті шлях набуває особливої повноти вражінь. На десятому кілометрі — найвища точка перевалу — 2345 м. Урвища, снігові вершини, прірви, останки кавказької старовини в пам'ятниках будівництва, аули, пам'ятники культу.

Ст. Ананурі — колишній центр Грузії. Фортеця з вежами; церква — зразок місцевого будівництва.

Долиною р. Мулхра. Сванетія

Між ст. Душет (екскурсбаза) та Цілкани — блакитне Базалетське озеро на протязі 1 км від шляху.

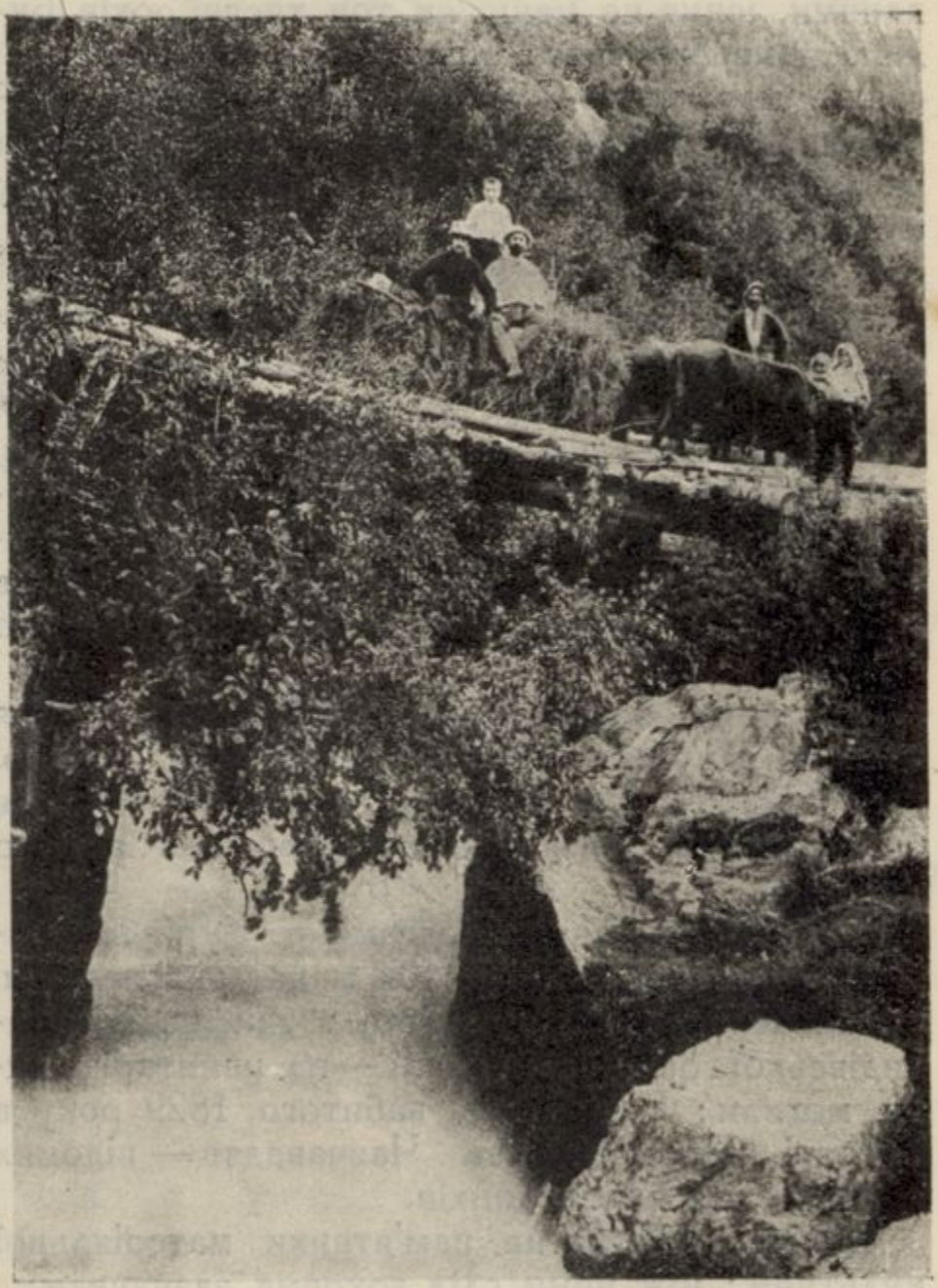

Річкою Інгур. Сванетія

Мцхет — колишня столиця Грузії (до V ст.). Місцевість виключного наукового значіння що до досліду історії Кавказу. За археологічними даними, існує не менш як три тисячі років. Будівлі давнього часу: Мцхетський собор, Армазський манастир, Самтарський могильник, манастир Мцхетис-Джварі. Околиці ст. Мцхет заслуговують взагалі на як-найбільшу увагу екскурсанта.

Поблизу станції — одна з найвидатніших гідро-електростанцій — Земо-Авчальська, збудована за радянської влади. Обслуговує Тифліс та його район (36.000 кін. сил).

Тифліс. За даними грузинських літописів, місто засновано на початку V століття; за археологічними дослідами, місто, слід гадати, давнішого походження. Місто зазнало за часів своєї історії багато негод і кілька разів було в руїнах.

На його зовнішньому обличчі відбилися впливи панування персів, візантійців, арабів, монголів, турків. Місцевий музей Грузії дає багато матеріялу що до ознайомлення з його історією.

Тифліс стоїть над берегами р. Кури на безлісній гірній логовині — 404 м над рівнем моря. Загальне враження від міста з так званої Давидівської гори. На її схилі — на цвинтарі церкви могили: Грібоєдова, забитого 1829 року в Теграні, Церетеллі та Чавчавадзе — відомих грузинських письменників.

Тифліс багатий на пам'ятники матеріяльної культури; між ними слід зокрема зазначити:

Метехський замок, що його заснували турки наприкінці XVI ст.

Сіонський собор, заснований VII ст.

Ямбург
Севедем
Лужицкое
Ладожское
Онежское
Шексна
Молога
Волга
Ока
Кама
Вятка
Белое
Ладога
Онега
Двина
Мезень
Печора
Обь
Енисей
Лена
Колыма
Индигирка
Яна
Лена
Вилюй
Алдан
Амур
Уссури
Сунгари
Ханкайское
Аральское
Каспийское
Сыр-Дарья
Амударья
Аму-Дарья
Тигр
Евфрат
Персидский залив
Красное море
Каспийское
Черное
Средиземное
Ладожское
Онежское
Чудское
Ильмень
Ладожское
Онежское
Чудское
Ильмень
Ладожское
Онежское
Чудское
Ильмень

Тих же часів Анчисхатська церква з реліквією — зразком візантійського малярства VII ст.

Перська мечеть давньої будови, що дійшла до нашого часу в первісному стані.

Крім пам'ятників будівництва, цікаво оглянути:

Музей Грузії.

Ботанічний сад, де досить повно виявлено флору Кавказу.

В околицях Тифлісу:

Коджори — в 20 км, їхати Манглиським шосе — автобус. Місцевість цікава давніми пам'ятниками будівництва.

Кер-Огли, Удзо, Бетанія — руїни, пам'ятники матеріяльної культури.

Політичний та культурний центр Закавказзя Тифліс останніми часами стає за один із найвидатніших центрів Союзу. Контингент населення — переважно грузини (37%) та вірмени (36%).

Хто має час, тому слід зазнайомитись з одною з цікавих і характерних місцевих інституцій курортного типу — сірчаними ваннами, що набули здавна широкої популярности.

Батум. Від Тифлісу до Батуму — потягом.

Батум — центр Аджарії. За перших століть ери на місці сучасного Батуму згадується місто. Бата. У другому столітті був базою римських легіонів.

Економічний розвиток Батуму починається разом із розвитком нафтової ромисловости Кавказу, коли місто набуває значіння світового порту. Року 1900 будується нафтопровід, і Батум стає одним із найвидатніших економічних осередків Чорноморського побережжя.

Лісовим шлях м Кавказу

Найкращий екскурсійний сезон Батуму: лютий - березень, жовтень - трудень — часи, коли субтропічна флора міста та його околиць виявляється в усій розкоші. Околиці Батуму на 50 км протягу берегами моря можна вважати за одну з найкращих кліматичних станцій Союзу.

Не зважаючи на місцеположення, в Батумі духоти майже не буває: її нейтралізує море. Негативні риси — антисанітарний стан міста та незабезпеченість від малярії (липень — серпень).

Окремі пункти екскурсійного досліду.

„Зелений Мис“ — один із найрозкішніших кутків усього Кавказу багатством субтропічної рослинности.

За „Зеленим Мисом“ — всесвітньо відомий Батумський ботанічний сад. Має до шістдесяти відділів рослинности найголовніших субтропічних зон: американської, гімалайської, японської, австралійської, новозеляндської, чілійської й багато инших.

Поряд із садом — „Чаква“, осередок інтенсивних культур: чайних плантацій, мандаринових дерев, евкаліпти, хінне, кавчукове дерево, бамбук та инші представники субтропічної флори.

Крім ботанічного саду та Чакви, слід ознайомитися з дальшими околицями Батуму: Ціхіс-Дзірі, Хуло, Кеди, Кобулети, Маханджаурі — райони, огляд яких подає певне уявлення про виключне багатство місцевої природи.

Зокрема слід оглянути порт, нафтопровід та їхню роботу.

З Батуму — потягом на Туапсе, пароплавом на Новоросійськ. Екскурсійне місцеве бюро допомагає груповим екскурсіям влаштуватися з виїздом підчас напливу екскурсантів.

Тирський манастир

Маршрут 2

Маршрут розраховано на тих екскурсантів, що мають можливість віддати на екскурсію в межах Кавказу до 25 день (не враховуючи часу переїзду залізницею туди й назад).

Вартість екскурсії (без оплати залізниці) 100 — 115 крб.

Пункти екскурсії до Батуму — ті самі, що й у першому маршруті. Від Батуму починаються вже нові найголовніші й найзручніші для огляду пункти Чорноморського узбережжя: Сочі — Туапсе, Мацеста — Адлер — Красна Поляна.

Екскурсія, коли уважно оглядати та вміло скористувати час (радитися з керовниками екскурсбюро — Тифліс, Батум, Сочі), дає уявлення про всі найхарактерніші риси Кавказу що до природи, побуту, економічного стану, пам'яток матеріяльної культури, перспектив.

Сочі. Від Батуму до Сочі — пароплавом. В Сочі — екскурсбюро, база. Коли не можна скористуватись помешканням бази, слід зупинитись на Верхній, або Верещагинській, частині міста — низові квартали небезпечні від малярії. Не зважаючи на те, що, за умовами природного оточення, Сочі з його околицями має всі дані набути значіння одної з найвидатніших кліматичних станцій всесвіту, антисанітарний стан міста, особливо низових частин, в значній мірі паралізує і перше загальне враження й наслідки лікування. Слід зауважити взагалі, що низький рівень культури населення Кавказу дає себе почувати на кожному кроці, і це перешкоджає тій повноті й силі вражінь, що ними повен кожний маршрут, у якому б напрямку він не провадився.

Екскурсії в околицях Сочі доповнюють уявлення про багатство й різноманітність кавказької природи. Тому, хто вперше подорожує на Кавказ, слід мати на увазі, що місцеві екскурсійні бюро не тільки охоче дають пораду, а й допомагають влаштувати й провадити екскурсії. В Сочі бюро бере на себе організацію екскурсій за незначну платню, залежно від того, наскільки складна екскурсія (від 75 коп. до 1 крб. 50 коп.) Крім того, при місцевому гірничому клубі можна дістати: керовника, автомобіль, моторні лодки, належне екскурсійне приладдя для кількаденних екскурсій.

Головні екскурсійні пункти Сочі та його околиць.

Худяківський парк

Один із найвидатніших парків Кавказу багатством представників флори. Між ними до 200 раритетів.

Водоспади на р. Роздольній.

Руїни Генуезької фортеці „Мамай“ — 7 км.

Гора Пікет — 8 км.

Хостунські урвища — 25 км.

Оріхово-Полянський водоспад — 16 км.

Кудепстинські печери — 38 км (з ночівлею на Воронівці).

Мацеста — Адлер

Красна Поляна

Коли час обмежений, слід зупинитись на двох пунктах: оглянути Худяківський парк та використати час на дослід Красної Поляни з її околицями; на подорож до Красної Поляни від Сочі дивитись як на окремий екскурсійний момент.

Мацеста. Мальовнича місцевість. Цілющі джерела. Від Сочі до Мацести — кіньми, автобусом, залізницею, моторними лодками. Далі — Адлер, велике торговельне село, відоме прекрасними фруктами. Від села 50 км по шосе до Красної Поляни. Шлях — один із найцікавіших екскурсійних шляхів Кавказу. Перша частина шляху йде рівниною. За мостом через р. Мзимту шосе йде вгору: урвища, тонелі, Троїцький манастир. Шлях повен дійсно незабутніх вражінь.

Красна Поляна з околицями — місцевість з виключним підсонням, з багатою флорою, каштанові, букові, піхтові ліси, альпійські луки, мінеральні джерела, снігові вершини.

За Красною Поляною починається Кавказький заповідник.

Терен заповідника — 2600 кв. км — один з найвидатніших заповідників Союзу. В ньому ще є площі, майже недосліджені через свою неприступність.

Складається з чотирьох частин. Фішт-Оттен з гірним плато — Лагонакі. Вапнякові масиви. Олені, серни.

Терен гори Абаго.

Місцевість з віковими лісами, урвищами Головне пристановище кавказького зубра.

Терен гори Шугус з вічним снігом, льодовиками. Пристановище турів, серн, оленів, ведмедів.

Терен р. р. Вел. та Мал. Лаби. Фантастичні гірні ландшафти; головне пристановище турів.

Екскурсії на терен цього Кавказького заповідника — природно - історичного музею — можна провадити лише за дозволом адміністрації.

Екскурсії в околицях Красної Поляни.

На перевал Аішхо. Верхи — 1 день. Пішки — 2 дні.

Альпійська флора. Багатство, різноманітність ландшафтів. Мінеральні джерела.

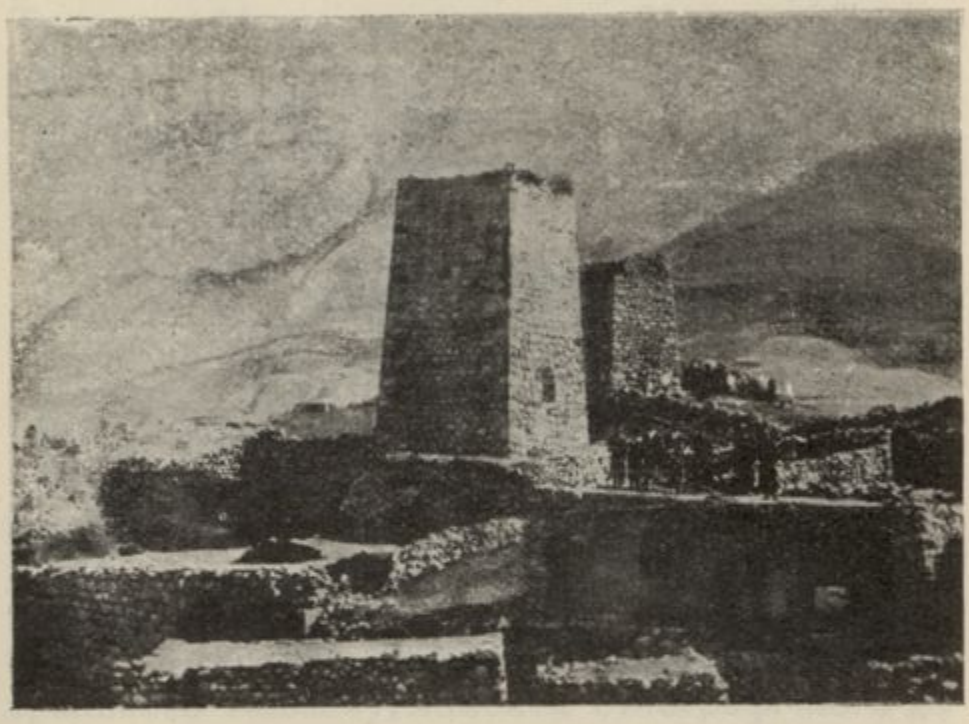

Башти аулу Дергафс. Осетія

На вершину гори Ачишхо. Одна з найцікавіших, а також найзручніших екскурсій в околицях Красної Поляни. Пішки — 15 год. Верхи — 8 год. Туди й назад — 23 км.

До Краснополянських дольменів — 1 км.

До будинку мисливців — по шосе туди й назад — 14 км.

Инші екскурсії — за порадою керовника.

Нагадуємо, що для екскурсій так у Красну Поляну, як і до її околиць провідника неодмінно треба взяти з Сочі.

Груповим екскурсіям, закінчивши екскурсії Краснополянського району, найзручніше, повернувшись назад, прямувати на базу „Магри“

„Дольмени“ (домовини) Кавказу (поблизу Майкопу)

в районі Сочі — Туапсе, щоб закінчити екскурсію відпочинком на березі моря.

Екскурсантам у Маграх дається тиждень на відпочинок.

Магри — на віддаленні 11 км залізницею від Туапсе, приморське місто на березі р. Туапсинки.

Головний момент екскурсійного огляду Туапсе — робота порту, що обслуговує райони: Майкопський, Армавирський, Ставропольський

та Карагаїво-Черкаську автономну область. Експорт — хліб, ліс, у недалекому майбутньому — нафта. Порт Туапсинський має першорядне економічне значіння для Чорноморського узбережжя, особливо по закінченні нафтопроводу Туапсе — Грозний.

В царинах Туапсе — три курортні групи: „Глибоке“ (25 км від Туапсе); „Магри“ (від Туапсе — 11 км залізницею, 25 км — Сухумським шосе); „Аше“ (40 км — шосе, 20 км — залізницею від Туапсе).

Гірські урвища, водоспади, дольмени, виноградарство.

Маршрут 3

Кисловодськ — Теберда — Сухум — Гагри

Маршрут розраховано на 24 дні (без залізниці туди й назад). За час маршруту — огляд усіх зон підсоння Кавказу, від вічного снігу до субтропічної; група всесвітньо відомих кавказьких мінеральних джерел; природа центрального Кавказу, моменти етнографічного дослідження; свани, мингрельці, абхазці та инші.

Вартість подорожи (без залізниці — 120 — 130 крб.

Кисловодськ. Один із головних центрів Кавказьких мінеральних джерел. Група К. М. Д. складається з п'яти окремих груп курортного типу:

1) П'ятигорська, 2) Залізноводська, 3) Есентукська, 4) Кисловодська, 5) Кумагорська.

Усі ці групи (за винятком останньої) лежать майже поряд, на протязі 15 — 25 кілометрів одна біля одної.

Кавказ має силу мінеральних джерел, між якими перше місце належить даній групі, що складається з джерел трьох основних типів: а) солоно-щолочно-вуглекислі, б) главберо-вапняково-вуглекислі, в) гіркі.

Красна Поляна

Кожен із зазначених типів має окремі варіянти джерел, що залежить від домішки більшої чи меншої кількости сіро-водороду, від радіоактивности і т. ин.

Разом усі джерела складають комплект, що вміщає в собі майже всі основні типи мінеральних вод всесвіту.

Джерела взагалі своїм походженням складаються з двох основних типів: 1) ювенальні, 2) вадозні. До ювенальних належать ті, в

яких вода утворюється шляхом хемічних процесів у надрах землі.

Вадозні джерела утворюються з атмосферних вод, що, проточившись у надра землі, збираються в басейни, які й дають начало джерелам. Иноді води того й другого походження змішуються і дають джерела третього — мішаного типу.

Група Кавказьких мінеральних джерел — вадозного походження. Специфічних властивостей вони набули за час проходу атмосферних вод у надра землі, розпускаючи речовини тих порід, що ними проходить те чи инше джерело.

Кисловодськ лежить на нагіроному плато, в логовині поміж гір, що обступають його майже з усіх боків.

Всесвітньо відомий курорт, що набув собі популярности цілющими властивостями „Нарзана". Виключні умови підсоння, місцеположення (захист від північно-східніх вітрів) надали йому значіння гірно-кліматичної станції, з сезоном круглого року.

Два парки: Старий з галереєю Нарзан, Новий серед лук альпійського типу.

Кисловодськ — центр Мало-Карачаївського району.

Екскурсбюро — при вокзалі.

Екскурсійні пункти в околицях Кисловодська.

1. Лермонтовська скеля. Від Кисловодська — 3 км.

2. Храм „Воздуха" — 3 км.

3. Замок „Коварство та Любов" — 5 км; скелі з мальовничими ландшафтами.

4. „Березова Балка" — 7 км з мальовничими урвищами.

5. Сідло-гора — 7 км; з неї — Ельбрус, Кинджал-гора, Бештау. Місцевість — розкішні альпійські луки, якими покрито майже всі схили гори.

6. Гора Джинал — 2 км. Грандіозна панорама суміжних гір.

7. Кільце гора — 20 км. Геологічна екскурсія.

8. На гору Бармамит — 40 км. Досить складна, але одна з найцікавіших екскурсій. Ночівля в аулі Хасаут (кабардинці), де можна дістати молочні продукти.

9. На сталактитові печери Ешкаконських урвищ. До цих печер можна дістатись, сходячи на гору Бермамит.

З Кисловодська до Сухуму — близько 270 км. Іхати лінійками на Верхньо-Маринський аул (53 км), з аула (теж на лінійках) — на Теберду.

Тебердинське озеро стоїть на нагірній логовині. Озеро замкнуте з усіх боків високими горами в густих листвяних та гільчастих лісах.

На озері — будинки відпочинку, де можна мати повний пансіон.

З Теберди — найцікавіші екскурсії до водоспадів, озір, мінеральних джерел, пам'яток матеріяльної культури.

З Теберди на Сухум 150 км — 6 день.

1-й день — від Теберди до підніжжя перевалу (32 км) на лінійках. Ночівля під яткою.

2-й день — перехід перевалом (12 км) пішки, речі при конях; ночівля під яткою там, де зливаються р. р. Клухора та Нахарки.

3-й день — перехід пішки 18 км до с. Гвандри.

4-й день — переїзд на лінійках — Гвандри — Капчар, 24 км; пішки — 8 км — від Капчар до с. Лати.

5-й день — перехід пішки від с. Лати до Амткел — 16 км.

6-й день — на лінійках або автомобілем від Амткел до Сухуму — 30 км.

Новий Афон

Шлях від Теберди на Сухум вимагає від екскурсанта попереднього тренування, але його слід вважати за один із найцікавіших багатством та різноманітністю вражінь. Слід зауважити, що екскурсію цим шляхом можна провадити лише за місяці липень, серпень і до половини вересня, коли розтане сніг над Клухорським перевалом. З собою

брати лише найпотрібніші; речі між ними: теплу фуфайку, пальто (краще куртку), провіянт на 5 — 6 день.

Сухум.

Центр Абхазії. Стоїть терасами над бухтою моря. Місто заснували турки на початку XVI ст. Виключні умови підсоння, майже повна відсутність вітрів утворюють умови одної з найкращих кліматичних станцій. У січні цвітуть дерева.

Сезон — зима, весна, осінь. Літо — задушне. Місто поринає в парках, садах, де ростуть на волі пальми, евкаліпти, банани. На жаль, санітарний стан не можна визнати за задовольняючий.

Терен міста, як і його околиці, повен решток пам'яток матеріяльної культури. Між ними: фортеця XV — XVII ст., рештки будівництва римської, візантійської доби.

В околицях Сухуму — замок Баграта, Венеціянський міст — монументальна арка з масивних плит пісківця.

Піцундський храм, монументальна будова X — XII ст. Руїни акведуку цистерн, давніх фортець. Місцевість дає багатий матеріял до археологічних дослідів і викликає низку загадкових питань.

На окрему увагу заслуговують сади Сухуму — Ботанічний та „Сіноп". Ботанічний сад з кавчуковими, гутаперчовими деревами. Банани, агави, індиго, прекрасні оранжерії, басейни і т. ин. В саду „Сіноп" — флора з найефектнішими представниками субтропічних рослин. За 5 км від Сухуму — сірчані джерела.

В районі с. Челоу — печери Абласкіра з підземним озером, сталактитами.

За 23 км від Сухуму — Новий Афон. Місцевість виключної краси й оригінальности, з водоспадами, руїнами, пам'ятками давнього будівництва. До нього — на лінійках або морем — на моторних човнах. Кімнати — від 25 крб. на місяць.

Гагри. Від Сухуму — 105 км. Можна проїхати по шосе, залізницею, морем.

Відомі, як один із найкращих курортів Чорноморського узбережжя. Гори підходять майже до моря, залишаючи смугу від берега на півкілометра завширшки. Курорт являє собою тропічний парк, що лежить терасами по крутому схилі гори. Майже повна відсутність малярії. В околицях багато найцікавіших екскурсійних пунктів. Між ними: сталактитові печери, гроти, підземна річка, водоспад Жоеквара.

Кавказ, як ми вже казали,— країна виключного багатства що до моментів екскурсійного огляду.

Терен Дагестану, Пшавія, Хевсуретія, Сванетія, центральний хребет, з його вічними снігами,— невичерпні джерела досліджень природи, етнографії, історії, пам'яток матеріяльної культури.

Отже, тому, хто побажав би пробратися в ці найглухіші кутки Кавказу, радимо спершу перевести один із зазначених трьох маршрутів; лише ознайомившися з умовами технічного переведення подорожи по Кавказу, можна вибрати новий шлях, тим саме забезпечивши себе від несподіванок, що ними поза межами битого шляху повен кожний крок цієї казкової країни казкового майбутнього.

Підготовчий матеріял

Анисимов — Батумское побережье.
Анисимов — Военно-грузинская дорога. 1925.
Анисимов — Кавказский край. Путеводитель. 1927.
Анисимов — Курорты Кавказа. 1918.
Анисимов — К ледяным полям Кавказа. 1925.
Анисимов — Черноморское побережье. 1925.
Городинский, д-р — Курортний спутник. 1927.
Городинский, д-р — Что нужно знать при поездке на курорты Крыма и Кавказа. 1926.
Коленкин — Екскурсии по Кавказу. 1926
Путеводитель по Кавказу под ред. Башенина. 1927.
Дединский — Современное состояние промышленности Сев. Кавказа и ближайшие перспективы. 1927.
Никольская — Економическая географія Северного Кавказа. 1926.
Клара Цеткин — Кавказ в огне. 1926.

МОСКВА — ЛЕНІНГРАД

Загальні зауваження

Екскурсантові чи то екскурсійній групі, що має подорожувати до головних осередків СРСР — Москви та Ленінграду, слід пам'ятати перш за все, що подорож до них вимагає особливої обережности з боку зайвої витрати так коштів, як і часу. Прибувши до Москви й не вживши попереду відповідних заходів, екскурсант може залишитись без ночівки, не розбереться у тій силі моментів досліду, якими повен центр, мине найголовніше, не використає власного часу й зведе всю свою подорож на нівець. Майже те саме чекає його й у Ленінграді.

Тому, хто має обмежені кошти й час, слід гаразд розпланувати так те, як і друге — відповідно до загальних умовин переведення екскурсій, що їх виробили відповідні інституції, головна мета яких — упорядкувати екскурсійну справу взагалі, допомогти екскурсійним групам у кожному випадку зокрема.

„Досвід екскурсійно-лекторської бази в Ленінграді доводить, що більшість екскурсантів, що прибувають у надзвичайно великій кількості до Ленінграду, зовсім не орієнтуються в тих умовах, за яких

протікає екскурсійна робота і зокрема обслуговання екскурсійного контингенту. Певна річ, що прямий наслідок цього—невдалість подорожи, втома, марна витрата часу й коштів".

Ще в гіршому стані має опинитись екскурсант у Москві, де пульс життя значно вищий, справа з помешканням тугіша і самий об'єкт екскурсійного досліду складнішій територіяльно.

Тому кожен екскурсант повинен заздалегідь ознайомитись не лише з головними моментами екскурсійного досліду кожного з цих пунктів, а й з умовами екскурсійної справи, зокрема — Москви й Ленінграду. План „путівника" не дозволяє зупинитись зокрема на загальній частині інформаційного характеру, моментах історії, економіки, мистецтва і т. п., і ми зупинимося лише на схемі екскурспунктів обох центрів та на орієнтаційних даних переведення подорожи до Ленінграду й Москви.

Москва

Екскурсгрупам, що мають подорожувати до Москви, слід зауважити:

1. Усі довідки так до екскурсійної справи взагалі, як і до влаштування подорожи даної групи можна одержати від Об'єднаного екскурсійного бюро НКП. Адреса: Москва, Спасо-Песковський пр., № 3 (тел. 5-50-34). Адреса телегр.: Москва, Екскурсбюро.

2. Екскурсії до Москви приймається за умовою попередження за 12—15 день до виїзду та одержання згоди бюро.

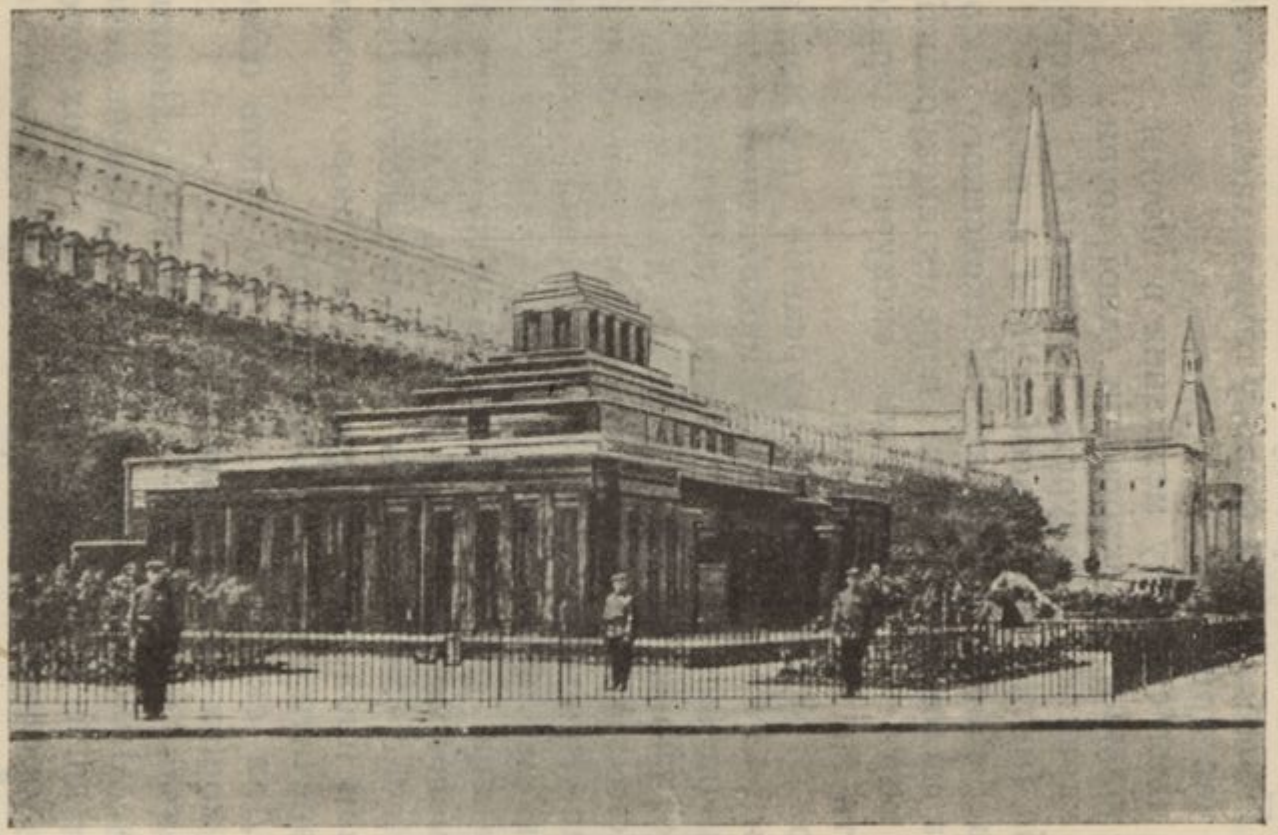

Могила Леніна

3. Щоб забезпечити собі місце, екскурсійна група висилає завдаток у кількості п'яти карбованців з кожного екскурсанта даної групи. Решта — в день приїзду.

4. Попереджуючи бюро, у тому ж листі додати:

а) час приїзду;

б) кількість часу мешкання в Москві;

в) кількість екскурсантів даної групи;

г) характер екскурсії, контингент екскурсантів (металісти, комсомольці і т. ин.).

Одержавши згоду від Московського бюро, група надсилає іменний перелік екскурсантів.

5. Вартість переведення екскурсії разраховувати за такими даними.

При групі в 25 екскурсантів платня за сутки — 2 крб. 50 коп. За цю платню екскурсанти одержують: помешкання при екскурсбазі, ліжко, сінник, окріп — двічі на день, чай з холодною закускою — двічі на день; обід о двох блюдах; педагогічне обслуговання; роз'їзди трамваєм; платню до музеїв.

Білизна (ліжкова) дається екскурсантові на час мешкання при базі за 50 коп. Слід зауважити, що за великого напливу екскурсантів білизни иноді не вистачає, і тому бюро радить забезпечити себе білизною з дому.

6. Для екскурсійних груп, що мають обмежені кошти — спеціяльні умовини.

Платня за сутки — 1 крб. 50 коп. Помешкання, ліжко з сінником, окріп — двічі на день; чай — двічі з білим хлібом, обід о двох блюдах. Керовництво — одна екскурсія на день. Трамвай, платню за вхід до музеїв екскурсанти беруть на себе.

7. Коли група складається менш ніж із 20 екскурсантів, то помешкання, харчування,

трамваї, платня за вхід до музеїв — на тих самих умовинах. Платня за керовництво — від екскурсії з розрахунку: за екскурсію до музеїв — 4 крб. 90 коп., за екскурсію на виробництво — від 4 крб. 90 коп. до 7 крб. 10 коп., по місту та до зоопарку — 7 крб. 10 коп.

Кремль

8. Екскурсії до Кремля не провадиться. У виключних випадках — за окремим дозволом.

9. З кожною екскурсгрупою вивчення Москви провадиться за окремо виробленим планом, що його пристосовано до даного контингенту екскурсантів (підвищення загального громадсько-політичного рівня; підвищення професійної кваліфікації; екскурсійний дослід спеціяльних галузей громадської роботи, господарства,

виробництва, організації міського господарства і т. ин.).

Головні галузі екскурсійного досліду:

а) Виробництво індустріяльне, сільсько-господарське.

б) Музеї та виставки техніко-економічного типу.

в) Кооперативні інституції.

г) Інституції комунального господарства.

ґ) Професійні.

д) Політосвітні установи.

е) Шкільні заклади, педагогічні музеї.

є) Загальнокультурні установи (музеї, галереї, книгозбірні).

ж) Місто взагалі.

Дослід розраховано на мешкання екскурсгрупи у Москві п'ять-десять день.

Зразкові екскурсійні цикли, за якими оглядає Москву об'єднане екскурсбюро

Загальна орієнтовка

1. Москва — червона столиця СРСР (екскурсія містом та з вишок).

2. Музей революції. Пролетаріят та революційний рух.

3. Третьяківська галерея. Мистецтво та його громадські основи.

4. Зоосад. Пристосування організмів до оточення.

Загальноробітничі екскурсії

Мета екскурсії — загальне підвищення громадсько-політичного рівня.

Собор Василя Блаженного

1. Музей революції. Жовтнева революція.

2. Музей Леніна. Ленін, як проводир пролетарської революції.

3. Червона „Пресня“. Московський пролетаріят за днів першої революції.

4. Музей охорони праці. Охорона праці на виробництвах.

5. Робітничий район. На шляхах до нового побуту (робітниче будівництво, культурна робота, дитустанови).

6. Хлібозавод. Кооперативна їдальня. Робітничий кооператив. Радянська кооперація.

7. Центральний сельбуд. Лицем до села.

8. Музей Червоної армії. Оборона СРСР, її організація. Техніка оборони.

9. Музей Аерохему.

10. Політехнічний музей. Досягнення радянської техніки.

11. Художні галереї. Третяківка. Музей мистецтв і т. ин.

12. Зоосад.

Для груп робітників - металістів

1. Організація та техніка великого радянського металургійного закладу.

2. Музей Центрального інституту праці. Ноп у металевій промисловості.

3. Теплотехнічний інститут.

4. Політехнічний музей. Історія техніки металургійної промисловости.

5 Заводська продукційна виставка. Завдання та значіння продукційної виставки.

6. Музей Наркомздраву. Професійні хороби.

7. Музей охорони здоров'я. Охорона праці в СРСР.

8. Фабзавуч. Підготовка кваліфікованих робітників - металістів.

9. Робітничий клуб металістів. Культробота серед робітників.

10. Політехнічний музей. Відділи радіо та електрики. Сучасна техніка.

Для робітників текстильної промисловости

1. Головні текстильні фабрики (залежно від фаху екскурсантів: виробництво бавовни, сукняне, шовкових тканин). Техніка та організація радянської текстильної промисловости.

2. Фабрика штучного шовку.

3. Текстильний інститут. Підготовка фахівців текстильного виробництва.

4. Центральний інститут праці. Наукова організація праці.

5. Політехнічний музей. Історія техніки текстильного виробництва.

Инші екскурсії — за планом екскурсій для металістів.

Екскурсії для селянських груп

Провадиться їх, щоб підвищити загальний політичний рівень.

Пропаганда радянських заходів в окремих галузях сільсько - господарських справ. Екскурсія — п'ять - вісім день.

1. Москва — червона столиця СРСР.

2. Музей революції. Пролетаріят, селянство й революційний рух.

3. Музей Леніна. Життя та праця Леніна.

4. Видатне індустрійне підприємство. Чому робітник став на чолі революційного руху.

5. Робітничий район або клуб. Як живе й навчається радянський робітник.

6. Музей охорони праці.

7. Політехнічний музей. Сільсько-господарський відділ. Сільсько-господарські райони СРСР. Відділ радіо та електротехніки. Досягнення радянської техніки.

8. Центральний сельбуд. Допомога міста селу.

9. Бутирський хутір. Індустріялізація сільського господарства, як чергове завдання радянського будівництва.

10. Ветеринарний інститут. 11. Маслоцентр 12. Сельсоюз 13. Кредитовий с.-х. кооператив	Завдання та роля кооперації в організації сільського господарства

14. Тімірязівська академія. Підготовка радянського агронома.

15. Сельгазета. Селянство й партія в будівництві соціялістичної держави.

16. Казарма й клуб. Як живе Червона армія.

17. Третяківська галерея. Які класи обслуговувало мистецтво до революції.

18. Зоосад. Як виникли домашні тварини.

19. Музей Дарвіна. Походження людини.

Екскурсія для жінок-робітниць

Завдання екскурсії — освітлити становище жінки в СРСР та досягнення в різних галузях нового побуту.

1. Москва — столиця трудящих.

2. Музей Леніна. Ленін — проводир робітників та селян.

3. Фабрично-заводські, підприємства, де велику участь беруть жінки. Жіноча праця на виробництві взагалі.

Університет

4. Дитустанови — ясла, дитячий сад. Виховання дитини жінки-робітниці.

5. Робітничий клуб. Масова робота. Навчання.

6. Виставка охорони материнства та дитини.

7. Музей Наркомздоров'я. Соціяльні хороби та боротьба з ними.

8. Робітничі висілки. Будинки-комуни. Робітниче помешкання.

9. Кооперативна їдальня. Громадське харчування.

10. Установи для безпритульних. Боротьба з безпритульністю.

11. Третяківська галерея. Чому до революції мистецтво було буржуазне.

12. Зоопарк. Звідкіль виникли домашні звірини.

Екскурсії для радпартшкіл

Завдання циклу — проробити й доповнити за екскурсійною методою різні питання програми. Екскурсія на десять день.

1. Москва, як центр СРСР.

2. Музей революції. Історія ВКП(б) та її роля за час революційного руху (дві екскурсії).

3. Музей Леніна. Життя та праця Леніна.

4. Підпільна друкарня. Роля партійного друку та розвиток революційного руху 1905—1907 р.р.

5. Грудневе повстання в районі „Пресні".

6. Жовтень у Москві.

7. Одно з видатних фабрично-заводських підприємств. Організація й техніка великого підприємства.

8. Політехнічний музей. Відділи радіо та електрики. Досягнення сучасної техніки.

Пам'ятник Достоєвському

9. Робітничий клуб
Хлібозавод
Кооперативна їдальня } На шляхах до нового побуту

10. Центральний Інститут праці.

11. Бутирський хутір. Індустріялізація сільського господарства.

12. Сельбуд. Чергові завдання роботи на селі.

13. Кооперативні установи. — Завдання та роля радянської кооперації.

14. Митниця. Політика радвлади в організації зовнішнього та внутрішнього торгу.

15. Музеей Червоної армії
Аерохеммузей
Військово-історичний музей } Оборона СРСР

16. Художні галереї. Соціяльні основи мистецтва. Його роля, як фактора громадського.

17. Зоопарк. Пристосування організмів до оточення.

18. Музей Дарвіна. Еволюційна теорія.

19. Біомузей. Методи антирелігійної пропаганди.

20. Кабінет низової пропаганди. Методи агро- та антирелігійної пропаганди в політосвітній роботі.

21. Кабінет політосвітньої роботи. Форми та методи політосвітньої роботи.

Зразковий цикл екскурсій для студентів педтехнікумів

Загальне завдання — ознайомлення з Москвою, як політичним, господарським та культурним центром СРСР, а також поглиблення педагогічної освіти (влаштовуючи методичні екскурсії до відповідних установ).

1. Природознавство.

а) Дослідча метода. Біостанція.

б) Організація кутків живої природи при школі. Біосад.

в) Музей - лабораторія. Біомузей.

г) Систематизація еволюційної теорії. Музей Дарвіна.

2. Суспільнознавство.

а) Історія ревруху в Росії. Музей ревруху. Музей Леніна.

б) Від орди до держави. Історичний музей.

в) Походження та зріст міста. Місто. Музей комунгоспа.

г) Крепацьке господарство та побут. Підмосковні маєтки.

ґ) Боротьба клас за жовтневих днів. Екскурсія вулицями Москви.

3. Труд в СРСР.

а) Фабрика, як соціяльний організм. Одно з найвидатніших фабрично - заводських підприємств.

б) Індустріялізація сільського господарства. Одно з видатних сільсько - господар. закладів.

в) Ноп та професійний добір робітників. Центральний Інститут праці.

г) Охорона праці в СРСР. Музей охорони праці.

4. Постановка виховання та освіти в СРСР.

а) Охорона материнства та дитинства. Виставка охорони материнства та дитинства.

б) Дошкільне виховання дітей (ясла, дитбуди, дитсад).

в) Організація та методи шкільної роботи. Школи першого та другого ступеня за час їхньої роботи.

г) Соціяльне виховання в установах СПОН.

ґ) Художнє виховання. Художні музеї, галереї, виставки дитячої творчости.

д) Підготовка педагога в СРСР. Академія комуністичного виховання.

Музей Толстого

5. Методичні питання шкільної та позашкільної роботи.

а) Інститут метод шкільної роботи.

б) Інститут метод позашкільної роботи.

Зразковий цикл екскурсій для учнів шкіл другого ступеня

Завдання поглибити знання учнів, переважно в галузях господарства, політичного будівництва та культурного стану СРСР.

Пам'ятник первопечатнику Ів. Федорову

1. Політичне та економічне значіння Москви, як центру СРСР.

2. Москва в минулому. Від феодальної общини до столиці. Екскурсії містом та в історично-побутові музеї Москви. Околиці Москви.

3. Реврух у Москві. 1905 рік. Жовтневі дні.

4. Історія ревруху в Росії. Музей ревруху. Музей Леніна.

5. Організація та техніка радянського індустріяльного підприємства.

6. Історія техніки, досягнення та перспективи. Політехнічний музей.

7. Походження людини. Музей Дарвіна.

8. Історія розвитку форм суспільства. Історичний музей.

9. Народи СРСР. Етнопарк.

10. Географія тварин. Зоопарк.

11. Географія рослин. Ботанічний сад.

Зразкові цикли загальноосвітнього характеру

Історія Москви.

1. Заснування та зріст Москви за доби феодалізму. Екскурсії містом. Музеї, манастирі, Коломенське і т. ин.

2. Дворянська Москва XVIII й XIX ст.:

а) Кусково, Архангельське, Останкино.

б) Містом та музей сорокових років.

3. Москва за часів панування буржуазії — з половини XIX ст. до 1917 р.

а) Буржуазний район. Особняки московської буржуазії.

б) Робітничий район.

4. Москва — столиця СРСР.

Огляд міста.

1. Населення великого міста.

2. Економіка міста:

а) Промисловість, фабрики, заводи.

б) Торговля. Мосторг.

3. Комунальне господарство. Музей комунального господарства.

4. Комунальні підприємства. Водопровід, поля зрошення і т. ин.

Історичні екскурсії.

1. Первісне суспільство. Умови життя первісної людини. Техніка. Господарство. Кам'яна та бронзова доба. Побут сучасних відсталих народів. Еволюція первісних господарчих форм.

2. Феодолізм. Феодальне господарство. Зріст міста феодального періоду. Місто — фортеця. Манастир - фортеця.

3. Доба торговельного капіталізму. „Посади" XVI, XVII ст. Міські слободи XVII ст. Культурний перелом кінця XVII ст. Дворянство XVIII ст., його господарство та побут. Дворянство, як пануюча класа наприкінці XVIII та на початку XIX ст.

4. Промисловий капіталізм. Боротьба клас XIX ст. Занепад дворянства. З історії промислової буржуазії XIX ст.

5. Доба фінансового капіталу. Економіка та техніка початку XX ст.

Крім доданих зразкових екскурсійних циклів, з кожною окремою групою провадиться консультації та складається індивідуального плана відповідно до спеціяльних інтересів екскурсійної групи.

Ленінград

„Дом екскурсанта": Ріг пр. Володарського та вул. Белінського, 47/13, телеф. 476-96.

При базі помешкання на 400 екскурсатнів.

Платня — від 50 коп. за сутки. Білизна (без ковдр); двічі на день гаряча вода. Харчування — при їдальнях: обід од 45 коп.

Екскурсійно-лекторська база: вул. Плеханова, 7, кімн. 31, телеф. 603-28.

Екскурсгрупам, що мають прямувати до Ленінграду, слід мати на увазі:

1. Щоб забезпечити місце, екскурсгрупі слід заздалегідь повідомити базу про час приїзду групи.

2. Надіслати 50% вартости мешкання при будинку екскурсанта.

3. Повідомити, скільки саме екскурсантів має прибути до Ленінграду.

База радить, крім того, надіслати за сутки до приїзду групи свого представника, щоб впорядкувати план огляду й одержати наряди; коли цього не зробити заздалегідь, група може марно витратити день на пересправи.

Бажано додержувати кількости екскурсантів за розрахунком: 30, 60, 90 і т. д. (калькуляція керовника).

Екскурсійне одвідування окремих пунктів звязане з витратами на керовника, з розрахунку — 1 керовник на 30 екскурсантів.

Організатор екскурсії повинен мати два-три примірники списків екскурспартії.

Влаштовуючи попередній план екскурсійного огляду, слід мати на увазі, що протягом дня можна оглянути не більш як два музеї або один музей та одно виробництво. Огляд пригородів — один день, Волховбуду — один день.

База може взяти на себе й повне утримання екскурсанта за ціну 2 крб. 75 коп. на добу, даючи за це: помеш-

кання, харчування (тричі на день), трамвай (талони), керовника, вхід до музеїв.

Згідно з планами, що їх виробила ленінградська екскурсбаза, екскурсійний огляд Ленінграду провадиться протягом чотирьох, п'яти, семи та дев'яти день.

На кожен термін екскурсмаршрут установлюється відповідно до контингенту екскурсантів, складу професійного і т. п.

Платня керовникові від групи: в межах міста — від 1 до 8 крб. за екскурсію, поза межами міста — до 10 крб., екскурсія до Кронштадту — 18 крб.

Головні моменти екскурсійного досліду Ленінграду

Зважаючи на те, що огляд міста без керовника, багато вимагає часу на орієнтовку, слід пам'ятати, як правило: орієнтуватися на присутність керовника, якого завжди можна дістати від бази, коли екскурсія попередить базу, виконавши зазначені умови.

Екскурсії загально-орієнтовні

1. Місто. Огляд Ленінграду для територіяльної орієнтовки провадиться з вишки Ісакіївського собору. З височини 98 метрів екскурсант орієнтується в географічному та соціяльно-економічному ландшафті Ленінграду. Керовник дає пояснення, як утворився Ленінград, орієнтує в основних моментах його історії, території, його зросту. Вияснює значіння Ленінграду, як центру культурно-економічного. (Місце збору групи — у завідувача столу записів бази)

2. Місто, його розподіл. Територіяльний: площі, вулиці.

Оглядаючи окремі пам'ятники матеріяльної культури, площі, головні вулиці, екскурсант орієнтується в головних моментах революційних подій (повстання 14 грудня, демонстрація поблизу Казанського собору, терористичні акти, 9 січня, жовтневі дні Ленінграду й т. ин.).

Екскурсії до територіяльної орієнтовки в головних моментах революційних подій.

1. Петропавловська фортеця (Ленінградська сторона поблизу мосту Равенства).

Історичні умови утворення міста. Фортеця, як військова база. Собор та царські усипальниці. Політична в'язниця часів царату.

2. Музей Революції. (Площа Уріцького, буд. Зимнього палацу, хід з Адміралтійського доку).

При музеї відділи:

1. Декабристи та народництво. 2. Дев'яності роки та 1905 рік. 3. Від імперіялістичної війни до Жовтня. 4. Відділ громадянської війни. 5. Відділ каторги за сто років.

3. Таврійський палац (площа Уріцького, Смольний).

Пам'ятники Лютневої та Жовтневої революції. Таврійський палац — кол. пом. Думи. Смольний — кол. помешкання воєнно-революційного комітету, кімната Леніна; заля засідань.

Події революційні в їхньому поступовому історичному процесі та території окремих подій.

4. Робітничий висілок. Історія місцевости. Зріст міста й його околиць Робітничі квартали до й по революції. Сучасне житлобудівництво робітниче й соціяльно-культурне.

1. Ермітаж, як музей світового значіння. Єдине в межах СРСР зібрання в оригіналах пам'ятників культури та мистецтва за період шість тисяч років. При ньому відділи:

Єгипет, Греція, Рим — скульптура, кераміка, речі побутові, культові і т. ин.

Схід (Персія, Туреччина й инші) — килими, посуд, речі побутові, культу.

Західня Европа — з XIII до XIX ст. включно: речі культові, посуд, зброя (срібло, золото, слонова кість, порцеляна, бронза). Живопись шкіл італійських, еспанських, голяндських, Фляндрії, Франції.

2. Руський музей (Інженерна, 4).

Художній відділ. Зібрання картин, малюнків, скульптури російських художників, прикладне мистецтво. „Древнє російське мистецтво" від XII до XVII ст.; „нове мистецтво" — від XVIII до XIX ст.

3. Руський музей (Інженерна, 4).

Етнографічний відділ. Речі побутові, культові.

Оселя. Ремесництво: росіян, українців, білорусів, фінських народностей, народів Сибіру, Криму, Кавказу, Середньої Азії.

4. Музей етнографії та антропології Академії Наук. (Університетська набережна, 3, хід із провулка).

Зібрання побутових та скульпторських речей давніх часів.

Відділи музею:

а) Сибір та північна Европа. б) Америка. в) Африка. г) Хіна. ґ) Японія. д) Персія. е) Туркестан. є) Індія. ж) Австралія. з) Острова

Тихого океану. і) Доісторична археологія. и) Антропологічний відділ.

5. Дитяче село. Катерининський палац.

Царська резиденція XVIII ст., як пам'ятник розвитку монархії.

6. Дитяче село. Олександрівський палац.

Резиденція Миколи II, як пам'ятник занепаду монархії. Огляд французьких та англійських парків.

7. Петергоф. Палац Петра I. „Монплезір".

Парк над берегом моря — відбиток доби XVIII — XIX ст.

Екскурсії природничі, наукові

(Прилуцька, 10, ріг. Тамбовської)

1. Астрономічна обсерваторія. Дослідження неба. Техніка дослідження та знаряддя.

2. Ботанічний сад. Зібрання рослин всесвіту. (Пісочна, 2, хід з Аптек вул.).

3. Ботанічний музей. (при саді).

Продукти рослин. Анатомічні препарати й т. ин.

4. Географічний музей. Ландшафти природи окремих районів С.Р.С.Р. (Канал Грібоєдова, 164).

5. Гірничий Музей. Мінералогічний матеріял. Палентологія. (Вас. Остр., 21 лінія, 2).

6. Геофізична обсерваторія. Метеорологія. Знаряддя, способи, методи дослідження (Вас. Остр., 22 лінія, 1).

7. Зоологічний музей (Універс. набережна).

Представники фавни всесвіту. Кутки природи. Біологічні групи.

8. Зоологічний сад (Університ. набережна, 1).

Представники фавни місцевої й чужих країн.

9. Лабораторія проф. Павлова. Робота мозку (рефлексологія).

10. Музей мозку (Петрогр. стор., Петров. вул., 3).

Еволюція мозку від нижчих представників до людини.

11. Мінералогічний музей (Тучкова наб., 2).

Систематичний добір (генетичний принцип) мінералів. Роля мінералів у природі та використання їх.

12. Музей ґрунтів (Тучкова набережна, хід з Тифл. пров.)

Морфологія та географія ґрунтів.

13. Сільсько-господарський музей (Фонтанка, 10).

Походження ґрунтів. Рослинництво. Продукція поля, лук, городу, сада, тваринництво.

14. Сільсько-господарський розсадник (Крестовий Острів, Олекс. просп., 43).

Досвідний відділ сільсько-господарського музею. Способи поліпшувати рослини. Виховання домашних тварин.

15. Озерки (Варварівська, 14).

Політосвітня екскурсійна станція-лабораторія.

16. Дитяче село. Селекційна станція.

17. Досвідна станція Сільсько-Госп. Інст-та.

Досвіди з тваринництва, рослинництва, машинознавства, садівництва.

18. Музей охорони здоров'я (вул. Рикова, 1/25).

Заразні соціяльні хороби. Боротьба з ними. Охорона материнства й дітей.

Економічно-технічні екскурсії

1. Ленінградський торговельний порт (Гутуєвський острів, трамвай № 17).

Ленінградський торговельний порт, як вихід на світові шляхи. Економічне значіння гирла Неви. Наш експорт. Значіння ленінградського порту для СРСР та його північно-західньої частини зокрема.

2. Балтицький суднобудівельний та механічний завод (Вас. Остр., Кожевська лінія, 18).

Роля Балтицького заводу в справі утворення радянської торговельної флоти. Етапи будування сучасного торговельного судна.

3. Північний суднобудівельний завод (вул. „Стачок", 81).

Те саме, що й на Балтицькому суднобудівельному заводі.

4. Червоний Путилівець (вул. „Стачок", 67).

Один з найвидатніших металургійно-будівельних заводів. Процеси металургії, гаряча й холодна обробка металу. Усі стадії металургійного виробництва.

5. Завод великого машинобудівництва та металургійний завод (Помострівська набер., 12).

Виробництво турбін, трубонасосів, казанів.

Усі етапи їхнього виробництва. Роля заводів для СРСР.

6. Прядильно-ниткова фабрика ім. Халтуріна (вул. Черв. Текстильщика, 17).

Обробка бавовни від сировини до пряжі (прядильна фабрика).

Ниткове виробництво: скручування нитки — фарбово - білильний - перемотувальний відділ, готовий фабрикат.

7. Текстильна фабрика ім. Желябова (остр. Голодай, Уральська, 15).

Ткацька та фарбувальна фабрика. Процес виготування та фарбування тканини.

8. Паперова фабрика ім. Володарського (Прав. берег Неви, 98/104).

Процеси паперового виробництва. Фабрику можна оглядати святковими днями, а також увечері.

9. Третя електростанція „Електротока“ (Фонтанка, 104).

Генерування двох галузей енергії: теплової та електричної. Здобування електроенергії та опалення району. Значіння електростанцій теплопровідних.

10. Морський музей (Буд. Адміралтейства).

Розвиток морських сил. Головні етапи від весляного корабля до сучасного дредновта. Революційна історія флоти.

11. Волховбуд.

Гідроелектрична станція. Огляд загати, шлюзів, льодорізної стіни, рибоходу, залізобетонної споруди самої станції.

ЗМІСТ

Стор.

Передмова 3
Харків 7
Київ 25
Від Києва до Дніпропетровську 61
Дніпропетровськ 76
Порогами 91
Кичкас — Дніпрельстан — Запоріжжя 110
Нікопіль 124
Херсон 139
Миколаїв 150
Ольвія 154
Одеса 160
Екскурсмаршрути 181
Криворіжжя 185
Донбас 202
Екскурсія річкого Півд. Донець 229
Крим 246
Кавказ 277
Москва — Ленінград 323

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАІНИ

Правління: Харків, вул. К. Лібкнехта, 31

По всіх книгарнях ДВУ є така література

Будуємо Дніпрельстан. Художньо - публіцистична збірка. Уложив В. Горєлов. 213 стор., ц. 65 к.

Довідник „Екскурс,-маршрут — Дніпрельстан". Київ — Дніпропетровське — Одеса. 62 стор., ц. 35 коп.

Кистяковский, В.— Киев в географических екскурсиях и цифрах. 175 стр., ц. 50 к.

Котов, М.— Весняний провідник в околицях м. Харкова. 67 стор. ц. 20 к.

Фізкультура

Блях, В., д-р.— Зимовий спорт. 120 стор., ц. 65 к.

Блях, В., д-р. і Павлов, С.— Ігри та розваги для молоди. 37 стор., ц. 20 к.

Блях, В, д-р.— Фізкультура в школах, фабзавучах та робітничих клубах. 312 стор., ц. 2 крб. 25 к.

Григоренко, Д.— Самонавчитель гри в шахи. 184 стор., ц. 1 крб. 80 к.

Ліо-Кі.— Дев'ятдесят дев'ять ломиголовок. 157 стор., ц. 1 крб. 45 к.

Ордин, Л. и Бедункевич, В.— Зимний спорт. 145 стор., ц. 30 к.

Програм і план занять з фізкультури в установах соцвиху та в організаціях молодих ленінців. 24 стор., ц. 10 коп.

Програми військово-стрілецьких гуртків. 60 стор., ц. 20 коп.

Шифрин, Б.— Футбол. 117 стор. ц. 20 к.

Почтові відділи Держвидаву надсилають накладною платнею кожну книжку як власного, так і всіх видавництв СРСР.

Пересилка й пакування на всі замовлення провадиться коштом Держвидаву, коли замовлення більше ніж на 1 крб. і наперед оплачується готівкою.

Замовлення надсилати на такі адреси:

Харків, вул. 1 Травня, № 17. Почтовий відділ ДВУ.
Київ, вул. К. Маркса, № 2. Почтовий відділ ДВУ.
Одеса, вул. Ласаля, № 33 (Пасаж). Почтов. від. ДВУ.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ТОРГОВЕЛЬНИЙ ВІДДІЛ

Харків, 2-й Радянський пров., № 2

Ціна 2 крб. 20 коп. (Р).